

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI**

**KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLÜ İLE BAŞLAYAN
FİİLLER ÜZERİNE
ETİMOLOJİK BİR İNCELEME**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Kalmamat KULAMSHAEV**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Çetin PEKACAR**

Ankara-2010

ONAY

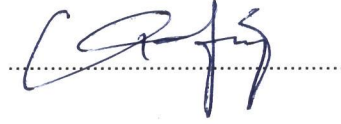
Kalmamat KULAMSHAEV tarafından hazırlanan “Kırgız Türkçesindeki Ünlü İle Başlayan Fiiller Üzerine Etimolojik Bir İnceleme” başlıklı bu çalışma, 10/12/2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (oybirliği/oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

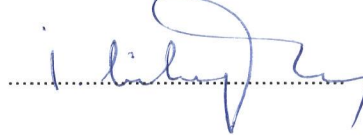
(Başkan)

Prof. Dr. Çetin PEKACAR

(Danışman)

Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU

Prof. Dr. Hülya ÇENGEL

Prof. Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK

0.1 ÖN SÖZ

Tarihî derinliği ve coğrafi yaygınlığı ile onlarca kola ayrılmış olan Türk Dili üzerinde yapılmış çalışmalar günümüze kadar zengin bir literatür oluşturmuştur. Çalışmaların çokluğuna rağmen Türk Dilinin birçok meselesi hâlâ yeterince aydınlatılabilmiş değildir. Bunlardan biri de Türk Dilinin etimolojisidir.

Türk Dilinin etimolojisi üzerine yapılmış çalışmalar da oldukça zengin bir literatür oluşturmaya rağmen, dört başı mamur bir etimolojik eser henüz ortaya konamamıştır. Bunun önemli bir sebebi olarak, Türk Dilinin gerek tarihî gerekse çağdaş lehçelerinin çokluğu ve zenginliği gösterilebilir. Türk Dilinin ortak bir etimoloji sözlüğünün başarıyla yazılabilmesi, her bir Türk Lehçesinin ayrı ayrı incelenmesine bağlıdır. Türk lehçelerinden Tatar, Çuvaş, Yakut, Türkiye Türkçesinin etimolojik sözlükleri üzerine yapılan çalışmalar bu amaca hizmet eden ciddi katkılar olarak kabul edilebilir.

Bu düşüncelerden hareketle ve Türk Dilinin ortak etimoloji sözlüğüne katkı sağlamak üzere, çağdaş lehçelerden Kırgız Türkçesi üzerinde çalışmaya karar verildi. Bu seçimin yapılmasında, Kırgız Türkçesinin araştırmacının ana dili olması da etkili oldu.

Çalışma, Kırgız Türkçesindeki ünlüyle başlayan şu fiil tipleriyle sınırlandırılmıştır: tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller.

Bu lehçenin ağızlarında yaşayan fiiller, çalışmanın dışında tutulmuş, sadece edebî dilde kullanılan fiiller ele alınmıştır. Kırgız Türkçesindeki fiiller, K. K. Yudahin'in *Kirgizsko-Russkiy Slovar* adlı sözlüğünün 1998'de yapılan baskısından tespit edilmiştir. Bilindiği gibi bu sözlük, Kırgız Türkçesinin en kapsamlı ve başarılı sözlüğü olarak kabul edilmektedir.

Çalışmanın amacı, Kırgız Türkçesi edebî dilinde kullanılan fiilleri belirlemek, fiillerin biçim bilgisi analizlerini yaparak yapısal özelliklerini ortaya koymak, karanlıkta kalmış yapım eklerini ve kökleri aydınlatmak ve bu yolla Türk Dilinin ortak etimolojik sözlüğüne katkıda bulunmaktır.

Tez; “Ön Söz”, “İçindekiler”, “İşaretler”, “Kısaltmalar”, “I. Bölüm: Giriş”, “II. Bölüm: İnceleme”, “III. Bölüm: Bulgular ve Yorumlar: Kök Anlamlarına ve Ek İşlevlerine Göre Fiiller”, “IV. Bölüm: Sonuç”, “Kaynakça”, Türkçe ve İngilizce “Özet” bölümlerinden oluşmaktadır.

“Kısaltmalar” kısmı, çalışmada kullanılan işaretlerin ve kaynakların kısaltmalarını ve açıklamalarını kapsamaktadır. “Kaynakça” bölümü şu iki bölümden oluşmaktadır: “Kitap, İlmî Çalışmalar ve Makaleler” ve “Sözlükler”. “Kitap, İlmî Çalışmalar ve Makaleler” ile “Sözlükler” alt bölümlerinde çalışmada yararlanılan kitap, ilmî çalışma, makale ve sözlüklerin künyeleri, verilmiştir.

Tezin konusu ve amacı ile ilgili daha geniş açıklamalar Giriş bölümünde verilmiş, yöntemi ve kavramsal çerçevesi de aynı bölümde açıklanmıştır.

Bu araştırmanın konusunun belirlenmesinde ve inceleme aşamasında yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN’a, birçok kaynağa ulaşmamı sağlayan, çeşitli etimoloji sorunlarının çözümünde yardımcı olan Prof. Dr. Mehmet KARA ile Yrd. Doç. Dr. Ünal ZAL’a, İngilizce kaynakların tercümesini yapan arkadaşım Töröbay EŞENALİYEV’e ve yazın kuralları bakımından tezi gözden geçiren değerli meslektaşımız Dr. Banu ALTINOVA’ya sonsuz teşekkürlerimi iletirim.

Ayrıca, araştırmanın konusunun seçilmesinden neticelenmesine kadar her safhada yardımlarını esirgemeyen, fikirleri ve yorumlarıyla araştırmayı zenginleştiren, verilerin doğru değerlendirilmesini sağlayan danışmanım Prof. Dr. Çetin PEKACAR’a, sonsuz minnet ve şükran duygularımı sunarım.

Çalışmamda görülebilecek kusurların bağışlanmasını dilerim.

Kalmamat KULAMSHAEV

Ankara, 2010

0.2 İÇİNDEKİLER

0.1 ÖN SÖZ	i
0.2 İÇİNDEKİLER	iii
0.3. İŞARETLER	ix
0.4 KISALTMALAR	ix
0.4.1 Genel Kısaltmalar.....	ix
0.4.2 Tezde Kullanılan Kaynakların Kısaltmaları.....	x
1. BİRİNCİ BÖLÜM: GİRİŞ	1
1.1 TEZİN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, VARSAYIMLARI VE YÖNTEMİ.....	1
1.1.1 Konu	1
1.1.2 Amaç.....	1
1.1.3 Önem	1
1.1.4 Varsayımlar.....	3
1.1.5 Kapsam ve Sınırlılıklar	3
1.1.6 YÖNTEM.....	4
1.2 KIRGIZ TÜRKLERİ VE KIRGIZ TÜRKÇESİ.....	7
1.2.1 Kırgız Türkleri.....	7
1.2.2 Kırgız Türkçesi	9
2 İKİNCİ BÖLÜM: İNCELEME	11
2.1 TEK ÜNLÜDEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ	12
2.1.1 e- “imek, olmak”	12
2.1.2 oo- I “ağmak”	13
2.1.3 oo- II “yutmak”	18
2.2 ÜNLÜ+ÜNSÜZ'DEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ	21
2.2.1 aç- I “açmak”	21
2.2.2 aç- II “acıkmak”	24
2.2.3 ak- “akmak”	26
2.2.4 al- “almak”	30
2.2.5 ar- “yorulmak”	34
2.2.6 as- “asmak”	37
2.2.7 aş- “aşmak”	39

2.2.8 at- I “atmak”	42
2.2.9 at- II “yatmak”	46
2.2.10 az- “azmak”	46
2.2.11 ek- “ekmek”	49
2.2.12 em- “emmek”	52
2.2.13 eñ- “eğilip almak”	54
2.2.14 es- “esmek”	58
2.2.15 eş- “eşmek”	62
2.2.16 et- “etmek”	65
2.2.17 ez- “ezmek”	68
2.2.18 ık- “rüzgarın yönünde gitmek”	70
2.2.19 iç- “içmek”	70
2.2.20 il- “iliştirmek”	73
2.2.21 im- “binmek” < min- “binmek”	75
2.2.22 in- “binmek” < min- “binmek”	75
2.2.23 ir- “göndermek”	75
2.2.24 iy- I “göndermek”	75
2.2.25 iy- II “eğmek”	78
2.2.26 oñ- I “düzelmek”	78
2.2.27 oñ- II “renği atmak”	81
2.2.28 ooş- “değiştirmek”	83
2.2.29 or- “ormak”	83
2.2.30 oy- “oymak”	85
2.2.31 oz - “öne çıkmak”	88
2.2.32 öç- “sönmek”	90
2.2.33 öl- “ölmek”	92
2.2.34 ön - “bitmek, büyümek”	94
2.2.35 öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak”	98
2.2.36 öp- “öpmek”	100
2.2.37 ör- I “örmek”	102
2.2.38 ör- II “tırmanmak”	104
2.2.39 ös- “büyümek”	106

2.2.40 öt- “geçmek”	108
2.2.41 uç- “uçmak”	111
2.2.42 uk- “dinlemek”	113
2.2.43 ul- “yolmak”	116
2.2.44 ur- “vurmak”	116
2.2.45 ut- “kazanmak”	119
2.2.46 uuk- “zehirlenmek”	121
2.2.47 ür- “ürmek”	121
2.2.48 üy- “yığmak”	123
2.2.49 üz- I “koparmak”	126
2.2.50 üz- II “süzme”	128
2.3 ÜNLÜ+ÜNSÜZ+ÜNSÜZDEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ	128
2.3.1 ant- “onu etmek; öyle yapmak”	128
2.3.2 art- I “artmak”	129
2.3.3 art- II “yüklemek”	132
2.3.4 art- III “aralamak, iyice bakmak”	135
2.3.5 art- IV “arıtmak, temizlemek”	137
2.3.6 ayr- “ayırma”	140
2.3.7 ayt- “söylemek”	143
2.3.8 iyr- “eğirmek”	143
2.3.9 ürk- “ürkmek”	146
2.3.10 ürt- “artmak”	149
2.3.11 üyr- “döndürmek”	149
2.4 ÜNLÜ+ÜNSÜZ+ÜNLÜ’DEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ	152
2.4.1 aarı- “silme; temizlemek”	152
2.4.2 aç- “acıma; mayalanma, ekşime”	152
2.4.3 ar- “yorulma”	155
2.4.4 aş- I “yeme; içme”	155
2.4.5 aş- II “yapma”	158
2.4.6 ata- “ad koyma; adıyla çağırma”	159
2.4.7 aya- “acıma”	161
2.4.8 eeçi- “peşine takılma”	164

2.4.9 eele- “sahiplenmek; işgal etmek”	165
2.4.10 ege- “eğelemek; kaynaştırmak”	165
2.4.11 ele- I “elemek”	168
2.4.12 ele- II “farketmek”	171
2.4.13 ene- “farketmek”	172
2.4.14 eri- “erimek”	173
2.4.15 ıkı- “dürtmek”	175
2.4.16 ina- “ikna olmak”	176
2.4.17 ısı- “ısınmak”	176
2.4.18 iri- “çürümek, bozulmak”	180
2.4.19 işi- “şişmek”	183
2.4.20 iyi- “eğmek”	183
2.4.21 oku- “okumak”	183
2.4.22 olu- “yolmak; oymak”	187
2.4.23 ono- “hatırlamak”	190
2.4.24 oño – “onarmak; düzeltmek”	193
2.4.25 oola- “uzaklaşmak; kaybolmak”	193
2.4.26 oona- “ağnamak”	194
2.4.27 oor- “ağrımak; hasta olmak”	195
2.4.28 oro- “sarmak”	195
2.4.29 oto- “ayıklamak”	198
2.4.30 oyu- “hayıflanmak; güçsüzlük hissiyle konuşmak”	200
2.4.31 ögö- “bilemek; törpülemek”	200
2.4.32 ölö- “ölmek”	200
2.4.33 öönö- “kenardan kesmek; menfaati için kenardan kırmak”	200
2.4.34 örö- “bir şekilde etmek”	201
2.4.35 örü- “yukarıya, dağa çıkmak”	201
2.4.36 ötü- “yerine getirmek; ödemek”	202
2.4.37 öyü- “endişelenmek; kötü hissetmek”	204
2.4.38 uba- “sıra hâlinde gitmek”	204
2.4.39 uku- “dürtmek”	205
2.4.40 ula- I “birleştirmek, bağlamak; ulamak”	205

2.4.41 ula- II “avlamak”	209
2.4.42 ulu- “ulumak”	209
2.4.43 una- “onaylamak, razı olmak”	211
2.4.44 ura- “devrilmek”	213
2.4.45 uula- I “avlamak”	214
2.4.46 uula- II “seslemek”	214
2.4.47 uula- III “zehirlemek”	214
2.4.48 uyu- “mayalanmak; pıhtılaşmak”	214
2.4.49 uza - “uzamak, uzaklaşmak”	215
2.4.50 üdö- “yerine getirmek; ödemek”	217
2.4.51 ügü- “ufalamak”	218
2.4.52 üñü- “saplanmak; sokulmak”	221
2.4.53 ürö- “iptal etmek (tüm gücüyle birşey yapmak)”	223
2.4.54 üşö- “gurbette zahmet çekmek; özleminden erimek” Fiili	223
2.4.55 üşü- I “delmek”	223
2.4.56 üşü- II “üşümek, donmak”	226
2.4.57 üülö- “üü sesini çıkarmak; huylamak”	228
3 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BULGULAR VE YORUMLAR	230
3.1 FİİL KÖKLERİ ve AİLELERİ	230
3.1.1 ā- “ayrılmak” kökünden türeyen fiiller	230
3.1.2 ĭ- ~ ē- “birleştirmek” anlamlı fiiller	232
3.1.3 i:- ~ ä- “bozulmak” ve uğ-/ub- “pıhtılaşmak” anlamlı fiiller	232
3.1.4 e- “imek, olmak” kökünden türeyen fiiller	233
3.1.5 ĭ- ~ ē- > ä- “eğirmek” (< i- ~ e- ~ ü-/ö- “eğmek, döndürmek, bükme”) kökünden türeyen fiiller	233
3.1.6 ı- “göndermek” kökünden türeyen fiiller	234
3.1.7 (h)ū- > ö:- ~ ü- ~ *o:- “ilerlemek, düzelmek, tırmanmak” kökünden türeyen fiiller	235
3.1.8 [(h/f/p)u(ı/ä/o/ü)- > ū- ~ ō- ~ ū-]- “oymak” kökünden türeyen fiiller	237
3.1.9 u- “muktedir olmak” kökünden türeyen fiiller	240
3.1.10 ö- “düşünmek” ~ u- ~ o- < a- “anlamak; seslenmek; çağırmak” kökünden türeyen fiiller	240

3.1.11 Taklit Fiiller	241
3.1.12 İsimlerden Türemiş Fiiller	242
3.1.13 Belirli Ses Olayları Sonucu Ortaya Çıkan Fiiller	243
3.2 TÜRETME EKLERİ	244
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	245
SONUÇ	245
0.7 KAYNAKÇA	251
0.7.1 KİTAP, İLMÎ ÇALIŞMALAR VE MAKALELER	251
0.7.2 İNTERNETTEN KAYNAKLAR:	254
0.8. SÖZLÜKLER	255
0.10 ÖZET	260
0.11 ABSTRACT	261

0.3 İŞARETLER

α , V	: vokal
C	: kosnonant
*	: kelimenin, şeklin, fonemin tahmini ilk veya daha eski şekli
>	: ileri doğru gelişme işareti
<	: geriye doğru gelişme işareti
~	: denklik, paralellik
·√	: sedalılaşıma, incelme (kiril harfli kaynaklarda kullanılmaktadır)
^	: sertleşme, sağırılaşıma (kiril harfli kaynaklarda kullanılmaktadır)
(-)	: ünlüler üzerinde uzunluk işareti
(°)	: ünlüler üzerinde yan yuvarlaklaşma işareti
(~)	: ünlüler üzerinde nazallık işareti
→	: devam işareti; gönderme işareti

0.4 KISALTMALAR

0.4.1 Genel Kısaltmalar

a.g.e.	: adı geçen eser
a.m.	: aynı manada
ağ.	: ağız
anl.	: anlamda, anlamında
bk.	: bakınız.
etn.	: etnografik (gelenek anlamında)
hık	: halk ağzı
krş	: karşılaştırınız
mec.	: mecaz anlamda
ör.	: örnek
vb.	: ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	: ve devamı, ve diğerleri
vs.	: ve saire

0.4.2 Tezde Kullanılan Kaynakların Kısaltmaları

ADK:	KARA, Mehmet: Ayrı Düşmüş Kelimeler
Alper, 2007:	ALPER, Serap “Kırgızca Sözlüğün Ç, E, I, İ Harfleri ve Etimolojileri
ATS:	Altayca Türkçe Sözlük
ÇRS:	ЧӰВАШЛА ВЫРӰСЛА СЛОВАРЬ
DLT:	Divanü Lügati’t-Türk.
DTS:	Drevnetürskiy Slovar.
EDPTS:	Sir Gerard CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
Ercilasun, 1996:	ERCİLASUN, Ahmet B.: “Türkçede İki Fonetik Temayül Üzerine”, <i>Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1992</i> , Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 199-203.
ESTY, 1974:	ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ (Общeturкские и междeturкские основы на гласные)
ESTY, 1978:	Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков:Общeturкские и междeturкские основы на букву”Б”
ESTY, 1980:	Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков:Общeturкские и междeturкские основы на букву “В”,”Г” и “Д”
ESTY, 1989:	Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и междeturкские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”
ESTY, 1997:	Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и междeturкские основы на буквы “К”, “Қ”

- ESTY, 2000:** Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву “Қ”
- ESTY, 2003:** Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»
- ETG:** Eski Türkçenin Grameri, A.Von. Gabain,
- ETY:** Eski Türk Yazıtları, H. N. Orkun.
- EUTS:** Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, A. Caferoğlu
- Fedotov, 1996a:** Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт, Т.1. А-Р.
- Fedotov, 1996b:** Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х тт, Т.2 .С-Я.
- Gülensoy, 2007:** Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü,
- KB.F:** Kutadgu Bilig Grameri–Fiil.
- KRS:** Kirgizko Russkiy Slovar
- KS:** Kırgız Sözlüğü
- Kasapoğlu, 2005:** Kırgız Türkçesi Grameri,
- KTKE:** Кыргыз Тилинин Кыскача Этимологиялык Сөздүгү
- OA:** Orhun Abideleri, Prof. Dr. Muharrem ERGİN
- Old.T.Fr.:** Old Turkic Word Formation, Marcel Erdal
- OY:** Orhon Yazıtları, Talat TEKİN,
- SRTMYa I:** СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУНГУСО-МАНЬЧЖУРСКИХ ЯЗЫКОВ ТОМ I
- STET:** Г. В. ПОПОВ, САХА ТЫЛЫН ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЙ ТЫЛДЫТА, 1 чааһа А – Дь
- TDBUÜ:** Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler, Talat TEKİN,

- TDYBF:** Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller
- Tietze:** Andreas Tietze, **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati**
- TrS, 1998a:** Türkçe sözlük, 1. Cilt
- TrS, 1998b:** Türkçe sözlük, 2. Cilt
- TTES:** *Татар Теленең Кыскача Тарихи-Этимологик Сүзлеге*
- YRS:** Якутско-Русский Словарь,
- Zal, 2007:** ZAL, Ünal; “Türk Kültüründe “Ok”ların Taşıdığı Anlamlar ve “Okumak” Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine”

1. BİRİNCİ BÖLÜM: GİRİŞ

1.1 TEZİN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, VARSAYIMLARI VE YÖNTEMİ

1.1.1 Konu

Bu araştırma kapsamında Kırgız Türkçesindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiillerin etimolojik incelemesi yapılmıştır. Bu lehçenin ağızları araştırmanın dışında tutulmuş, sadece edebî dilde kullanılan fiiller ele alınmıştır. Kırgız Türkçesindeki fiiller, K. K. *Yudahin'in Kirgizsko-Russkiy Slovar* adlı sözlüğünün 1998'de yapılan baskısından tespit edilmiştir. İlk baskısı 1940 yılında yapılan bu sözlük, bilindiği gibi Kırgız Türkçesinin en kapsamlı ve başarılı sözlüğü olarak kabul edilmektedir.

1.1.2 Amaç

Amacımız, Kırgız Türkçesi edebî dilindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiilleri belirlemek, biçim bilgisi analizlerini yaparak yapısal özelliklerini ortaya koymak ve etimolojik incelemelerle, bu fiillerin karanlıkta kalmış olan kökenlerini aydınlatmak ve bu yolla, başta etimoloji olmak üzere genel anlamda Türkoloji çalışmalarına katkıda bulunmaktır.

1.1.3 Önem

Bilindiği gibi etimolojik incelemeler; dil biliminin neredeyse tarihi kadar eski, önemli bir dalını oluşturur. Her dilin uzmanları, inceledikleri dilin söz varlığının kökenlerini araştırıp ortaya koymayı her zaman önde gelen gayeleri arasında tutmuşlar; böylece hem dilin tarihî kökleri, hem de başka dillerden geçen kelimeleri belirlemeye çalışmışlardır. Dilin kendi kelimelerinin kökenlerinin aydınlatılması, dilin tarihî yapı özellikleri hakkında bilgiler verirken, başka dillerden geçen kelimelerin tespit edilmesi de diller arası ilişkiler ve dolayısıyla kültürler ve milletler arası ilişkilerin tarihî boyutu hakkında bilgiler verebilmektedir. Etimolojik incelemelerin anılan nitelikleri, onu ilgi çekici bir bilim dalı hâline getirmiş; kültür tarihine önem veren her millet, yetiştirdiği dilciler

aracılığıyla, söz varlığının kökenlerini önemli ölçüde aydınlatmıştır. Bu konuda Batılı toplumlar büyük mesafeler kat etmiş, kapsamlı etimolojik sözlüğü olmayan hemen hemen hiçbir Batı dili kalmamıştır.

Öte yandan kökleri tarihin derinliklerine inen, yer yüzünde geniş bir coğrafyaya yayılan, birçok dille ilişkiye giren, onlardan aldığı binlerce kelimeye karşılık bir o kadar da başka dillere kelime veren, milyonlarca kişi tarafından konuşulan Türk Dili, bilhassa etimoloji bakımından lâıyk olduğu oranda incelenmemiştir.

Türk Dilinin etimoloji sözlüklerinin hepsinin Batılı Türkologlarca yazılmış olması da işin başka bir üzücü yanıdır. Ülkemizde, bu alanda uzun yıllar boyunca yapılabilen kayda değeri tek çalışma Prof. Dr. Hasan Eren'in Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü adlı eseri olmuştur. Bu eser sadece Türkiye Türkçesinin söz varlığını esas almaktadır. Türk Dilinin söz varlığının etimolojik açıdan bütünüyle incelenebilmesi için lehçelerin tek tek incelenmesi gerekmektedir.

Türk Dilinin en eski yazılı metinleri olan Orhun Abidelerinde adı geçen Kırgızların dilindeki karanlık noktaların aydınlatılması, söz varlığının etimolojik bakımdan incelenmesi, Türk Dilinin öteki lehçeleri üzerinde yapılacak çalışmalara önemli bir katkı sağlayacaktır.

Çalışmanın kaynak taraması aşamasında, Kırgız Türkçesi üzerine yapılan bazı çalışmalar da dikkat çekmiştir. İlk ikisi yüksek lisans tezi olan bu çalışmalar aşağıda sıralanmıştır:

1. ALPER, Serap, "Kırgızca Sözlüğün Ç, E, I, İ Harfleri ve Etimolojileri, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, İstanbul.
2. TOZAK, Abide, "Kırgızca Sözlüğün C-D Harfleri ve Etimolojileri", Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, İstanbul.

3. SEYDAKMATOV, K., Kırgız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü, “İlim”, 1988, Frunze.

Bu kaynaklardan ilk ikisinde, KRS’deki sözler esas alınmakla birlikte, tezin adında belirtilen harflerle sınırlı kalındığı gibi, daha çok türemiş fiillerin ek ve kök sistemini incelemekle yetinilmiş, kök fiillerle ilgili ilgili kaynaklara gönderme yapılmıştır.

Üçüncüsünde ise, adında da belirtildiği gibi, Kırgızcanın genel söz varlığının tamamı alınmamıştır. Bu çalışmada daha çok isimler ele alınmıştır.

1.1.4 Varsayımlar

Kırgız Türkçesindeki fiiller, Eski Türkçede (Orhun ve Uygur Türkçeleri) ve müteakip tarihî devirlerde kullanılmış olan fiillerden gelmektedir. Bunların yanında başka dillerden alınmış fiiller de olabilir. Bu fiillerin kökeni çoğunlukla belli olsa da, konu ile ilgili tamamlanmış bir çalışmanın olmayışı nedeniyle bu yönde bir istatistik sunmamız mümkün değildir. Fakat çalışmamızın ardından Kırgız Türkçesindeki fiillerin kökenine dair çeşitli yönleriyle etimolojik hükümler verebilmemiz mümkün olacaktır.

1.1.5 Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu araştırmada Kırgız Türkçesi yazı dili esas alınmış, ağızlar ve konuşma dili araştırma kapsamının dışında bırakılmıştır.

Çalışma, Kırgız Türkçesindeki ünlüyle başlayan şu fiil tipleriyle sınırlandırılmıştır: Tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller.

Dolayısıyla araştırma, Kırgız Türkçesi yazı dilindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller ile sınırlandırılmış ve bu fiil tipleri, Kırgız Türkçesi yazı dilinin en kapsamlı ve nitelikli sözlüğü kabul edilen Yudahin’in *Kirgizsko-Russkiy Slovar (Kırgızca Rusça Sözlük)*’in taranması ile tespit edilmiştir.

Tarihî devirlerle yapılacak karşılaştırmalar, tarihî sözlükler ve gramer kitaplarından veri toplama işiyle sınırlandırılmıştır.

1.1.6 YÖNTEM

Dil incelemelerinde genel olarak iki yöntem izlenmektedir: Eş zamanlı ve art zamanlı dil bilgisi. Tez konumuz olan etimolojik incelemeler, önemli ölçüde art zamanlı bir incelemeyi gerektirmekteyken, incelenecek kelimelerin belirlenebilmesi ve sınıflandırılması; ayrıca bu malzemelerin öteki çağdaş lehçelerdeki biçimlerinin tespit edilmesi, eş zamanlı bir yöntemin de kullanılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu sebeplerle bu araştırmada çok zamanlı karşılaştırmalı bir yöntemin kullanılması benimsenmiştir.

Zeynep Korkmaz, *etimoloji* terimini *köken bilgisi* ve *köken bilimi* olmak üzere iki farklı anlamda almış ve açıklamıştır. Ona göre *köken bilgisi* “bir kelimenin hangi köke dayandığını, ilk hangi kavramı taşıdığını, zaman içinde gösterdiği gelişmeleri vb. konuları inceleyen dal”, *köken bilimi* ise “bir dildeki kelimelerin yapıları ile anlamları arasında bağlantı kuran, o kelimelerin yapı ve anlamlarını kökenlerine doğru izleyerek ilk defa hangi köke dayandıklarını, hangi kavramları yansıttıklarını ve zaman içinde hangi evrelerden geçerek ne gibi gelişmeler gösterdiklerini inceleyen ve köken bilgisi ile ilgili diğer konuları araştıran dil bilimi dalı”dır (KORKMAZ, 1992: 104.). Doğan Aksan ise *köken bilgisi* terimini tercih etmiş ve bunu; “bir sözcüğün hangi köke dayandığı, yerli mi, yabancı mı olduğu, başlangıçta hangi kavramı yansıttığı, ne gibi gelişmeler gösterdiği gibi konuları aydınlatmaya yönelen dal” şeklinde tarif etmiştir (AKSAN, 1998: 53).

Görüldüğü gibi etimoloji incelemeleri *çok zamanlı karşılaştırmalı dil bilgisi* (tarihî/çok zamanlı dilbilgisi) yöntemini kullanmayı gerektirmektedir.

1.1.6.1 İncelemede Tutulan Yol (Araştırma Modeli)

Çalışmada Kırgız Türkçesindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller öncelikle, ses düzenleri dikkate alınarak kendi içlerinde tasnif edilmiştir. Tasnif yapılırken, günümüz Kırgız Türkçesi esas alındığı için, uzun ünlüler tek ses olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde incelenen fiiller, ses düzenleri dikkate alınarak, dört maddede ele alınmıştır. Sonra her maddede, o maddeye uyan fiiller alt maddelerde

incelenmiştir. Örneğin 2. bölümün 1. maddesini “Tek Ünlüden Oluşan Fiil Kökleri” oluşturmaktadır. Her alt maddede bir fiil kökü incelenmektedir.

Bir fiil incelenirken, öncelikle Kırgız Türkçesindeki şekli ve anlamları, sonra sırasıyla Eski Türkçedeki ve mevcut etimoloji incelemelerindeki şekilleri ve anlamlarına yer verilmiş, bu kaynaklardaki bilgiler, o fiille ilgili son madde olarak “Değerlendirme” kısmında tarafımızca değerlendirilmiş; araştırmacıya ait görüşler ve eleştiriler yine bu “Değerlendirme” kısmında yapılmıştır.

Her fiil kökünün ayrı ayrı incelendiği her alt maddenin etimoloji incelemeleri kısmında aşağıda sıralanan etimoloji çalışmalarından faydalanılmıştır:

Sevortyan, Э. В., *Этимологический словарь тюркских языков*, 1974; 1978; 1980; 1989; 1997; 2000; 2003.

Clauson, Sir G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, 1972 OXFORD.

Федотов, М. Р., *Этимологический словарь чувашского языка*, 1996a, 1996b .

Попов, Г. В., *Сахатылын Этимологическай Тылдьыта*, 1 чааһа А–Дь Эппиэттиир редактор филологическай наука доктора, СР НА академига П.А. Слепцов, Новосибирскай, «Наука» 2003..

Prof. Dr. Necmettin HACİEMİNOĞLU, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Ankara, 1991, Kültür Bakanlığı Yayınları 1248, Kaynak Eserler Dizisi, 47.

Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, I. Baskı, İstanbul 2002, Simurg Yayınları.

ӘХМӘТҖАНОВ Рифкатъ, *Татар Теленең Кыскача Тарихи-Этимологик Сүзлеге*, Казан Татарстан Китап Нәшрияты, 2001.

GÜLENSOY Tüncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007.

TEKİN Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Yayımlayan Mehmet ÖLMEZ, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995.

Bu çalışma tamamlanma aşamasına geldiğinde Tietze’nin sözlüğünün ikinci cildi yayımlanmasına rağmen zaman yeterli olmadığından bu ciltten

faaydalanılamamıştır. Tietze'nin sözlüğünün yararlanabildiğimiz cildinde, sadece "e" harfine kadar olan kelimeler yer aldığı için, çalışmamızın "e" harfinden sonraki seslerle başlayan fiillerin incelemesinde Tietze'nin anılan eserinden yararlanılamamıştır. Bu durum, yayımlanmış cildinde sadece "дб" /c/ harfine kadar olan kelimelerin incelendiğı Yakutçanın Etimolojik Sözlüğü için de söz konusudur.

Kaynaklardan yapılan alıntılarda; mümkün mertebe ses, morphem ve kelimelerin ilgili kaynaktaki imlalarına uyulmuş, ancak ilgili kelimenin hemen yanında, köşeli parantez içinde kendi transkripsiyonumuzla yazılışı da gösterilmiştir. rnek:

ay- [**ağ-**] "aşmak çıkmak" (ETY: 757); **Aγ- I** [**AĞ- I**] "1. ıkmak (*yukarıya*), yükselmek; 2. tırmanmak (*yüksek bir yere*); 3. yükselmek, kalkmak, çıkmak"; **Aγ- II** [**AĞ- II**] "değışmek (*yüz ile ilgili*), benzi atmak"; **Āγ- I** [**ĀĖ- I**] "ıkmak, tırmanmak"; **Āγ- II** [**ĀĖ- II**] "değışmek (*yüz ile ilgili*), benzi atmak" (DTS: 16-17); **ağ-** "binmek çıkmak" (ETG: 259).

Yukarıda adı geçen kaynaklardan, incelenen fiille ilgili görüşler özetlenerek verilmeye çalışılmıştır. Sevortyan'ın eserinde her fiilin, özellikle bütün tarihî ve ağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarının verildiğı kısım, oldukça uzun ve karmaşık bilgiler içerdiğinden, herhangi bir yanlışlığın önüne geçmek amacıyla, resim şeklinde alınmıştır. Böylece, orijinal kaynaktaki şekillerin kolay bulunması ve anlaşılması için zen gösterilmiştir.

Hem Eski Türkçede hem de Kırgız Türkçesinde olup temel anlamları aynı olan fiillerin temelde aynı fiil olduğu varsayımından hareketle, çalışmada, fiillerin temel anlamı esas alınmaya çalışılmıştır (*bk. 1.1.4*).

Bunun dışında iki farklı fiil olup, KRS'de aynı maddede yer alan fiilleri ayrı ayrı madde içinde değeriendirilmeye çalışıldı. rn:

KRS'de **art-** I (KRS: 70.1-70.2) maddesinde biri "fazla olmak; çoğalmak, üzerine eklenmek, artış göstermek; güçlenmek, öncekisine nispeten büyümek, büyümek; yükleme" gibi anlamları taşıyan fiilin aslında iki farklı fiil olduğu tespit

edilmiştir. Bu anlamlar içinden “yüklemek” anlamı farklı fiil olsa gerek. Dolayısıyla bunlar çalışmada iki farklı maddede incelenmiştir (bk. 2.3.2 art- I ve 2.3.3 art- II).

1.2 KIRGIZ TÜRKLERİ VE KIRGIZ TÜRKÇESİ

1.2.1 Kırgız Türkleri

Kırgızlar, en eski Türk boylarından biridir. Milâttan önceki yüzyıllarda yazılmış Çin kaynaklarında adları geçen Kırgızlar, orta Asya tarihinde önemli roller oynamışlardır. Çin kaynaklarına göre Kırgızlar, M.Ö. III.yy.’da Doğu **Tiyan-Şan** ile **Tannu Ola**¹ arasındaki sahada, **Kiyen-Kun (Ge-gun, Kik-kun)** adı ile müstakil bir devlet kurmuşlardı. M. Ö. **201-49** yılları arasında Hunlara tabi olarak bu devletin Batı kısmındaki “**Usun**” birliğini teşkil etmişlerdi. (R.R. Arat, İ.A. s. 737). Milâttan sonra Hun devletinin zayıflaması üzerine Usun birliği de dağılmıştır. (Saray, 1993: 16). Kırgızların VI. yüzyılın ikinci yarısında Göktürk devletine tabi olarak yaşadıklarını biliyoruz. VIII. yy.’da Kırgızların hanı Bars Bey Gök Türk hakanı Bilge Kağan’a (716-734) tabi idi. ayrıca Bilge Kagan’ın kız kardeşi ile evlenip damat olmuştu. sonra Gök Türk hakanına isyan ettiği için öldürülmüştür. Kırgızlar, daha sonra Uygurlara tabi oldular. Ancak bir süre sonra onlara karşı isyan edip 840’ta Kırgız Hakanlığını kurdular. (A. İnan, Manas Destanı, s. 5).

Bu yıllarda Kırgızlar, Göktürkler ve Uygurlarla aynı yazı dilini kullanarak kendi kitabelerini yazdırıp diktirmişlerdir (Arat, Kırgızistan, s. 740). Fakat bu kitabelerin dikili olduğu saha bugünkü Çin sınırları içinde olduğu için bunları bulup çıkarmak bugün için mümkün olmamaktadır. Çünkü Çin hükümeti Türk kültür tarihinin pek çok eserinin gömülü olduğu bölgelerde kazı yapılmasına izin vermemektedir.

¹ Tannu-Olaa: (Tanu ola “Sarayın dağları” Rusya’da sıradağlar; Tuva özerk Cumhuriyeti sınırları içinde, Yukarı Yenisey havzası ile Ubsu-Nur (Moğolistan) gölü arasında. Ortalama 2500-2700 m yükseklikte, 300 m boyuna uzanır; en yüksek doruğu 3061.

920'lerde Çin orduları, önce Göktürk ülkesini, sonra Moğolistan'ı işgal etmişlerdir. Çin saldırılarından Kırgızlar da nasibini almış ve kurdukları devlet yıkılınca daha Batıya bugünkü Kırgızistan'a çekilmişlerdir (Saray, 1993: 17).

Kırgızlar XIII. Yüzyılın başlarında Moğol hakimiyetine girmişler, 1399 yılında başarılı bir isyan ile istiklâllerine kavuşmuşlardır. Ancak daha sonra kendisini Cengiz Hanın varisi olarak gören Timur, Kırgızistan'ı işgal etmiştir. Bunun üzerine Kırgızların bir kısmı Kazaklar ile birlikte bugünkü Kazakistan bozkırlarına çekilmişler ve bu bozkırların hakimi olarak uzun yıllar XVII. yy'ın ortalarına kadar yaşamışlardır (Saray, 1993: 18).

XVIII. yy'ın başlarına doğru Ruslar, Başkurtlar ülkesini işgal ederek Kazak Kırgız bozkırlarına dayanmışlardı. Bir Moğol kavmi olan Kalmuklar, Kazak Kırgız bozkırlarını işgal ve yağma etmeye başlayınca, halkın itirazına rağmen **Küçük Orda Hanı Ebulhayr**, Ruslardan yardım istedi. Ruslar, Ebulhayr'ın isteğini, **Orenburg** askerî kalesinin inşasına izin verilmesi şartıyla kabul ettiler. **1730**'larda Kazakistan'a giren Ruslar, gayri hukukî olarak Kazak bozkırlarının en verimli bölgelerini işgal ederek Rus göçmenlerini yerleştirdiler. Bu arada bir kısım Kırgız boyları da Rus esaretine düştüler. Ruslar **1848** ve **1856** yıllarında gerçekleştirdikleri işgaller ile Kazakistan'ın tamamı ile Kırgızistan'ın Kuzey-Batı bölgelerini aldılar (Saray, 1993: 18-19).

Rus işgalinin dışında kalan Kırgızlar ise **1700** senesinde kurulan **Hokand Hanlığının** hakimiyetini kabul ettiler. Bir süre sonra Hokand Hanlığının idaresi Kırgız Türklerinin eline geçti.

Hokand Hanlığı bir yandan Çinle bir yandan da öteki Orta Asya Türk Hanlıkları olan **Buhara** ve **Hive** hanlıklarıyla mücadele etti. Türk hanlıkları arasındaki çekişmelerden faydalanan Ruslar da hızla Türk topraklarını işgale başladı. Hokand Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesi üzerine Kırgızlar da Rus tebaası oldular.

1917 ihtilâlinde sonra bütün Batı Türkistan bir cumhuriyet olarak teşkilatlandırılmıştı (Türk. Ans., s. 48). Türkistan'daki Sovyetler Moskova'daki "Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetleri Merkez Komitesi"nden aldıkları

emirle **1 Mayıs 1918'de yaptıkları** kongrede Sovyetlere bağlı **Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini** kurduklarını ilan ettiler.

Bu ortak cumhuriyet, **Ekim 1924'te** Özbek, Türkmen, Kazak, Tacik, Kırgız muhtar Cumhuriyetlerine bölündü. **1936** yılında Kırgız Sovyet Cumhuriyeti kuruldu.

Sovyetler Birliği dağılınca **12 Aralık 1991'de** Kırgızistan da istiklâlini ilân etti.

1.2.1.1 Kırgızistan Cumhuriyeti

Kırgızistan, Orta Asya'da, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin işgalindeki Doğu Türkistan ile komşu olan 198 500 km² yüzölçümlü, 5 milyon nüfuslu (1989'da 4 291 000), başkenti Bişkek olan bir Türk Cumhuriyetidir.

Kırgızistan dağlık bir bölgede yer almaktadır. Dünyanın en büyük krater göllerinden olan Isık-Köl Kırgızistan'dadır (**6 202 km² / 702 m** derinlikte).

Narın, Tar, Kurşab, Kızıl Su, aksu, Talas gibi nehirler üzerinde kurulu pek çok barajdan bol miktarda elektrik enerjisi elde edilir (165-175 milyar kw.).

Cumhuriyetin ekonomisi başta hayvancılık olmak üzere tarıma, sanayiye ve enerjiye dayanır.

1.2.2 Kırgız Türkçesi

Türk dünyasında XIII. yüzyıla kadar tek bir edebî dil kullanılmıştır. Konuşma dilinin farklı olmasına karşılık yazı dili ortaklı. XIII ilâ XV. yüzyıllarda Harezmi'de, genel olarak Altınordu, Türkistan ve Mısır'da kullanılan Harezmi-Kıpçak Türkçesi, Eski Türkçenin organik devamıdır. Harezmi-Kıpçak Türkçesini, Çağatay Türkçesi takip etmiştir. Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi adını alan yazı dili için 'Türk tili' veya 'Türkî til' tabirleri kullanılmış; bu tabirler XX. yüzyılın başlarına, hatta otuzlu yıllara kadar gelmiştir.

XX. yüzyılın başlarında Batı ve Kuzeydoğu Türkçesi için yeni bir dönem başlamış; Doğu ve Kuzey Türklüğü, Rus ve Çin hâkimiyeti altına girdikten sonra da ortak yazı dilini yani, "Türkî til"i uzun zaman devam ettirmiştir. Daha sonra İsmail Gaspıralı'nın Doğu ve Batı Türklüğünü ortak dilde birleştirme teşebbüsü rahatsızlık yaratırken Ilminski tarafından her Türk boyunun konuşma dilinin ayrı ayrı birer yazı dili hâline gelmesi fikri ileri sürülmüştür. Nihayet, XX. yüzyılda

Türklerin ortak edebî dil olarak kullandığı Çağatay Türkçesinden çeşitli yazı dilleri yaratılmıştır. Bunlar; Başkurt, Tatar, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Nogay, Kumuk, Özbek ve Türkmen yazı dilleridir. Buna paralel olarak Çin'deki Uygur Türklerinin konuşma dili de yazı dili hâline getirilmiştir. Ayrıca, XIX. ve XX. yüzyıla kadar hiçbir edebî dile sahip olmayan Tuva, Hakas, Altay, Saha, Çuvaş ve Gagavuz lehçeleri de yazı dili olmuşlardır.

Türkistan Türkleri XX. yüzyılın başlarına kadar Arap alfabesini kullanmış; 1925-1930 yılları arasında Lâtin alfabesine geçirilmişlerdir. 1928 yılında Türkiye Cumhuriyetinin Lâtin alfabesini kabul etmesi üzerine, eski Sovyetler'deki bütün Türkler, 1937 yılından başlayarak üç yıl içinde Rus-Kiril kökenli, fakat birbirinden farklı olan yeni alfabelere geçmek zorunda kalmışlardır. Böylece, yazı dilindeki ayrılık, alfabede de kendisini göstermiştir.

Kırgızca, Türk lehçelerinin tasnifinde değişik gruplarda yer almıştır. R. R. Arat, Kırgızcaya Türk Şive Grupları maddesinde tav grubunda yer vermiştir. Benzing ile Menges, Kırgızca'yı Aral-Hazar grubunda Kazak, Karakalpak ve Nogay Türkçeleriyle birlikte almıştır. T. Tekin tarafından yapılan son tasnifte Kırgız yazı dili tawlı (Kıpçak) grubundan ayrı olarak tooluu grubunda değerlendirilmiştir."

Kırgız Türkçesinin üç diyalekti vardır. Bunlar; Kuzey, Güneybatı ve Güneydoğu diyalektleridir. Kırgız edebî dili, Kuzey diyalektine dayanmaktadır (Kasapoğlu, 2005: 33-34).

Kırgız Türkçesi, Türkçenin Kıpçak lehçeleri grubundan bir lehçedir. Edebî dil olarak gelişmesi 1917 ihtilâlinde sonradır.

Kırgız Türkçesi, Kırgızistan'dan başka Çin'in işgalindeki Doğu Türkistan'da, Kazakistan'da, Özbekistan'da, Tacikistan'da, Afganistan'da ve Türkiye'de yaşayan Kırgızlar tarafından da kullanılır.

2 İKİNCİ BÖLÜM: İNCELEME

KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ ÜNLÜYLE BAŞLAYAN FİİLLERİN ETİMOLOJİK YÖNDEN İNCELENMESİ

Çalışma, Kırgız Türkçesindeki ünlüyle başlayan şu fiil tipleriyle sınırlandırılmıştır: tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller.

Dolayısıyla çalışmada Kırgız Türkçesindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller öncelikle, ses düzenleri dikkate alınarak kendi içlerinde tasnif edilmiştir. Tasnif yapılırken, günümüz Kırgız Türkçesi esas alındığı için, uzun ünlüler tek ses olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde incelenen fiiller, ses düzenleri dikkate alınarak, dört maddede ele alınmıştır. Sonra her maddede, o maddeye uyan fiiller alt maddelerde incelenmiştir. Örneğin 2. bölüm olan bu “İnceleme” kısmının 1. maddesini “Tek Ünlüden Oluşan Fiil Kökleri” oluşturmaktadır. Her alt maddede bir fiil kökü incelenmektedir. Bir fiil incelenirken, öncelikle Kırgız Türkçesindeki şekli ve anlamları, sonra sırasıyla Eski Türkçedeki ve mevcut etimoloji incelemelerindeki şekilleri ve anlamlarına yer verilmiş, bu kaynaklardaki bilgiler, o fiille ilgili son madde olarak “Değerlendirme” kısmında tarafımızca değerlendirilmiş; araştırmacıya ait görüşler ve eleştiriler yine bu “Değerlendirme” kısmında yapılmıştır.

Bazı madde başı fiillerin sadece anlamı verilmekle yetinilmiştir. Söz konusu fiill ile ilgili açıklamalar başka maddelerde ele alındığından *bk.* kısaltmasıyla ilgili maddelere gönderme yapılmıştır. Yine, birbirleriyle bağlantısı olabileceği düşünülen fiiller ya da bilgiler için de *krş.* kısaltmasıyla ilgili maddelere gönderme yapılmıştır.

Kökeni bilinmeyen ve kaynaklarda bulunamayan fiiller de, sadece madde halinde verilmiş olup, kaynaklarda bulunamadığı belirtilmiş, sonra da araştırmacıya ait görüşlere yer verilmiştir. Türemiş bir fiil olduğu kesin olarak bilinen fiillerde sadece madde başlığı verilmiş, sonra da kısaca ek kök sistemi izah edilmiştir.

Çalışmada dikkat çekici bir husus olarak, bazı fiillerin belirli anlam daireleri etrafında toplanabilmesi ve buna mukabil olarak da ön ve son seslerdeki denkliklerin de göze çarpmasıdır. Bu da her anlam dairesinin bir grubu oluşturabileceği düşüncesini doğurmaktadır. Bu düşünceden yola çıkılarak çalışmanın “Bulgular ve Yorumlar Bölümü”nde (bk. III. Bölüm), çalışmada elde edilen bulgular ve yorumlara yer verilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde “Kök Anlamlarına ve Ek İşlevlerine Göre Fiiller” maddesi başlığı altında incelenen fiiller, Ana Türkçede olduğu varsayılan biçimlerine göre, bu dönemdeki varsayılan biçimleri bilinmiyorsa Eski Türkçe anlamlarına göre sınıflandırılmış, böylece anlamlarına göre kökteş fiillerin belirlenmesine çalışılmıştır. Burada hareket noktamız şu düşünce olmuştur: aralarında anlam ilişkisi olan kelimeler, ses denklikleri ile destekleniyorsa, bunların aynı kökten geldikleri söylenebilir.

Böylece üçüncü bölümde, inceleme bölümünde elde edilen neticeye göre incelenen fiillerin, anlam ilişkilerine ve sonuna gelen seslere, yani eklere göre bir tasnifi yapılarak fiil kökleri ve aileleri tespit edilmiştir. Bu şekilde aynı kökten türeyen fiiller sıralanmış, tablolar şeklinde de gösterilerek yine aynı kökten gelen fiillerin tarihi gelişmeleri canlandırılmaya çalışılmıştır.

2.1 TEK ÜNLÜDEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ

2.1.1 e- “imek, olmak”

KRS’de e- maddesinde, bu fiilin e-/i- “olmak” fiilinin eksik ve yanlış kullanımı olduğu belirtilmiş ve *ede, edi, eken, ele, emegende, emey, emes* kelimelerinde yaşadığına işaret edilmiştir (KRS: 941; bk. 2.2.16 *et-* 2.2.16.4). Kırgızca e- fiilinin kökeni için iki ihtimal söz konusudur. Birinci olarak Sevortyan’ın işaret ettiği gibi bugünkü Genel Türkçe *et-*, *er-* fiillerinin türediği e- kökünün doğrudan günümüze ulaşmış şeklidir (ESTY, 1974.: 312). İkinci ihtimal ise, yine aynı kökten türemiş olan Eski Türkçedeki *er-* “imek, olmak” fiilinin Türkiye Türkçesindeki fonetik değişime uğramış biçimi olan *i-* “olmak” fiilinin Kırgızcadaki dengidir. Bu fiillerin, Ana Türkçedeki “düzenlemek, tanzim

ve tertip etmek” anlamıyla olduğu varsayılan *ēt-* (TDBUÜ: 182) fiiliyle de sadece köken olarak aynı olduğu söylenebilir (bkz. *et-* “etmek”).

2.1.2 oo- I “ağmak”

bk. 2.4.25 oola-; 2.2.28 ooş-.

2.1.2.1 Kırgız Türkçesinde oo- I “ağmak” fiili

oo- I “1. yan tarafa sarkmak, ağmak; eğilmek; bir tarafa geçmek; 2. bayılmak, şaşımak; kararsız kalmak” (KRS: 571).

2.1.2.2 Eski Türkçede oo- I “ağmak” fiili

ağ- “yükselmek, çıkmak” (OY: 116); **ağ-** “yükselmek, yukarıya çıkmak, çıkmak, havalanmak” (OA: 101); **ağ-** (ağmak, EUTS: 5); “yükselmek; ağmak; kalkmak; yukarıya çıkmak”; **ağ-** (ağmak, DLT, IV: I: 173) “çıkmak, belirlemek; aşmak, yükselmek, ağmak; değişmek, başkalaşmak, bozulmak, meyletmek, dönmek”; **aγ-** [**ağ-**] “aşmak çıkmak” (ETY: 757); **Aγ-** I [**AĞ-** I] “1. çıkmak (*yukarıya*), yükselmek; 2. tırmanmak (*yüksek bir yere*); 3. yükselmek, kalkmak, çıkmak”; **Aγ-** II [**AĞ-** II] “değişmek (*yüz ile ilgili*), benzi atmak”; **ağ-** “binmek çıkmak” (ETG: 259).

2.1.2.3 Etimoloji incelemelerinde oo- I “ağmak” fiili

2.1.2.3.1 Sevortyan’da oo- I “ağmak” fiili

A:F-/a:γ- II турк.; **af-/aγ-** тур. диал. DS I₁₀₂₋₁₀₃, аз. диал. ДСаз.²¹, Мамедов Карят³²⁴ (в составе производного **ағмах** ‘сваливание груза на одну сторону’), уйг., Касг. D.9; **aw-/aw-** кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., Р I₆₇ (кир. = каз., тат.), Будагов I₁₅₈; **af-/aγ-** уз.; **af-/aγ-** тур. диал. DD2₇₆₂; ср. также хак. диал. **ағылан-** (< **af-н-лан-**), **арахтан-** (< **арах-тан-**), откуда – **af-**; чув. **йаван-** (< **йав-ан-**), откуда – **йав-**. Последняя форма по

Sevortyan, incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından, Çuvaşçadaki *йăван-* [*yăvan-*] şeklinin (Kalujinski’ye ^(RO, XXXII, 1, 95) göre), diğer Türk lehçelerinden ödünç alındığına işaret etmiştir; yani *йăван-* [*yăvan-*] (*йăв-ан-* [*yăv-an-*]) şeklindeki *йăв-* [*yăv-*] Çağatay Türkçesindeki *yuvala-* “yuvarlamak” ve Türkiye

Türkçesindeki *yuvarla-* “yuvarlamak” fiilleriyle homojen olabilir (ESTY, 1974: 69). Sevortyan, bu fiilin gelişimini şu şekilde izah etmektedir:

“*a:ğ* - < **a:ñ*-, belki de *i:ñ*-. (bk. *ıg* -). *krş.* “*añ*- “yuvarlanmak; devrilmek vb.” DS I₂₇₄; *añla-/anla-* “baş aşağı çevrilmek; devrilmek” - DS I₂₇₄; Уз. диал. (Абдуллаев Хор. III.19); *o:la-* “sarkmak” Кир.; *añnan-/annan-* (<*añ-lan-*, *an-lan-*) “çevrilmek; yandan yana dönmek, sağdan sola dönmek, dönüp durmak (yatakta)” DS I₂₇₈; *añdan-* aynı anlamlarla Altay Türkçesinde görülür. Bu şekillerin çoğu, *añ*- ile sesteş olan, **añ* isim kökünden *-la-*, *-lan-* ekleri aracılığıyla yapılmıştır; *añla-*, *anla-*, *añla-* fiilleri *añ*- fiilinin *-la* ekli pekiştirme şekli olarak da değerlendirilebilir (ESTY, 1974: 69)”. Daha sonra Sevortyan, söz konusu fiil ile ilgili bazı görüşlerine yer vermiştir:

“Vamberi, *a:ğ*- fiilini *ik-*, *aķ-*, *joķ-* “ayrılmak”, “akmak”, “aşağı götürülmek”, “akıtmak” (Vambéry_{38,39}) fiilleriyle karşılaştırmıştır; ancak bu tezini destekler bir veriye sahip değildir. (ESTY, 1974: 69).”.

Sevortyan bu fiil kökünün incelenmesinde, *a:ğ*- // fiilinin Türkiye Türkçesinin ağızlarındaki “batmak (güneş); girmek; aşağı inmek” anlamlarıyla, *a:ğ*- / fiilinin “yükselmek; (*bir şeye*) tırmanmak; (*bir şeyin üzerinden*) aşmak” anlamlarını, tek bir *a:ğ*- fiilinde toplamanın mümkün olabileceğini düşünmekte ve bunu da şöyle izah etmektedir: *İlk başta tırmanma hareketi olarak “çıkma, yükselmek” daha sonra inme hareketi olarak “batmak”*. (ESTY, 1974: 69-70).

İncelenen fiil ve türevleri ile ilgili, M. Räsänen’e de gönderme yapan Sevortyan, fiil ile ilgili maddesinin sonunda **A:FДAP-** [**A:ĞDAR-**] ve **A:FHA-** [**A:ĞNA-**] maddelerine gönderme yapmaktadır (ESTY, 1974: 70).

Sevortyan, *a:şdap-* [*a:ğdar-*] fiilini şöyle izah etmektedir: 1) **a:ğtar-* > *a:ğdar-* > *awtar-* > *o:dar-*. 2) *a:ğtar-* > *aqtar-* > *axtar-* vb. (ESTY, 1974: 73).

2.1.2.3.2 Clauson’da oo- I “ağmak” fiili

Clauson’da bu fiil, **Mon. V. AĞ-** başlıklı maddenin, **1 a:ğ-** alt maddesinde incelenmiştir. Clauson bu maddenin ön notunda *a:ğ-* “yükselmek (*bir yerden*);

tırmanmak (bir şeye)” erken dönemden itibaren yaygın kullanıldığını ama sadece birkaç anlamıyla Kırgız Türkçesinde *o:-* , Osmanlı Türkçesinde *ağ-* “*yükselmek, buharlaşmak vb.*” ve Türkmen Türkçesinde *a:ğ-* “*aşmak (bir şey üzerinden); taşmak; aşmak (belirlenen süreyi)*” korunmuş olabileceğini dile getirmiştir. Kaşgarlı’nın, *a:ğ-* fiiliyle ilgili olarak, “yükselmek” anlamı ile ilişkilendirilemeyen ve başka yerlerde kaydedilmeyen (Clauson’da **2 a:ğ-** alt maddesinde ele alınmaktadır) “değişmek” anlamını da kaydettiğini belirtmiştir. Eskiden kaydedilmemiş olan “öbür tarafına eğilmek (*örn. atın yükü veya terazinin çift tabakları için*) vb.” anlamlar da kazanan *ağ-* fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarına yer veren Clauson (*GD Türki ağ-* Shaw II, BŞ 7, Jarring 14; *NC Kır. o:-* (bazı anlamları için) Yud. 593; *Kzx. aw-* R I 67, MM 50; *SC Uzb. oğ-*; *NW Kaz. aw-* R I 67; *SW Osm. XVIII ff. ağ-* TTS I 12 and 53 (s.v. *avril-*); II 13; *xx Anat. ağ-* SDD 1603; *av-* do. 130; *Tkm. a:ğ-*), bu fiilin bazı Türk lehçelerinde “bayılmak vb.” anlamlarda kullanıldığını, bu çağdaş anlamlarını ise “yükselmek” ile ilişkilendirmenin zor olduğunu, ama bu anlamın belki de Kaşgarlı’nın verdiği ikinci anlamından çıkmış olabileceğini düşünmektedir (*Bk. ak- Osm. XIV ve ağınçsız* bu da modern anlamı ile ilişkilidir).

Bu bilgileri verdikten sonra *1 a:ğ-* “yükselmek (*bir yerden*); tırmanmak (*bir şeyin üzerine*)” fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarını örnekleriyle vermiştir (EDPTS: 77). Clauson, **2 a:ğ-** alt maddesindeki bu fiilin “değişmek (yüz ile ilgili)” anlamını da, Hakani Türkçesinden aldığını şu örneklerle açıklamıştır: **anıñ yü:zi: a:ğdi:** “yüzünün rengi değişti” *Kaş. I* 173; **ölüm körüp yüzi: ağdi:** “ölüm görünce benzi attı” (a.g.e.).

2.1.2.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde **oo-** I “ağmak” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiil ile ilgili aşağıdaki bilgilere rastlanmıştır: **YXTAP-** / **OXTAP-** [**UXTAR-** / **OXTAR-**] araştırmak, alt üst etmek, karıştırmak; aramak, arama işini gerçekleştirmek (Fedotov, 1996b: 297). Fedotov (a.g.e.), bu fiili genel Türkçedeki (тип., кирг., каз., крым., тар-, чаг., вт-, кыз.) çeşitli varyantlarla karşımıza çıkan *акмар-* (belki bu fiilin ilk

şekli *am-* + *-kap* [*at-* + *-kar*] olabilir) dağıtmak; düşürmek (каз., туп., кирг.); bir şeyi aramak, çekip almak için dağıtmak; araştırmak; incelemek (тап., чаг., аз., вт., капТЛ.) *акмап-* [*axtar*] atmak, dağıtmak; aramak; incelemek; devirmek (капТ.) vb. filleriyle karşılaştırmıştır. Ancak, bu fiili onun *at-* “atmak” fiiliyle bağlantılı olabileceğini dile getirmesi Sevortyan’ın görüşlerine ters düşmektedir. Sevortyan *акмап-* [*aktar*] fiilini (туп., кирг., каз., крым., тап-, чаг., вт-, кыз.), *ağ-* fiiliyle ilgili olarak incelemektedir (ESTY, 1974: 73-75).

2.1.2.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oo-I “ağmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.1.2.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oo-I “ağmak” fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.1.2.3.6 Tietze’de oo-I “ağmak” fiili

Tietze’de incelenen fiil, **ağ-** I “yükselmek” (< ET. *āğ-* a.m. Clauson 1972 s. 77.) ve **ağ-** II “eğilmek, sarkmak, inmek (terazinin kolu gibi); sessizce inmek” (<ET. *āğ-* a.m. Clauson 1972 s. 77) maddelerinde incelenmektedir (Tietze, 2002: 109).

2.1.2.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oo-I “ağmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamakla birlikte, **АҮНА-У** [**AWNA-W**] “ağnamak” maddesinde, incelenen fiil ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Sözlükte *awna-* “ağnamak” fiilinin gelişimi şu şekilde verilmektedir: Tatarca ve genel Kıpçakça *awna-* < Eski Türkçe *agna-* “ağnamak; bir tarafa ağarak yuvarlanmak, devrilmek” < Eski Türkçe *ağ* “ağmak” (> *ağın-a-gu* > *awna-w*) (TTES: 23).

2.1.2.3.8 Tuncer Gülensoy’da oo-I “ağmak” fiili

“ağ-¹ [‘Yükselmek,tırmanmak,çıkmak, toplanmak’ < * *āğ-* (DLT, KB) / **aw-* (DLT) [< **āğ-* (T. Tekin; Gabain, *Alt. Gr.*)]

ağ-² 'Eğilmek, sarmak' < ET. ağ- (Gülensoy, 2007: 51).

Gülensoy, çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarından Kırgız Türkçesindeki oo- I “ağmak” fiiline yer vermemiştir (Gülensoy, 2007: 51).

2.1.2.4 Değerlendirme: oo- I “ağmak” fiili

oo- “ağmak” fiili, incelenen kaynaklara göre başlıca şu anlam gruplarına sahiptir: “1. yan tarafa sarmak, ağmak; eğilmek; bir tarafa geçmek; 2. bayılmak, şaşımak; kararsız kalmak; 3. yükselmek, yukarıya çıkmak, çıkmak, havalanmak; belirmek; aşmak *taşmak*; 4) değişmek, başkalaşmak, bozulmak, meyletmek, dönmek”. Bu anlam gruplarının dışında Gabain’de (ETG: 259) “binmek” anlamının geçmesi de dikkat çekicidir.

Clauson’un şu görüşü ilgi çekicidir. O “değişmek” anlamındaki 2 a:ğ- fiilinin muhtemelen başka bir fiil olduğunu ileri sürmektedir. “bayılmak vb.” anlamların ise “değişmek” anlamından çıkmış olabileceğini dile getirmiştir.

Sevortyan’ın (1974: 69-70), “batmak (güneş); girmek; aşağı inmek” anlamlarıyla, a:ğ- I fiilinin “yükselmek; (*bir şeye*) tırmanmak; (*bir şeyin üzerinden*) aşmak” anlamlarını, tek ağ- fiilinde birleştirerek, “*ilk başta tırmanma hareketi olarak “çıkma, yükselmek” daha sonra inme hareketi olarak “batma” şeklinde açıklaması*² gerçekten dikkate değer. Bu bilgilerden yola çıkarak, Kırgız Türkçesindeki oo- I “ağmak” fiilinde Eski Türkçe döneminde farklı farklı iki fiil olarak karşımıza çıkan 1 a:ğ- “yükselmek, sarmak, aşmak, taşmak vb.” ve 2 a:ğ- “değişmek; bayılmak vb.” (bu konuda ayrıca bk. TDBUÜ: 171) fiillerinin anlamlarının birleştiğini söyleyebiliriz.

oo- I fiili görüldüğü gibi, Ana Türkçedeki “yükselmek, tırmanmak” ve “değişmek, başkalaşmak, çevrilmek” anlamlarıyla karşımıza çıkan iki ayrı āg- (TDBUÜ: 171) fiilinin anlamlarını kendinde bulundurmaktadır. Bu anlamların dışında, “bayılmak” anlamı, “değişmek, başkalaşmak, çevrilmek” anlamlı āg-

² Bu düşünceye göre iki anlamı birleştiren nokta “aşmak” fiilidir.

fiilinden gelişmiş olabilir. Bu fiil de ā- “ayrılmak” kökünden $-k^{-3}$ ($/-k-/ > /-ğ-/$) ekiyle türemiş bir fiil olabilir (bk. ayr- “ayırmak”).

Sonuç olarak, Kırgız Türkçesindeki oo- / “ağmak” fiilinin aslında iki farklı fiil olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz: **oo- 1** “yan tarafa sarmak, ağmak; eğilmek; bir tarafa geçmek (bu anlam mecaz olarak başkalaşmak, değişmek, anlamında da kullanılmaktadır: bk. 2.2.28)”; **oo- 2** “bayılmak, şaşırarak; kararsız kalmak”.

2.1.3 oo- II “yutmak”

bk. 2.2.36 öp-.

2.1.3.1 Kırgız Türkçesinde oo- II “yutmak” fiili

Kırgız Türkçesinde **oo- II** fiili tek başına kullanılmamakta, sadece kalıplaşmış olarak *жел oo- sözünde* geçmektedir ve harfiyen “yel yutmak” anlamına gelmektedir: *кечке жел ооусуңбу?* “akşama kadar aç mı kalacaksın?”; *жел ооп күн көргөн адам жоктур* “hiçbir şey yemeden yaşayan insan yoktur” (KRS: 571).

2.1.3.2 Eski Türkçede oo- II “yutmak” fiili

DTS’de bu fiil, Mahmut Kaşgarlı kaynak gösterilerek hem **op-** maddesinde hem de **öp-** maddesinde verilmiş ve birbirlerine gönderme yapılmıştır: **OP-** (DTS: 368) “yudumlamak, yutmak” (MK I 172) (DTS: 368); **ÖP-** II (DTS: 387) “yudumlamak, yutmak (MK I 163; MK III 122).

2.1.3.3 Etimoloji incelemelerinde oo- II “yutmak” fiili

2.1.3.3.1 Sevortyan’da oo- II “yutmak” fiili

ОП-/ОР- тур. диал. DD 31082, 1092, кар. т. г., каз., ног., алт., Р I1155, Будагов I108, ДТС368, Gabain321, Brockelmann127, Кашг. D.439; УП-/УР- тур. диал. DD 31419, тат., тат. диал. ДС III170, баш., Р I1780 (казан., тоб.), ДТС613; УОП-/УОР- як.; ВУП-/ВУР- чув.; ОП-/ОР- ДТС387; УП-/УР- тат. диал. ДС I255 (в составе УПСІК- ‘сильно проголодаться’); اۆمۈ (о – казан.) Будагов I108 (ESTY, 1974: 464).

³ -(l₄)k- tek heceli fiil köklerinden anlamı pekiştirilmiş olma fiilleri türeten ek (Gülensoy, 2007: 446; -^ok, -^oğ Kuvvetlendirme (ETG: 59); Fiil yapım eki -k’nin buna benzer kullanımını, ök- “yığmak” fiilinin tarihi gelişiminde görmekteyiz (bk. üy- “yığmak”).

Sevortyan yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlardan kök ünlüsü *ö*'lü olan şeklini eski dönemlerdeki ağız denklikleri olarak kabul etmekte, *op-* fiilinin Kırgız Türkçesinde *op* “nefes; havayı içe doğru çekme” şeklinde isim şeklinin bulunduğu dile getirmektedir. Ancak, *oo-* “yutmak” fiiline temas etmemiştir (ESTY, 1974: 464).

/-p/ ile yapılan isim şekillerinden *obur* “obur” vb. örneklerde görülen sedalı *b*'den hareketle, bu fiilin başlangıçta uzun ünlülü hâliyle **o:-* şeklinde olabileceğini düşünen Sevortyan, bu fiil için **OB⁰YPT [OWURT]** maddesine göndermede bulunmaktadır (ESTY, 1974: 465).

2.1.3.3.2 Clauson'da oo- II “yutmak” fiili

Clauson'da söz konusu fiil, **Mon. V. AB-** başlıklı maddenin **o:p-** “bir dikişte yutmak, yutmak” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson, bu fiil ile ilgili olarak şöyle demektedir:

“kök ünlüsünün art ünlü olduğuna dair kanıtlar çoktur; ama “yudumlamak”ın *öp-‘ün* alternatif anlamı olarak verilmesi ve türemiş *öpül-*, *öpün-*, *öpür-*, *öprül-*, ve *öprüş-* biçimlerinin mastar *-me:k* ile beraber gösterilmesi, her hâlükarda, Hakani Türkçesinde, (bu sözcüklerin başka izlerine rastlanmadı), *öp-* “öpmek” ile hafif semantik ilişkisi olan anlamı daralmış “yudumlamak”ın ön ünlülü alternatif biçiminin bulunabileceği ihtimalini göstermektedir (EDPTS: 4)”.

2.1.3.3.3 Çuvaşça'nın etimolojik sözlüğünde oo- II “yutmak” fiili

Çuvaşça'nın etimolojik sözlüğünde incelenen fiil madde başı olarak yer almamaktadır. Ancak, bu fiilden türemiş *əynăp/ вонăп [vupăr/ vopăr]* “kötü bir ruh” ismi bulunmaktadır. Bu kelimeyi Fedotov, çeşitli Türk lehçelerinde değişik varyant ve anlamlarda karşılaşılan *obur-* “obur” (meselâ *obur/ ubır* “obur, cadaloz, yamyam vb.”) kelimesi ile bağlantılı olarak incelemiş, kökünün de “yutmak” anlamındaki *op-/ up-* fiillerine dayandırmıştır. Radloff ve Yegorov gibi Türkologların, Slav dillerinde görülen vampir anlamındaki *upır* (Rusça), *upir'* (Ukraynaca), *upir* (Belarusça) vb. kelimelerin Türkçeden alıntı olduğunu belirttiklerine temas etmiştir (Fedotov, 1996a:132).

2.1.3.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oo- II “yutmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.1.3.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oo- II “yutmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 42), incelenen fiilli *Eski Türkçede Fiilden Türemiş Fiiller* bölümünde değerlendirmiştir: *op-* “üfürmek, ağza almak” < *o-p-* .

2.1.3.3.6 Tietze’de oo- II “yutmak” fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde, incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.1.3.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oo- II “yutmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamakla birlikte, **УБЫР [UBIR]** “vampir; obur” maddesinde, incelenen fiil ile bilgilere rastlanmaktadır.

Sözlükte ubır “vampir, obur” kelimesi genel Türkçedeki *obur*, Çuvaşça *vupăr* isimleri ile bu isimleriyle karşılaştırılmış ve bu kelimenin Genel Türkçe *op-* (Tatar Türkçesi *up-* ~ Çuvaşça *vup-*) “yutmak” kelimesinden türemiş olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca Rusça ve Slav dillerinde görülen *упыр* [*upır*] şeklinin de, bu dillere eski Hun dilinden girmiş olabileceği dile getirilmiştir (TTES: 217).

2.1.3.3.8 Tuncer Gülensoy’da oo- II “yutmak” fiili

Gülensoy’da incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamakla birlikte, *obur* “Gereğinden çok yemek yiyen, doymak bilmeyen (kimse)” maddesinde, incelenen fiil ile bilgilere rastlanmaktadır:

“*obur* < * *ōpur* [< **ōp-* ~ *ōp-* 'hüpdeterek içmek' (DLT); yutmak'] < **ōp-* + *-(u)r*.” Burada **ōp-* ~ *ōp-* köklerinin, yansıma bir kelime olduğu düşünülmektedir (Gülensoy, 2007: 610; 665).

2.1.3.4 Değerlendirme: oo- II “yutmak” fiili

İncelenen kaynaklarda, *oo-* // “yutmak” fiili, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “yutmak, yudumlamak, içmek, ağza almak; üfürmek” gibi anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Bu fiilin kök ünlüsünün, Eski Türkçede, hem Sevortyan’ın hem Clauson’un belirttiği gibi uzun ünlülü olma ihtimalini, bu fiilin, Yakutçadaki *uop-* şekli, dersekler niteliktedir. Bütün bunlar Ana Türkçede incelenen fiilin Ana Türkçede olduğunu düşündürmektedir: “*öp-* “içmek yutmak” (TDBUÜ: 177).

Uzunluğun kök ünlüde olduğu düşünülürse, sonundaki /p/ sesinin önce sedalılaşarak daha sonra eriyip düştüğünü söylemek mümkündür. Fakat, tam tersi de olmuş olabilir, yani şöyle bir gelişme gerçekleşmiş olabilir: *öp-* >> *ob-* > *ow-* >> *oo-* (bkz: 3.1.11).

Bu fiilin, Clauson’un da temas ettiği gibi, kök ünlüsünün ön sıralı olan varyantının Eski Türkçe döneminde karşımıza çıkması ve *öp-* “öpmek” ile olan semantik ilişkisi ise araştırmaya değer bir başka konudur.

İncelenen kaynaklardan hareketle, bu fiilin ilk şeklinin erken dönemde art sıralı ve uzun ünlülü olduğunu, Kırgız Türkçesindeki *oo-* // “yutmak” fiilinin de bu fiil ile aynı fiil olduğunu söylemek mümkündür.

2.2 ÜNLÜ + ÜNSÜZ’DEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ

2.2.1 aç- I “açmak”

2.2.1.1 Kırgız Türkçesinde aç- I “açmak” fiili

“açmak; keşfetmek; bulmak (KRS: 81:2)”; “açığa çıkarmak, açıklamak (KTTS: 69)”

2.2.1.2 Eski Türkçede aç- I “açmak” fiili

aç- “açmak” (OA: 1992: 101); **aç-** *a.m.* (ETY: 755); **aç-** I.1. *a.m.* (DTS: 3); **aç-** “açmak; “aramak; fethetmek” (açmak, DLT IV, 2); **aç-** “açmak, çözmek, yaymak” (açmak 2, EUTS: 2).

2.2.1.3 Etimoloji incelemelerinde aç- I “açmak” fiili

2.2.1.3.1 Sevortyan’da aç- I “açmak” fiili

АЧ-/АЇ- турк., тур., аз., гаг., ктат., кар. к., кум., кбал., кир., тат., уйг., сьг., лоб., алт., ДТС₃, Малов₃₅₃, Малов ПМК₉₁, Gabain₂₉₂, Brockelmann₂, Kašg. D.₂, USp.₂₆₃, Atebet.₁, T IX₄₀, T X₄₀, Analyt. In.₄₆₂, KW₂₇, Houtsma₄₄, Zajaczkowski Bulgat. II₄, АФ₀₆₅, Ibnü M.₇, Korkut₁, Seyhi₁, Pav. C.₆; ащ-/ăщ- уз.; аш-/ащ- турк. диал. Куренов Ставр.₂₅₃, каз., ног., ккал., АФ₀₆₈ аш; аш-/ăш- тув.; ас-/as- баш., хак., як.; ац-/ac- кар. г.; уц-/us- чув.

(ESTY, 1974: 209).

Sevortyan bu eserinde, incelenen aç- I “açmak” fiilinin, Eski Türkçedeki aç- I “açmak” fiili ile aynı kelime olduğunu vurgulamış, Eski Türkçedeki açmak fiilini de Ural-Altay dillerindeki anlam bakımından aç “açmak” fiiline yakın olan kelimeler ile ilişkilendirmiştir (ESTY, 1974: 209-210).

2.2.1.3.2 Clauson’da aç- I “açmak” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil **MON V. AC-** maddesinin altında, 1. aç alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, incelenen fiilin temel anlamını fiziksel olarak açmak olarak almış ve bu temel anlamının yanında Kırgız Türkçesinde de görülen, “açıklamak; belli etmek, fethetmek” gibi yan anlamlarının da olduğunu örneklerle göstermiştir (Clauson: 1972: 18).

2.2.1.3.3 Çuvaşçanın Etimoljik Sözlüğünde aç- I “açmak” fiili

УЧ-/ ОЧ- [UŚ-/OŚ-] “açmak; sürülmemiş toprakları bozmak”, “moral vermek; açığa çıkarmak” (Fedotov, 1996b: 292-293).

Fedotov (Fedotov, 1996b: 293), Çuvaşçadaki **УЧ-/ ОЧ- [UŚ-/OŚ-]** “açmak” fiilini, tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerindeki aç- I “açmak” fiili ve bu fiilin türevleriyle anlam bakımından ilişkilendirmektedir ve aç- I “açmak” fiilinin kökenini Ural-Altay dillerinde aramak gerektiği yönündeki Räsänen ile Collinder’in görüşlerini benimsemektedir (*a.g.k*).

2.2.1.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde aç- I “açmak” fiili

Bu eserde, incelenen fiil, **AC III [AS III]** “açmak; meydana çıkma, ortaya çıkma; kilidi açmak” maddesinde ele alınmaktadır. Bu maddede, aç- I

“açmak” fiilini O.N. Böhtlingk’in, Türkçe *ay-, ac- [aç-, as-]* “açmak” fiili ile karşılaştırdığı ve bunun da *аһаҕас [ahağas]* “açık” sıfatıyla ilişkilendirildiği ifade edilmektedir (STET: 91).

2.2.1.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda aç- I “açmak” fiili

Necmettin Hacıeminoğlu, *aç-* I “açmak” fiilinin, *a-* “ayırarak” fiiline /-ç/ fiilden fiil yapma ekinin gelmesiyle meydana geldiğini söylemektedir (TDYBF: 19; 23).

2.2.1.3.6 Tietze’de aç- I “açmak” fiili

Tietze’de (2002: 91) bu fiil *aç-* I “kapamanın aksi olarak açmak”; *aç-* II “defol (*argoda*)”, *aç-* III “fethetmek” maddelerinde ele almıştır. *aç-* IV maddesi ise Tarama Sözlüğündeki *ac-* III “fethetmek, zaptetmek; uzağa sürmek; yaymak; açığa vurmak, ortaya koymak ” ile ilgili olarak açıklanmıştır.

2.2.1.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde aç- I “açmak” fiili

АЧ-У [АЧ-УУ] “açmak”. Sözlükte bu fiil, Genel Türkçe *aç-* “açmak” ve Çuvaşça *yç-, oç-* [*uś-, oś-*] fiilleriyle karşılaştırılmaktadır (TTES: 24).

2.2.1.3.8 Tuncer Gülensoy’da aç- I “açmak” fiili

“aç-[‘Açmak’ = ET. *aç-* (*Tuny.*, 28) (< **haç-*)” (Gülensoy, 2007: 47).

2.2.1.4 Değerlendirme: aç- I “açmak” fiili

aç- I “açmak” fiili, temel anlamı fiziksel olarak “açmak” olmakla birlikte çeşitli dönemlerde bu temel anlamının yanında, “açıklamak; belli etmek; keşfetmek, fethetmek” vb. yan anlamlar da kazanmıştır. Bu temel anlam ve yan anlamların çoğu, Kırgız Türkçesindeki *aç-* “aç” fiili için de söz konusudur.

Adı geçen kaynakların hemen hepsinde Kırgız Türkçesindeki *aç-* fiilinin temel anlamı bulunmaktadır ve *aç-* I “açmak” fiilinin, Eski Türkçedeki *aç-* “açmak” fiilinden geldiği bellidir. Necmettin Hacıeminoğlu, *aç-* I “açmak” fiilinin, *a-* “ayırarak” fiiline, fiilden fiil yapma -ç⁴ ekinin gelmesiyle meydana

⁴ -ç- (TDYBF: 23; TDYBF: 19; -ç(α)- eki pekiştirme eki (Kasapoğlu, 2005: 152).

geldiğini söylemektedir (TDYBF: 19; 23). Ancak fiilin, Ana Türkçede **haç-* “açmak” (Gülensoy, 2007: 47) şeklinde olabileceği de düşünülmektedir.

2.2.2 aç- II “acıkmak”

2.2.2.1 Kırgız Türkçesinde aç- II “acıkmak” fiili

“acıkmak; yorulmak (*arıp-açıp* örneğinde); açgöz” (KRS: 81:2)

2.2.2.2 Eski Türkçede aç- II “acıkmak” fiili

aç- “acıkmak” (OA:101; ETG, 258); **āç-** *a.m.* (OY: 117); **aç-** acıkmak, acıkmış olmak” (acıkmak 2 EUTS: 2); **aç-** “karnı acıkmak” (DLT, IV: 2); **AĈ-** II [AÇ], “acıkmak”, **ĀĈ-** [ĀÇ] “çok acıkmak” (DTS: 4);

2.2.2.3 Etimoloji incelemelerinde aç- II “acıkmak” fiili

2.2.2.3.1 Sevortyan’da aç- II “acıkmak” fiili

Sevortyan’ın eserinde, *aç- II* “acıkmak” fiili, I **A:Ч/ A:Ĉ** [I a:ç] maddesi ile ilişkilendirilerek, II **a:ж-/ a:ğ-** [a:c-] alt maddesinde açıklanmaktadır.

II **a:ж-/a:ğ-** *kāšg.* I₁₇₂ (اچنى); **a:ч-/a:ĉ-** *ДТC₄*; **a:c-/a:s-** *як.*; **аж-/ағ-** *аз., АФ₀₆₅ җ, Y. ve Z._I, TS I₈; аж-/аĉ-* *кыр., лоб., P I₅₀₁ (крат., казан., уйг.); ДТC₄, Gabain₂₉₂, kāšg. I₂₈₃ (اچ), Analyt. In.₄₆₂, Deny Arm. C.₄₂, TS I₁₂; аж-/aš-* *сир., P I₅₈₇ (кыр. = каз.); БНС’-/vıš-* *чув.* (ESTY, 1974: 208-209).

Sevortyan, incelediğimiz fiilin, Eski Türkçedeki şeklinin de *a:c-* şeklinde aynı anlamda kullanıldığını dile getirerek, çeşitli tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik varyantlarını ve çeşitli anlamlarını vermiş, Ural-Altay dillerindeki anlam bakımından yakın olan kelimeler ile ilişkilendirmiştir. (ESTY, 1974: 209).

2.2.2.3.2 Clauson’da aç- II “acıkmak” fiili

Clauson, eserinde incelenen fiilin temel anlamını “acıkmış olmak” olarak almış ve bu temel anlamının yanında Kırgız Türkçesinde de görülen, “acıkmak, aç olmak” gibi yan anlamlarının da olduğunu örneklerle göstermiştir (Clauson, 1972: 19).

2.2.2.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde aç- II “acıkmak” fiili

БЫЧ- [VIS-] “acıkmak (karınla ilgili)”. Fedotov, Çuvaşçadaki БЫЧ- [VIS-] “acıkmak” fiilini, Türk lehçelerindeki aç-// “acıkmak” fiili ve bu fiilin türevleriyle anlam bakımından ilişkilendirmekle sınırlı kalmıştır (Fedotov, 1996a:139).

2.2.2.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde aç- II “acıkmak” fiili

Bu eserde aç-// “acıkmak” fiili, **AAC III [AAS III]** “acıkmak, aç kalmak” maddesi altında ele alınmaktadır.

Bu eserde, incelenen fiil, Türk lehçelerindeki aynı anlama gelen aç-// “acıkmak” fiili ve fonetik varyantlarıyla ilişkilendirilmektedir. [* = түрк. Ач [aç], aw [aʃ], ac [as], ааҕ [aaç], аж [ač], ааҕ [aac] ile aynıdır] (STET: 55).

2.2.2.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda aç- II “acıkmak” fiili

Hacıeminoğlu bu fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir.

2.2.2.3.6 Tietze’de aç- II “acıkmak” fiili

Tietze (2002: 82) bu fiille ilgili olarak Clauson’un görüşlerine katılmaktadır.

2.2.2.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde aç- II “acıkmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiille ayrı bir madde hâlinde rastlanmamaktadır. Fakat, **АЧ [AÇ]** “aç” maddesinde bu kelime sadece isim olarak değerlendirilmekte, ancak fiil olarak bu maddenin içindeki *tamak aç-tı* “karın acıktı” örneğinde karşımıza çıkmaktadır (TTES: 24).

2.2.2.3.8 Tuncer Gülensoy’da aç- II “acıkmak” fiili

“acık-[‘Acıkmak’ < ac-(ık-) < āç- ‘acıkmak’ (KT, DLT)+-(ı)k- TT.: ACIK-(IL-MA/MA-) ~ ac- ‘acıkmak’ (Clauson: ED, 19)” (Gülensoy, 2007: 46).

2.2.2.4 Değerlendirme: aç- II “acıkmak” fiili

aç-// “acıkmak” fiili, temel anlamı “acıkmak” olmakla birlikte çeşitli dönemlerde bu temel anlamının yanında, “aç olmak, aç kalmak; açgözlü olmak, cimri olmak” vb. yan anlamlar da kazanmıştır. Bu temel anlam ve yan

anlamların çoğu, Kırgız Türkçesindeki *aç-//* “acıkmak” fiili için de söz konusudur.

İncelenen kaynakların hemen hepsinde Kırgız Türkçesindeki temel anlam bulunmaktadır ve *aç-//* “acıkmak” fiilinin, Türkçe “aç kalan, açlık çeken, açlık; açlığı hissetmek, aç kalmak, aç olmak, çok acıkmak; açgözlü, cimri, açgöz, açgözlülük yapmak; zayıf, ince; yorulmak” gibi kelime ve kelime gruplarının anlamlarıyla yakından ilişkili olduğunu görüyoruz.

Kaynaklarda da görüldüğü gibi, Kırgız Türkçesindeki *aç-//* “acıkmak” fiilinin, Eski Türkçedeki *a:c-* “acıkmak” fiiliyle aynı kelime olduğu söylenebilir.

Ancak, *aç-//* “acıkmak” fiilinin “acıkmak” ve “yorulmak” anlamını aynı anda bulundurması, çok ilgi çekicidir. Çünkü “yorulmak” anlamı yorulmak *arıp-açıp* kelime terkinde meydana gelmektedir. Burada, acaba yorulmak anlamı, *aç- //* fiilinin *arı-* “yorulmak” fiili ile terkiye girmesinden mi ileri geliyor yoksa *arı-* “yorulmak” fiiliyle aynı köke mi dayanıyor düşüncesi meydana gelebilir. Benzer bir duruma da *az-* “şaşırmak, zayıflamak” fiilinde karşılaşmaktayız (bk. *az-* “azmak”).

2.2.3 ak- “akmak”

bk. 1k- 2.2.18.

2.2.3.1 Kırgız Türkçesinde ak- “akmak” fiili

ak- VI “akmak; sızmak; gözü kör olmak; bir iş ya da bir şey boşuna gitmek” (KRS: 37:2).

2.2.3.2 Eski Türkçede ak- “akmak” fiili

ak- “akmak” (akmak, DLT, IV: 15); **aç-** *a.m.* (ETG, 259); **AQ-** I. *a.m.* (DTS: 48).

2.2.3.3 Etimoloji incelemelerinde ak- “akmak” fiili

2.2.3.3.1 Sevortyan’da ak- “akmak” fiili

bk. 1k- 2.2.18.

I Ak-/aq- турк., ктат., кар. к., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., уйг., скг., лоб., алт., тув., P I₈₆, Zenker I₇₉ ائق, ДТС₄₈, Ma-ЛОВ₃₅₉, Gabain₂₉₅, Brockelmann₉, Kāšg.D.₁₅, T X₄₁, Houtsma₅₀, Ettuhfet.₁₃₇, Deny Arm. C.₄₃, AФ₀₇₀ ақар, Ibnü M.₉, Korkut₇, Şeyhi₄, Qutb₉, Pav. C.₂₈; ак-/ак- тур., гаг., кар. т.; аф-/ау- Zenker I₇₉ اغقى; ах-/ах- аз., кар. т., хак., КВ₃₀, АФ₀₆₅; ақ-/ақ- уз.; йух-/juх- чув.; ақ-/ақ- Рассадин₁₅₄; ық-/ық- ~ һф-/һф- Vámbéry CSpr.₂₃₆ (и производные ықыш, ықын там же); һфызмақ/һфызмақ уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.₄₈ (и производное ықын/ықын < ық-ың там же₄₉).

II ақ/ақ P I₉₅ (уйг.); һф/һф уз. диал. Абдуллаев Фон₄₇; ық, ائق Pav. C.₁₁₈; алхым/alxım аз. диал. ДСаз.₃₅; алқын/alqın тат. диал. ДС II₃₃. (ESTY, 1974: 118).

Sevortyan, yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Türkçede *ak-* “akmak” fiilinin, birincisi düz geniş ünlülü, ikincisi düz dar ünlülü olan iki şekliyle karşı karşıya olduğumuzu belirtmekle birlikte, *ақ-* [aq-] şeklinin, *ық-* [ıq-] şekline göre daha eski olduğuna işaret etmektedir.

Fiilin, dar ünlülü şeklinin ise muhtemelen Çağatay döneminden daha önce ortaya çıktığını belirten Sevortyan, bu fiilin her iki şeklinin sesteş isim eşlerinin bulunduğunu da söylemekte ve bu sesteş *isim ~ fiil* çiftinin, Türkçenin yazıya geçmeden önceki kelime yapım modeline göre meydana gelmiş olabileceğini, dolayısıyla bu dört kökün de sırasıyla (önce geniş ünlülü, sonra dar ünlülü şekli olmak üzere) incelenmesi gerektiğini belirtmektedir.

Çuvaşçadaki “dere ağzı, dere yatağı, boğaz” anlamındaki *yuxlăx* (<*yux-lăx*) ismini çeşitli Türk lehçelerindeki *alxım ~ alqım* (alk-ım) “boğaz” kelimesiyle karşılaştıran Sevortyan, *ak-* “akmak” fiilinin daha eski şeklinin belki de *arq-* şeklinde olabileceğini düşünmekte ve bu düşüncüyü, söz konusu fiilin Özbek Türkçesi ağızlarında görülen *ı:q- ~ ı:g-* varyantının da kanıtlar nitelikte olduğunu ifade etmektedir (ESTY, 1974: 118-119).

2.2.3.3.2 Clauson'da ak- “akmak” fiili

Clauson'un eserinde incelenen fiil, **Mon. V. AĞ-** maddesinin altındaki **ak-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, bu fiilin temel anlamını “akmak” olarak almış ve bu fiili, temel anlamının yanı sıra Kırgız Türkçesinde de görülen hem temel hem de yan anlamlarının olduğunu örneklerle göstermiştir (Clauson: 1972: 77).

2.2.3.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ak- “akmak” fiili

ЮХ- [YUX-]/ ЁОХ- [YOH-] “akmak; damlamak, dökülmek, yağmak; etrafında dolanmak; geçmek; yüzmek; yüzerek uzaklaşmak; çıkmak, suyun yüzüne çıkmak; erimek; irinlemek vb.” (Fedotov, 1996b: 495-496). Fedotov Çuvaşçadaki *юх- [yux-]/ ёох- [yox-]* “akmak” fiilini, Türk lehçelerindeki *ak-* “akmak” fiili ve bu fiilin türevleriyle anlam bakımından ilişkilendirmiş (bk. Радл. Сл. I, 97, 99, 120, 131, 154, 170), Räsänen (EWb., 12b.),

Yegorov’a (Егоров, 1964: 352) da atıf yaparak, Marice, *йогаш- [yogaş-]* “dökülmek [yağmak]; akmak”; Maricenin Lugovoye ağzında bulunan *уоғын [yoğın]* ile Mari dilinin dağlı ağzında bulunan *йогы [yogi]* “akım; akıntı”; *йоктараш- [yoktaraş-]* “dökmek; akıtmak; damlatmak” gibi kelimelerin kökünü Çuvaşça *юх- [yux-]/ ёох- [yox-]* “akmak” fiiline dayandırmıştır (Fedotov, 1996b: 495-496).

2.2.3.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ak- “akmak” fiili

Bu eserde *ak-* “akmak” fiili, **АЛЫН II [ALIN II]** (“damla damla akmak, süzülmek, çıkmak, ilerlemek; hareket etmek; dökmek (su hakkında)”) maddesi altında ele alınmakta ve Yakutçadaki *alın-* fiilinin de, Türkçe *ak- [ak-]* “akmak, akıp gitmek, damlamak” fiiline *-лын [-lin]* (tarihî edilgen çatı) ekinin gelmesi ile meydana gelmiş olabileceği (**ак [ak] – лын [-lin] > алын [alın]*), *силун [silin-]* “can atmak, çok istemek, yarmak; yırtılmak; yarararak geçmek, içinden geçmek, patlak vermek, kopmak” < *сиур [siir]* “yarmak; yırtmak; yarararak geçmek, içinden geçmek, parçalamak” + *-лин [-lin] > *сиурлин [siirlin] > силун [silin]*; *тылын [tılın-]* “açmak, yapraklanmak (yapraklar ve çiçeklerle ilgili)” < *тыыр [tıır-]* “yarmak, parçanlamak, parçalanma, didilmek, ayrılmak”+ *-лын [-lin] > тыыр [*tıır] – лын [-lin] > тылын [tılın]* örnekleriyle desteklenmektedir (STET: 73).

2.2.3.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ak- “akmak” fiili

Necmettin Hacıeminoğlu’nun eserinde, bu fiille ilgili açıklama şu şekilde geçmektedir: “*ak-* < *a-k-* “akmak”. Yani, “*durgun hâlde veya kapalı kap içindeki suyun bulunduğu yerden ayrılması* (TDYBF: 22)”.

2.2.3.3.6 Tietze’de ak- “akmak” fiili

ak- b.m. (su gibi gitmek) < ET. *ak-* a.m. Clauson 1972 s. 77). “bir topluluğun hareket etmesi için” de kullanıldığını söyleyen Tietze (2002: 122), bu fiilin “sızdırmak, geçirmek; (kumaş için) yıpranıp erimek” anlamlarını da örneklerle vermiştir.

2.2.3.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ak- “akmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.3.3.8 Tuncer Gülensoy’da ak- “akmak” fiili

“ak-['(sıvı veya çok ince taneli maddeler için) Bir yerden başka bir yere doğru gitmek' < **ak-* 'akmak; akın yapmak; yağma etmek'” (Gülensoy, 2007: 58).

2.2.3.4 Değerlendirme: ak- “akmak” fiili

ak- “akmak” fiili, temel anlamı “akmak” olmakla birlikte çeşitli dönemlerde bu temel anlamının yanında, “akıp gitmek; sızmak; dökmek, koymak, akıtmak (sıvıyı); akıtmak (su üzerinde); damlamak, damla damla akmak, damla damla sızmak; su akıtmak, dere gibi akmak; su akıntısı ile götürülmek [akmak]; dökülmek, yağmak, akmak (dökülen nesneler için); gözü akmak [kör olmak]; gözlerini bir şeyden diğerine gezdirmek; gizlice sıvışmak, sıvışmak” gibi yan ve mecaz anlamlar da kazanmıştır.

İncelenen kaynakların hemen hepsinde Kırgız Türkçesindeki temel anlam bulunmaktadır ve *ak-* “akmak” fiilinin, Türkçe “akıp gitmek; sızmak; boşanmak; dökmek, koymak, akıtmak (sıvıyı), akıtmak (su üzerinde); damlamak, damla damla akmak, damla damla sızmak; su akıtmak, dere gibi akmak; su akıntısı ile götürülmek [akmak]; dökülmek, yağmak, akmak (dökülen nesneler için); gözü akmak, gözlerini birşeyden diğerine gezdirmek; gizlice sıvışmak, sıvışmak” anlamlarına gelen kelimeler ile de bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür.

2.2.4 al- “almak”

2.2.4.1 Kırgız Türkçesinde al- “almak” fiili

ал- IV “1. almak, zapt etmek, fethetmek; kurtarmak (ölümden); 2. kabul etmek, almak (mektup, telgraf vb.); 3. satın almak (at, inek vb.); 4. yakalamak (alıcı kuş ya da av köpeği hakkında); katın al- evlenmek” (KRS: 43-44).

2.2.4.2 Eski Türkçede al- “almak” fiili

al- “almak; yenmek, mağlup etmek, zapt etmek, işgal etmek, fethetmek; dinlemek, dikkate almak” (OA: 102); **al-** “almak” (almak, DLT IV, 17); **al-**, **āl-** *a.m.* (ETG, 259); **AL-** *a.m.* (DTS: 32).

2.2.4.3 Etimoloji incelemelerinde al- “almak” fiili

2.2.4.3.1 Sevortyan’da al- “almak” fiili

AL-/AL- во всех языках (кроме уз., як., чув.), а также ДТС₃₂, Малов₃₅₇, Малов ПМК₈₉, Gabain₂₉₃, Brockelmann₆, Kāšg.D.₁₇, USp.₂₆₁, Analyt.In₄₆₃, T VIII₈₅, T X₄₀, KW₃₃, Houtsma₅₂, Ettuhfet.₁₃₇, Deny Arm.C.₄₃, Аф₀₇₁, Ibnü M.₉, Korkut₉, Şeyhi₅, Qutb₇, Абушка₂₈, Pav. C.₃₃; āl-/āl- уз.; āṭ- тур. диал. Korkmaz GB₁₀₃; āl- Analyt.In.₄₅₈; yl-/yl- як.; il-/il- чув.

(ESTY, 1974: 127);

Sevortyan, bütün Türk lehçelerindeki *al-* “almak” fiilinin varyantını ve anlam katmanlarını vermiş ve Eski Türkçe *al-* fiiliyle ilişkilendirmiştir. (ESTY, 1974: 129).

2.2.4.3.2 Clauson’da al- “almak” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil **Mon. V. AL-** (Clauson: 1972: 124-126) maddesinin altındaki **al-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson (a.g.e.), incelenen fiilin temel anlamını “almak” olarak almış ve bu temel anlamının yanında (Kırgız Türkçesinde de görülen), yan anlamlarının olduğunu örneklerle göstermiştir.

2.2.4.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde al- “almak” fiili

ИЛ- [il-] “almak, satın almak; tutmak; indirmek”. Çuvaşçadaki *il-* “almak” fiilini, Türk lehçelerindeki *al-* “almak” fiili ve bu fiilin türevleriyle anlam

bakımından ilişkilendirip, Özbekçedeki *ol-* [å/-], Yakutçadaki *il-* varyantlarını da göz önünde bulunduran Fedotov (1996a: 163-164), Räsänen'in⁵, Türkçe *al-* ile Çuvaşça *il-* arasında bir ilişki olduğunu düşünerek, Tatarca *al-ış* (Tatarca) ~ *ul-âş* (Çuvaşça) “değiştirmek, değiş tokuş yapmak; değişmek” ve yine *al-maş* (Tatarca) ~ *ilmaş* (Çuvaşça) “değiş tokuş yapmak, değiştirmek; değişmek; sıralamak; kâh bir şey, kâh başka bir şey olmak” kelimelerini karşılaştırmasını “ilginç bir meseledir şeklinde”, dile getirmektedir. (Fedotov, 1996a: 163-164).

2.2.4.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde al- “almak” fiili

Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünün yayımlanmış cildinde, incelenen fiil ile ilgili olarak, Türkçe *al-* fiili ile Yakutça *il-* fiilinin aynı olduğu dile getirilmektedir (STET: 17). Bu eserde, Türkçe */*a/* sesinin kendisinden sonraki dudak ünsüzlerinin etkisiyle */y [u]/* sesine dönüştüğü ve Yakutçada dönüşümün tamamlanmasında */i/* sesli bir ara merhalenin olabileceği şu örneklerle gösterilmektedir *[/b/p/ > /*i/ < /u/]*: **abaŭ* [**abay*] > **ıbaŭ* [**ıbay*] > *ybaŭ* [*ubay*] ‘ağabey’; **ıabaŭa* [**yabağa*] > **ııbaŭa* [**ııbağa*] > **ıbaŭa* [*ıbaha*] > *ybaŭa* [*ubaha*] ‘ilk kışını geçirmiş kulun’; **cap* [*sap*] > **cın* [*sıp*] > **ın* [*ıp*] > *ın* [*up*] > *ук* [*up*] ‘sap, kabza’. Sözlükte, */*a / > /i/* değişimi ise, yine ilk vurgunun heceden son heceye göçmesiyle ilk hecedeki ünlünün (ki şu anda */a/*’dır) gücünü kaybederek yerini dar */i/* ünlüsüne bırakabilir, şeklinde açıklanmaktadır (a.g.e., 17-18).

2.2.4.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda al- “almak” fiili

Necmettin Hacıeminoğlu’nun eserinde, bu fiil, “*al-* < *a-l-* “*almak*”. Yani, “*bir nesneyi durduğu veya bulunduğu yerden ayırmak*.” Bir kimseyi vazifeden almak: O kimseyi vazifesinden ayırmak, uzaklaştırmak, *ala /al-a* “*ayrı, dağınık*” şeklinde geçmektedir (TDYBF: 22).

⁵ Räsänen EWb., 14-15. “Radl. «alle Dialekte» *al* ‘almak’, ‘satın almak’, jak. *yl-* ‘almak’, ? çuv.*il* id.; kaz. bar. *al-yş* ‘değiştirmek, değiş tokuş yapmak’, çuv. (Aşm. 3:216) *ul-âş* ‘değişmek’; kaz. tob. bar. *almaş* ‘değiş tokuş yapmak, değiştirmek, çuv. (3: 51) *ilmaş* “değişmek; sıralamak; kâh bir şey, kâh başka bir şey olmak”, (3: 222) *olmâş* “hatalı olmak” (Räsänen VEWT_{14,15})”.

2.2.4.3.6 Tietze’de al- “almak” fiili

al- b.m. “(tutup bulunduğu yerden ayırmak, götürmek, yerini değiştirmek, nakletmek < ET. *al-* a.m. Clauson 1 972 s. 124-125)” maddesinde, bu fiilin Türkiye Türkçesindeki, “kendi içine (üstüne, yanına) almak, edinmek, elde etmek, kazanmak, kabul etmek; içine sığdırmak; doldurmak, işgal etmek; uzaklaştırmak, azaltmak, gidermek, yok etmek, temizlemek; başlamak; alt etmek, yenmek” şeklinde anlamlar kazandığını, *(-a) almak* kalıbıyla da “... olarak karşılamak, ... manasına almak”; ...-dan *al-* kalıbıyla da “davranmak, bir tavır takınmak; anlamak, sezmek”, anlamlarında kullanıldığını, *alkol al-* “alkol içmek”; *banyo al-* “banyo yapmak”; *duş al-* “duş yapmak” gibi örneklerde görüldüğü gibi yardımcı fiil fonksiyonunda bulunabildiğini, *al-* *ver-* ikilemesinde de ifadeye “ilerlemek, hızlanmak” yürek çarpıntısı geçirmek” anlamları; *al vereme-* terkinde de ifadeye “(biriyle) anlaşılamamak, geçinememek” anlamı, *al- yatır-* terkinde de “bırakıp gitmek”; *al- yürü-* terkinde de ifadeye “süratle çoğalmak, endişe uyandıracak bir hızla yayılmak” anlamları kazandırdığını dile getirmiştir. Tietze, 2002: 135-136).

2.2.4.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde al- “almak” fiili

АЛ-У [AL-UW] “almak; tutmak”. Sözlükte bu fiilin, hem genel Türkçedeki *al* hem de Eski Genel Türkçe⁶ *al-* “almak, alınmak” fiili ile aynı olduğu belirtilmiş, Moğolca *abal-* “almak”, Çuvaşça *il-* < *ıl-* < **ayl-* fiilleriyle karşılaştırırken Sevortyan’a (ESTY, 1974: 127-128). gönderme yapılmıştır (TTES: 16).

2.2.4.3.8 Tuncer Gülensoy’da al- “almak” fiili

Gülensoy bu fiilin, Eski ve Ana Türkçelerdeki şeklinin **al-* “almak” olduğunu belirtmiş, Ana Altayca şekillerini de “**avl-* < **abl-* **ablī-*” şeklinde olabileceği konusunda bilgiler vermiştir:

“al-['Almak' < ET. *al-* (*Tuny.*, 32)”

.... “~ *ıl-* (Yak.) < **al.* *il-* ay. (Çuv.) < **ıl-* < **al-*, < **avl-* < **abl-* **ablī-*”

(Gülensoy, 2007: 61).

⁶ Sözlükte бop. ром. тт. “eski umumî Türkçe” tabiri kullanılmaktadır.

2.2.4.4 Değerlendirme: al- “almak” fiili

al- “almak” fiili, temel anlamı “almak” olmakla birlikte çeşitli dönemlerde bu temel anlamının yanında, “almak; elinden (çekip) almak; (zorla) ele geçirmek; zapt etmek, fethetmek, yenmek, mağlup etmek, işgal etmek, istila etmek; esir almak [boyun eğdirmek]; tutmak; (zorla) geri almak; evlenmek (kadın al-); kurtarmak (ölümden); kabul etmek, almak (mektup, telgraf vb.); satın almak (at, inek vb.); yakalamak (alıcı kuş ya da av köpeği hakkında); dinlemek, dikkate almak; anlamak; (*öğrenmek*) kazanmak; kavramak, idrak etmek, anlamak; sorumlu tutmak, mesul tutmak; borç almak; elde etmek, sahip olmak; kendisiyle birlikte götürmek, yanına almak; çıkarmak; almak; çekmek [bankadan parayı]; çıkarmak (pencereyi, çerçeveyi) sağlamak, temin etmek; bulmak; sökmek; sızmak, yayılmak (yağmur, rütubet vb.); (matematiksel işlemlerde) eksiltmek, almak; kendisine tâbi etmek, talep etmek, istemek, sormak çekmek, celbetmek, cezbetmek; düşmek, kapılmak (korkuya); şereflendirilmek, müşerref etmek; başlamak, yüz tutmak; girişmek, açmak; toplamak; indirmek; bir nesneyi durduğu veya bulunduğu yerden ayırmak, uzaklaştırmak” gibi yan ve mecaz anlamlar kazanmıştır.

Araştırılan kaynakların hemen hepsinde Kırgız Türkçesindeki temel anlam bulunmaktadır ve *al-* “almak” fiilinin, “almak; elinden (çekip) almak; (zorla) ele geçirmek; zapt etmek, fethetmek, yenmek, mağlup etmek, işgal etmek, istila etmek; esir almak [boyun eğdirmek]; tutmak; (zorla) geri almak; evlenmek (kadın al-); kurtarmak (ölümden); kabul etmek, almak (mektup, telgraf vb.)...” vb. anlamlara gelen kelimeler ile de bağlantılı olduğu ileri sürülmüştür. İncelediğimiz kaynaklara dayanarak, Kırgız Türkçesindeki *al-* “almak” fiilini, Eski Türkçe *al-* “almak” fiiliyle aynı fiil olduğu söylenebilir.

Bu fiildeki *-l* eki edilgenlik işleviyle bilinen bir ektir. Bu ek *al-* gibi geçişli anlamı olan bir fiilde kullanılmışsa, bunun bir ses değişmesi yaşadığı düşünülebilir. Böylece *al-* fiilinin Eski Türkçeden önceki dönemlerde arbiçiminde olduğu düşünülebilir.

2.2.5 ar- “yorulmak”

bk. 2.4.3. arı- “yorulmak”

2.2.5.1 Kırgız Türkçesinde ar- “yorulmak” fiili

Kırgız Türkçesindeki **ar**- “yorulmak” fiilinin anlamı, **arı**- “yorulmak” fiilinin anlamıyla eş anlamlıdır *bk.* **arı**- .

2.2.5.2 Eski Türkçede ar- “yorulmak” fiili

ar- “yorulmak, dermansız kalmak” (armak, DLT IV, 30); **arı**- (krş. *ärin*-) “yorulmak; durmak” (ETG, 261); *ärin*- (krş. **arı**-) “tembelleşmek, üşenmek” (ETG, 264); **AR**- II (DTS: 50);

2.2.5.3 Etimoloji incelemelerinde ar- “yorulmak” fiili

2.2.5.3.1 Sevortyan’da ar- “yorulmak” fiili

I A:p-/A:r- турк., тур. диал. DS I₃₂₈ ДТС₅₀; ar-/ar- тур. диал. DS I₃₂₈, тат., P I₂₄₄, Будагов I₃₄ (чаг., казан.), Zenker I₃₀, ДТС₅₀, Малов₃₅₉, Brockelmann₁₀, Kašg. D.₃₀, Atebet. IV, KW₃₉, Houtsma₄₅, Ettuhfet.₄₁ Zajaczkowski Bulgat. II₄₂, Ubnü M.₁₁, Zajaczkowski St. I₁₀₃, Абушка₁₁, Pav. C.₁₆, Vámbéry Cspr.₂₀₇; ḫa:p-/ha:r- P II_{1748,1749}; ḫar-/har- турк. диал. Дурдымурадов Али-ли₁₅₀, уйг., Vámbéry Cspr.₃₄₃; ha:j- уйг. диал. Jarring₁₁₅; ary-/arı- тур. диал. DS I₃₂₀, кум., кбал., кир., каз., ног., баш., баш. диал. Юсупов Асин.₁₇₅, алт., P I_{266,267} (бар., тоб., казан., куман., кар. л.), Будагов I₃₄ (чаг., казан.) أریق, أریق, أریق; Zenker I₃₀ أریق, أریق, Gabain₂₉₅, Аф₀₆₆ آ, Abū H.₁₂, TS I₂₀₅, Tryjarski₇₂; ḫary-/harı- кбал.; ḫari-/hāri- уз.; hp-/ir- тур. диал. DD₂₇₇₄, як., чув.; сюда же вероятно أریق урды Zajaczkowski Bulgat. II₄₂; hp-/i:r- Пекарский III₃₈₀₈ (ДП).

II arh/ari Tryjarski₇₂.

(ESTY,

1974: 160-162).

Sevortyan bu fiil ile ilgili şöyle demektedir:

Görüldüğü gibi, fiil kökü iki şekle sahiptir: tek heceli ve “yaygın olan” iki heceli şekilden ibarettir (*ary-[arı-]*); burada */-ы [-ı]/* unsurunun morfolojik menşei çok çeşitlilik arz edebilir. Her iki şeklin, Türkmen, Karakalpak, Özbek, Uygur ve Eski Özbek (Çağatay) dillerinde */x- [h-]/*, sesiyle başlayan varyantına rastlanmaktadır (sonradan önünde türemiş bir ses mi ya da etimolojik bir ses mi olduğu konusu henüz tam olarak bilinmemektedir). Bu da bazı araştırmacılara *a:p- [a:r-] ~ ap(ы)-[ar(ı)]-* kelimesinin kökünü, Ural-Altay dillerinde aramalarına neden oluşturmıştır.

Türkçe, Yakutça, Çuvaşça ve belki de Eski Kıpçakçada *ır-* ve *ur-* biçimleri, isim ve fiil temelinin belirli sıfatlarıyla bilinen başka şive yapısının varlığına işaret etmektedir. Bu da, geniş ve dar ünlülü kökün sadece Tuvaca, Yakutça ve Çuvaşçada değil, başka yeni ve eski Türk lehçelerinde rastlanabileceğini göstermektedir” (a.g.e., 160).

Sevortyan, “Список односложных основ (*tek heceli kökler dizini*)” bölümünde, günümüzdeki *ar-* “yorulmak”, “zayıflamak” fiilini, *ap-* [*ar-*] / *az-* [*az-*] “zayıflamak”, *a:p-* [*a:r-*]/ *ap-*[*ar-*] olarak iki farklı şekilde değerlendirmiş, *ap-* [*ar-*] / *az-* [*az-*] “zayıflamak” anlamına gelen fiil için *a:p-* [*a:r-*] maddesine, *a:p-* [*a:r-*]/ *ap-*[*ar-*] “yorulmak” fiili için *a:p-* [*a:r-*] fiiline ve *apañ* [*arañ*] sıfatına gönderme yapmış (a.g.e., 756).

apañ [*arañ*] “ancak, hemen; müşkülâtle” maddesinde Sevortyan, *apañ* ~ *apan* ~ *apañ* [*arañ~aran~aray*] kelimelerinin Moğolca bir kelime olabileceği, çeşitli Altay grubu dillerdeki örnekleriyle desteklemiş. O, bütün bu dillerdeki *apañ* ~ *apan* ~ *apañ* [*arañ~aran~aray*] vb. kelimeleri, kökeninde de *a:p-* [*a:r-*] fiilini görmekte ve Mançucadaki *arqan* “güçlülük; ancak” kelimesini Türkçedeki *ara-* “yorgun olmak” fiiline dayandırmaktadır (a.g.e., 167-168).

2.2.5.3.2 Clauson’da ar- “yorulmak” fiili

Clauson’un eserinde incelediğimiz fiil **Mon. V. AR-** (Clauson: 1972: 193) maddesinin altındaki **ar-** alt maddesinde ele alınmaktadır. O, incelediğimiz fiilin temel anlamını “yorulmak” olarak almış ve fiilin bu temel anlamının yanında Kırgız Türkçesinde de görülen, yan anlamlarının olduğunu örneklerle göstermiştir. (a.g.e.).

2.2.5.3.3 Çuvaşçanın Etimoljik Sözlüğünde ar- “yorulmak” fiili

ЫР- I [IR- I] “yorulmak”. Fedotov, Çuvaşçadaki *ыр-* [*ır-*] “yorulmak” fiilini ve *ыргар* – [*ırgar-*] “yorulmak”; *ырхан* [*ırхан*] “zayıf, ince; *ырхан-* [*ırхан*] (< **ырă* + *-хан* [**ıră-хан*]) “zayıflamak”; *ырханлан-* [*ırханлан-*] zayıflamak [kilo vermek]; *ырханлат-* [*ırханлат-*] “zayıflatmak, inceltmek; *ырханкка* “zayıf” gibi türevlerini, Türk lehçelerindeki *ar-* “yorulmak”, Yakutçadaki *ır-* fiilleri ve bu

fiillerin Çuvaşçada görüldüğü gibi anlamlarda kullanılan türevleriyle anlam bakımından karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996b: 472).

Ayrıca Fedotov, Ramstedt'in⁷ bu fiili Moğol yazı dilindeki *ar-γu* “yorulmak; usanmak” fiiliyle de ilişkilendirdiğini dile getirmiştir (a.g.k. aynı yer).

2.2.5.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ar- “yorulmak” fiili

Bu sözlükte, Türkçe *ar-* “yorulmak” fiili ile Yakutça *ır-* “zayıflamak” fiilinin kökünün aynı olduğu ve etimolojik bir /a-/ya dayandığı ve Yakutçadaki *ır-* “zayıflamak” fiilinin /i-/ sesinin de etimolojik bir ses olan /a-/nın daralmasının sonucunda meydana geldiği dile getirilmektedir (STET: 86).

2.2.5.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ar- “yorulmak” fiili

Hacıeminoğlu’nun eserinde, incelediğimiz fiil, *ar-* “yorulmak” (TDYBF: 47) şeklinde geçmektedir.

2.2.5.3.6 Tietze’de ar- “yorulmak” fiili

Tietze’nin sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.5.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ar- “yorulmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile bir madde hâlinde rastlanmamıştır. Ancak, **АРЫК II [ARIK]** “zayıf” maddesinde, bu kelimenin Genel Türkçe *arığ*, *arık* “zayıf” kelimesiyle aynı kelime olduğu ve kökeninin de, *ar-* (*ar-ıg*) olduğu belirtilerek Tatarca *arı-w* “yorulmak” fiiline göndermede bulunulmuştur. Ancak sözlükte bu fiile rastlanmamıştır (TTES: 20).

2.2.5.3.8 Tuncer Gülensoy’da ar- “yorulmak” fiili

‘ar-[‘Yorulmak’ < **ār-* (DLT) [< **hār* ‘yorulmak’] (T. Tekin, *Mak.*, 367)’
(Gülensoy, 2007: 73).

2.2.5.4 Değerlendirme: ar- “yorulmak” fiili

Araştırılan kaynaklara göre, incelenen fiilin Eski Türkçe *ar-* (< **ār-* < **hār*) “yorulmak” fiili ile aynı olduğunu söyleyebiliriz.

⁷ Ramstedt KWb., 13; См. Еропов ЭЧЯ, 343-344; Räsänen EWb., 22ab.

Gabain, **arı** “yorulmak” fiilini **ärin-** (krş. **arı-**) “tembelleşmek”, “üşenmek” fiiliyle karşılaştırmış. Bu da, incelediğimiz fiil ile günümüz Kırgız Türkçesinde “tembelleşmek”, “üşenmek” anlamında kullanılan **erin-** fiilinin arasında bir bağ olduğunu düşündürmektedir.

Bu fiildeki *-r* eki geçişli işleviyle tanınan bir ektir; ama fiil geçişsizdir. Öyleyse bu ek bir ses değişmesi yaşamadıysa, ekin işlev değiştirdiği, yani fiilde anlam değişmesi yaşandığı düşünülebilir. Türk Dilinin tarihsel dönemlerinde buna benzer işlev kaymaları görülmektedir. *aldır-* fiilinin "Aldırma gönül." gibi cümlelerdeki anlamına benzer bir değişme buna örnektir. *koştur-* “1. koşma işini yaptırmak; 2. Çok hızlı koşmak; 3. (*-i, -e*) Çabucak göndermek”; 4. *mecaz* Çabalamak, uğraşmak” (TrS, 1998b: 1368) fiilinde de buna benzer bir durum görülür.

2.2.6 as- “asmak”

2.2.6.1 Kırgız Türkçesinde as- “asmak” fiili

“asmak; sarkıtmak; sallandırmak; asarak idam etmek; yemek hazırlamak (**kazan as-** örneğinde) (KRS: 74:1).

2.2.6.2 Eski Türkçede de as- “asmak” fiili

as- “asmak, çoğaltmak, artırmak” (asmak, EUTS: 15); **as-** “asmak” (asmak, DLT, IV: I, 173); **AS-I** “asmak”; **ĀS** “asarak idam etmek” (DTS: 59).

2.2.6.3 Etimoloji incelemelerinde as- “asmak” fiili

2.2.6.3.1 Sevortyan’da as- “asmak” fiili

AC-/AS- турк., тур., аз., гаг., ктат., кар., кум., коал., кир., каз., ккал., тат., уйг., сяр., лоб., Р I_{533,534} (леб., шор.), ДТС₅₉, Малов₃₆₀, Ga-bain₂₉₆, Brockelmann₁₃, Kāšġ.D.₄₀, KW₄₂, Houtsma₄₉, Аф₀₆₈, Ibnü M.₁₂, Kor-kut₂₀, Seyhi₈, Абушка₁₉; ac-/aš- оаш.; ac-/aš- уз.; ac-/a’s- тув.; a:c- Р I₅₃₅ (шор., сар.); yc-/us- чув.

(ESTY, 1974: 192-193).

Sevortyan’ın eserinde, incelediğimiz fiilin Kırgız Türkçesindeki anlamlardan farklı olarak “koşmak, bağlamak; takmak; iliştmek; indirmek;

tartmak, ölçmek [tartıda ya da terazide]; para değiştirmek, tartmak (gümüşün ve paranın, tartıda tartılması); değişmek (eşyalarda); çarmıha germek” gibi anlamları da sıralanmaktadır. Bununla birlikte, Kırgız Türkçesindeki *as-* “asmak” fiilinin Eski Türkçede de hem şekil bakımından hem de temel anlam bakımından aynı olduğunu görüyoruz (a.g.e., 192).

2.2.6.3.2 Clauson’da *as-* “asmak” fiili

Clauson’un eserinde incelediğimiz fiil **Mon. V. AS-** başlığı altında **as-** alt maddesinde ele alınmaktadır Clauson, incelediğimiz fiilin temel anlamını “asmak” olarak almış ve bu temel anlamının yanında Kırgız Türkçesin de de görülen, yan anlamlarının olduğunu örneklerle göstermiştir (Clauson: 1972: 240).

2.2.6.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde *as-* “asmak” fiili

YC- / OC- [US-/ OS-] “sarkıtmak, bir ucunu indirmek, indirmek, alçaltmak, aşağılatmak”. Bu eserde, incelenen fiilin, Çuvaşçadaki karşılığı olan **yc-/oc- [us-/os-]** “sarkıtmak, bir ucunu indirmek, indirmek, alçaltmak, aşağılatmak” fiilinin kökeni konusundaki bilgiler, Türkçe ve Moğolca paralelleriyle karşılaştırılmasından ibarettir (Fedotov, 1996b: **289-290**).

2.2.6.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde *as-* “asmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.6.3.5 Necmenttin Hacıeminoğlu’nda *as-* “asmak” fiili

Hacıeminoğlu, incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememiştir.

2.2.6.3.6 Tietze’de *as-* “asmak” fiili

as- b.m. < ET. *as-* a.m. Clauson 1972 s. 240) “asarak idam etmek” maddesinde Tietze (2002: 205), bu fiilin Türkiye Türkçesinde, “kendisinden beklenen şeyi yapmamak; borcunu ödememek” gibi anlamlar kazandığını dile getirmiştir.

2.2.6.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde as- “asmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde, Tatar Türkçesindeki *as-* “as” fiilinin genel Türkçe *as-* “asmak” fiiliyle aynı fiil olduğu belirtilmektedir (TTES: 21).

2.2.6.3.8 Tuncer Gülensoy’da as- “asmak” fiili

“as-['Bir şeyi aşağıya sarkacak biçimde bir yere ilştirip sarkıtmak' < ET. *as-*.” (Gülensoy, 2007: 82). Ayrıca Gülensoy (a.g.e.: 82), bu fiilin Halaççadaki şeklinin *has-* olduğunu belirtmiştir.

2.2.6.4 Değerlendirme: as- “asmak” fiili

Adı geçen kaynakların hemen hepsinde Kırgız Türkçesindeki temel anlam bulunmaktadır.

as- “asmak” fiili, temel anlamı “asmak” olmakla birlikte çeşitli dönemlerde bu temel anlamının yanında, “sermek; sarkıtmak; sallandırmak; ipe sermek; asarak idam etmek; asmak, çoğaltmak, artırmak; yemek hazırlamak; değişmek (eşyaları); koşmak, bağlamak; takmak; ilştirmek; çarmıha germek; indirmek; tartmak, ölçmek [tartıda ya da terazide]; para değiştirmek, tartmak (gümüşün ve paranın, tartıda tartılması)” gibi yan anlamlar da kazanmıştır. Bu yan anlamların çoğu, Kırgız Türkçesindeki *as-* “asmak” fiilinde de bulunmaktadır. İncelediğimiz kaynaklara dayanarak, Kırgız Türkçesindeki *as-* “asmak” fiilinin, Eski Türkçedeki *as-* “asmak” fiili ile aynı olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.7 aş- “aşmak”

2.2.7.1 Kırgız Türkçesinde aş- “aşmak” fiili

“bir şeyin bir yanından öbür yanına geçmek (örneğin tepenin, dağın); fazla olmak; belirli bir sınırı aşmak; çok iyi olmak, müthiş olmak; aşılacak (döllemek). (KRS: 84:1.).

2.2.7.2 Eski Türkçede aş- “aşmak” fiili

aş- “aşmak; geçmek” (OA: 104); aş- “aşmak, çoğalmak, artmak” (aşmak, EUTS: 16); aş- “aşmak; bir tepeyi öbür yana geçmek” (aşmak, DLT. IV, 42); **AS-II** “geçmek, öbür yana geçmek (dağı), aşmak” (DTS: 59); **AŞ-** I *a.m.* (DTS: 62)

2.2.7.3 Etimoloji incelemelerinde aş- “aşmak” fiili

2.2.7.3.1 Sevortyan’da aş- “aşmak” fiili

A:III-/A:Š- турк., уз. диал. Абдуллаев Хор. III.²¹ (в составе a:š-ryn < a:š- + -ryn ‘высота’, ‘гора’, ‘возвышенность’), ااشى kašš. I₁₇₃; a:c-/a:s- як.; aš-/aš- тур., аз., гаг., ктат., кар., кир., тат., баш., уйг., лоб., алт., тув., P I₅₈₆; Будагов I₅₂, Zenker I₅₅, ДТС₆₂, Малов₃₆₁, Малов ПМК₉₁, Ga-bain₂₉₆, Brockelmann₁₄, Kašg. III₂₆₁, Analyt. In.₄₆₆, Наджиш Мухабб._{161,164}, Pav. C.₂₃, Deny Arm. C.₄₅, Korkut₂₂; ac-/as- кар. г., каз., ккал., сюг., хак.; aš-/āš- уз.

(ESTY, 1974: 212-214).

Sevortyan’ın eserinde incelediğimiz fiilin, Eski Türkçede de aynı anlamda kullanıldığını, Türkçenin çeşitli dönem ve lehçelerinde çeşitli anlamlar kazandığına işaret edilmektedir. Bunun yanı sıra, aş- “aşmak” fiilinin, daha eski anlamlarının “geçmek/ bir şeyin üzerinden geçmek, aşmak/ dağın ya da tepenin öte tarafına geçmek vb; bir şeyin üzerinden atlamak” olduğu ve bunlardan sonra “çoğalmak/ eklemek, aşmak”, daha sonra da “ileri gelmek, geride bırakmak” vb. yan anlamların meydana geldiği dile getirilmektedir. (a.g.e., 213).

2.2.7.3.2 Clauson’da aş- “aşmak” fiili

Clauson’un eserinde incelediğimiz fiil **Mon. V. AŞ-** (Clauson: 1972: 255) maddesinin altındaki **1. a:š-** alt maddesinde ele alınmaktadır:

Clauson’da bu fiilin, temel anlamının “geçmek” olduğu (dağdan, yükseklikten) bunun yanı sıra zamanın geçmesi gibi anlamlara da geldiği, “*Köğmen aša*: ‘Köğmen dağları geçmek’. *kara: kum ašmış* ‘Karakum çölünü geçmiştir’ *Ol tağ: a:štı* ‘O dağı geçti’” vb. örneklerde görüldüğü gibi **I a:ğ**a benzer anlamlarının da olduğu vurgulanmaktadır. Bunun yanı sıra, aş-

“göklere yükselmek; geçmek; (suyun), dolmak (kenarından Abl.); bir şey üzerine çıkmak; uçmak; üstün olmak; geçmek (bir şey üzerinde); geride bırakmak; çiftleşmek, birleşmek” gibi anlamlarının da olduğuna işaret edilmektedir (a.g.e., 255).

2.2.7.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde aş- “aşmak” fiili

AШ- I [AŞ- I] su, kar, çamur, kum ve çimen vb. şeylerden, üzerine basarak yürümek, (hatta, bedenin alt kısmı bu gibi durumunda geçmekte olan şeylerin özellikle, su, kar, çamur, çimenlerin altında kalabilir). (Fedotov, 1996a:75). Fedotov bu fiili Eski Türkçe eş- “koşturmak, koşmak”, Türk Lehçelerindeki äş- “iz sürmek, uğurlamak”, aş-, aas- “bir şeyin üzerinden ya da dağ geçidinden geçmek; yükselmek; ileri gelmek, bir sınırı aşmak; geride bırakmak” vb. fiilleriyle karşılaştırmaktadır. (a.g.e.).

2.2.7.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde aş- “aşmak” fiili

AAC IV [AAS IV] “geçmek, geride bırakmak; zaman geçmek; üstün gelmek (*bir şeye nispetle yükselmek*), batmak (*bir şeyin ardına*); başvurmak; kaybetmek (*bir şeyi*); mahrum kalmak (*bir şeyden*)”. Eserde bu fiilin kökü, “1. dağdan geçmek; bir şeyin üzerinden geçmek; 2. kıyıya çıkmak; 3. yükselmek; bir şeye nispetle yükselmek” vb. anlamlara gelen ve Genel Türkçe’deki *aw-* [*aş-*] fiiline (*aaw* [*aaş*], *ac* [*as*] gibi varyantlarıyla da karşımıza çıkan) dayandırılmaktadır (STET: 55).

2.2.7.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda aş- “aşmak” fiili

Necmetin Hacıeminoğlu’nda incelenen fiil, “aş- < a-ş- “aşırı gitmek” (KM). Yani belli bir ölçüden ayrılmak” şeklinde açıklanmaktadır.

2.2.7.3.6 Tietze’de aş- “aşmak” fiili

aş- “bir şeyin üstünden geçmek” < ET. a?- a.m. Clauson 1972 s. 255) maddesinde Tietze (2002: 214), bu fiilin, Türkiye Türkçesinde “çiftleşmek için dişinin üstüne çıkmak; uzaklaşmak, kaçmak” anlamları kazandığını da dile getirmiştir.

2.2.7.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde aş- “aşmak” fiili

АШ II [AŞ II] “aşmak, geçmek: makbul olan sınırı geçmek [kuralları çiğnemek]; hayata geçirmek [gerçekleştirmek]”. Sözlükte, bu fiilin Genel Türkçe aş- ve genel Eski Türkçe *āl-* [*āl-*] “aşmak” fiiliyle aynı fiil olduğu dile getirilmektedir [TTES: 24).

2.2.7.3.8 Tuncer Gülensoy'da aş- “aşmak” fiili

“aş-[1. Yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek; 2. (süre) geçmek, bitmek' = OT. *aş-*, *aşur-*, *aşru* (DLT) < **āş-* ...” (Gülensoy, 2007: 83-84).

2.2.7.4 Değerlendirme: aş- “aşmak” fiili

aş- fiili, temel anlamı “aşmak” olmakla birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “bir şeyin bir yanından öbür yanına geçmek (örneğin tepenin, dağın); fazla olmak; belirli bir sınırı aşmak; çok, oldukça, müthiş; çoğalmak, artmak; aşılacak (döllemek); geride bırakmak; üstün olmak; göklere yükselmek, uçmak; çiftleşmek, birleşmek; batmak (bir şeyin ardına); aşırı gitmek, belli bir ölçüden ayrılmak” gibi anlamlar kazanmıştır. Bu fiilin, Çuvaşçada “su, kar, çamur, kum ve çimen vb. şeylerden, üzerine basarak yürümek” gibi anlamlarda kullanılışı dikkat çekici olmakla birlikte, aslında bu anlamlar, aşmak temel anlamından geliştiği açıktır. Çünkü, su, kar, çamur, kum ve çimen vb. şeylerden, üzerine basarak yürümede, ayakların onların üzerinden atlayıp aşarak ilerlemesi söz konusudur. Adı geçen kaynakların hemen hepsinde Kırgız Türkçesindeki temel anlam bulunmaktadır. Kaynaklardaki bilgilere dayanarak, Kırgız Türkçesindeki *aş-* “aşmak” fiilinin kökünün, Eski Türkçe *a:ş-/aş-* fiiline dayandığını söylemek mümkündür.

2.2.8 at- I “atmak”

2.2.8.1 Kırgız Türkçesinde at- I “atmak” fiili

“atmak; ateş açmak; (silahla); (kuşla ilgili) hızlı yükselmek; *güney ağızlarda*: bir yüzeyi delmek (örneğin, bitkilerin); tohum atmak, (örneğin, ekin ekerken); tomurcuk ya da çiçek açmak” (KRS: 77)

2.2.8.2 Eski Türkçede at- I “atmak” fiili

at- “atmak” (ETG, 262); at- *a.m.* (atmak, DLT, IV, 47); AT- *a.m.* (DTS: 65);

2.2.8.3 Etimoloji incelemelerinde at- I “atmak” fiili

2.2.8.3.1 Sevortyan’da at- I “atmak” fiili

AT-/AT- турк., тур., аз., гаг., ктат., кар., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., уйг., сюг., алт., хак., тув., ДТС⁶⁵, Малов³⁶¹, Gabain²⁹⁶, Brockelmann²¹⁴, Kāšg. D.⁴⁷, Analyt. In.⁴⁶⁷, T VIII⁸⁶, AΦ⁰⁶⁵, Ibnü M.¹³, Hout-sma⁴⁹, Korküt²³, Çarh.⁶⁹, Seyhi¹⁹, Абушка⁷, Пав. С.⁶; āt- Korkmaz GB¹⁰⁴, Joki W⁷, Уйг. диал. Jarring²⁹ (at- ~ a•t- ~ a:t-); a’- Korkmaz GB¹⁰³; ad- Analyt. In.⁴⁶²; āt-/at- уз.; ıvāt-/ıvāt- чув.; ut-/ut- чув. диал.; ıt-/ıt- як.

(ESTY, 1974: 199-200).

Sevortyan, incelenen fiilin Türkçe olduğu ve /a:-/ ünlülü şeklin birincil olduğunu, -^{ṣḍīyzi} “okçu [atıcı]; avcı (Joki W₅)” örneğiyle açıklamakta ve bu kelimedede görülen /d/ sesini ise öndeki uzun sesin sonucu olarak vurgulamaktadır (ad) (a.g.e.).

İlk sesteki bu uzunluğun ise bazı Türk lehçelerinin dışında çok eskiden bazı bölgesel konuşmanın etkisiyle kaybolduğunu da dile getiren Sevortyan, Yakutçadaki düz dar ünlülü şeklin ise (ыт-[ıt-]), Türkçe /*a/ sesinin gelişmesiyle (bk. STET: 17-18) ilgili olarak açıklamaktadır. (ESTY, 1974: 199).

2.2.8.3.2 Clauson’da at- I “atmak” fiili

Clauson’un eserinde incelediğimiz fiil **Mon. V. AD-** başlıklı maddenin, at- alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, at- “atmak” fiilinin “atmak; ok atmak, ateş açmak; tan atmak” gibi anlamlarını, Eski Türkçe döneminden günümüze kadarki yazılı metinlerdeki örnekleriyle vermeye çalışmıştır (Clauson: 1972: 36).

2.2.8.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde at- I “atmak” fiili

ЫВĂТ- / ЫТ- / УТ- “atmak, fırlatmak, bırakmak; atmak (ok); kaldırmak (başı); atmak (örgü); *bir şeyi* ima etmek”. Fedotov, incelenen fiilin **ıvat-** şeklinin, Eski Türkçe karşılığının **ayīt-** (ДТС, 20); Kırgız Türkçesindeki

karşılığının *aҕым-* [*ağıt-*] olduğunu dile getirmiş, Yakutçada ise *it-* şeklinde olduğunu ve hemen bütün Türk lehçelerindeki karşılığının ise *am-* [*at-*] (Падл. Сл. I, 166, 445-446) olduğunu ifade etmiştir. (Fedotov, 1996b: 469-470; Bu konuda ayrıca bk. Yegorov, 1964: 342; Räsänen EWb., 31a.;).

2.2.8.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde at- “atmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde, incelenen fiil ile ilgili olarak, Türkçe *at-* fiili ile Yakutça *it-* fiilinin aynı olduğu dile getirilmektedir (STET: 17). Bu eserde, Genel Türkçedeki */*a/* sesinin Çuvaşçada */y [u]/* sesine dönüşmesi olayına değinilmiş, Yakutçada da belki bu dönüşümün tamamlanmasında */l/* (*/b/p/ > /*l/ < /u/*) sesli bir ara merhalenin olabileceği dile getirilmiştir. Bu düşünceye uygun olarak da şu örnekler verilmiştir: *абаһ* [**abay*] > **ыбаһ* [**ıbay*] > *убаһ* [*ubay*] ‘ağabey’; **һабаһа* [**yabağa*] > **һыбаһа* [**yıbağa*] > **ыбаһа* [*ıbaha*] > *убаһа* [*ubaha*] ‘ilk kışını geçirmiş kulun’; **сап* [*sap*] > **сып* [*sıp*] > **ып* [*ıp*] > *уп* [*up*] > *ук* [*up*] ‘sap, kabza’... (STET: 17-18). Böhntlingk de *Якутско-немецкий словарь* (Yakutça Almanca Sözlük) adlı eserinin Yakutça Türkçe kelimelerin karşılaştırdığı bölümünde, Türkçe */a/* sesinin Yakutçada */l/* sesine dönüşmesi olayına değinmiştir: Yakutça *һыһ* [*ıy*] “ay” = Türkçe *ay* [*ay*] “ay”; якут. *ым* [*ıt*] “atmak” = Türkçe *am* [*at*]; Yakutça *ыл* [*ıl*] “almak, fethetmek” = Türkçe *al* [*al*] vb.”.

2.2.8.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda at- “atmak” fiili

Hacıeminoğlu’nda incelediğimiz fiil ile ilgili bilgiler, “at- < a-t- “atmak”. Yani, “elimizdeki bir nesneyi bulunduğu yerden ayırmak, uzaklaştırmak” Bir kimseyi vazifeden atmak: O kimseyi vazifesinden ayırmak, uzaklaştırmak.” şeklinde geçmektedir (TDYBF: 22).

2.2.8.3.6 Tietze’de at- “atmak” fiili

at- b.m. (fırlatmak; uzaklaştırmak, çıkarmak; koymak, vs.) < ET. *at-* a.m. Clauson 1972 s. 36.) maddesinde Tietze (2002: 219-220), bu fiilin, eski Osmanlıcada “bir şey fırlatarak vurmak” anlamında kullanıldığını, Türkiye Türkçesinde de “ortaya atmak (söz, yalan, nutuk); vurmak; dairevî bir hareket

icra etmek (*perende at-; tur at-*), geçişsiz fiil olarak: “hafifçe vurmak, titreşmek”; “ölmek (*çenesi at-*); solmak, rengi açılmak”; argoda “bilmeden, kestirerek söylemek; yalan söylemek; mübalağa etmek” *atıp tut-* terkininde “birisi için kötü konuşmak, birisinden yaka silmek; ne yapacağını pek mübalağalı şekilde ilân etmek” gibi anlamlar kazandığını dile getirmiştir.

2.2.8.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde at- I “atmak” fiili

AT-Y [AT-UW] “silahla ateş açmak; atmak”. Sözlükte bu fiilin, türemiş bir fiilden bir takım ses olaylarının neticesinde ortaya çıkmış olabileceği tahmin edilmektedir: *at-*, *aat-* < ... < *ağıt-* “yukarı fırlatmak”. Bu düşünceye destek olarak, *tan atmak*, *çiçek atmak* örnekleri verilmiştir (TTES: 23).

2.2.8.3.8 Tuncer Gülensoy’da at- I “atmak” fiili

Gülensoy (2007: 86) *at-* “atmak” fiilini iki ayrı maddede ele almıştır:

“*at-*[¹ ‘Atmak’ < **at-* (DLT
at-[² ‘Adım atmak’ = *at-* (DLT) < **āt-* (T. Tekin)”.

2.2.8.4 Değerlendirme: at- I “atmak” fiili

at- “atmak” fiili, temel anlamı “atmak” olmakla birlikte, Türkçenin çeşitli dönem ve lehçelerinde “atmak; ok atmak; ateş açmak (silahla); hızlı yükselmek (kuşla ilgili); bir yüzeyi delmek (örneğin, bitkilerin); tohum atmak (örneğin, ekin ekerken); tomurcuk ya da çiçek açmak; tan atmak; bırakmak; sözünden yakalamak; farzetmek; mümkün saymak, kandırmak; göz gezdirmek; göz atmak, fırlatmak, bırakmak; kaldırmak (başı); atmak (örgü); *bir şeyi* ima etmek; bir nesneyi bulunduğu yerden ayırmak, uzaklaştırmak” gibi yan anlamlar da kazanmıştır. Bu temel anlam ve yan anlamların çoğu Kırgız Türkçesinde de bulunmaktadır.

Araştırdığımız kaynaklardan yola çıkarak, Kırgız Türkçesindeki *at-* “atmak” fiilinin, Eski Türkçedeki *at-* “atmak” fiilinden geldiği söylenebilir.

Bu fiil, hem geçişli hem geçişsiz kullanılmaktadır. örneğin, *tañ at-* “tan atmak; şafak sökmek” terkininde geçişsiz fonksiyonda kullanılmakta ve “yükselmek” anlamında bir eylemin yapıldığına işaret edilmektedir (bk. “(kuşla

ilgili) hızlı yükselmek”; KRS: 77). O zaman *at-* fiilinin bu anlamı *āğ-* “yükselmek, tırmanmak” (TDBUÜ: 171) fiiliyle ilişkili olduğu düşünülebilir. Bu fiil ile aynı anlamdaki, *ādi-/ ād- ~ egi-/ eg-* (bk. bu konuda, Gülensoy, 2007: 319; ESTY, 1974: 224) gibi bir fiilden *-z* isim yapım eki ile yapılan *ediz/egiz* “yüksek” kelimesi bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu kelimenin *āğ-* “yükselmek, tırmanmak” fiiliyle kökteş olduğu söylenebilir (KTKES: 266; ESTY, 1974: 224).

Adım atmak anlamındaki fiilin, Ana Türkçe döneminde *āt-* “adım atmak” şeklinde bulunduğu düşünülmektedir (TDBUÜ: 172). O zaman *at-* fiili yükselmek anlamıyla aynı kökten gelen tamamen başka bir fiil olabilir: *at-*, *aat-* < ... < *ağ-ıt-* “yukarı fırlatmak” fiilin sonundaki */-t/* sesi bu bu durumda geçişli fonksiyonda ettirgen (bk. ayrıca **KB.F:** 34) eki olarak karşımıza çıkmaktadır (TTES: 23).

Burada, Kırgız Türkçesindeki *at-* fiili, iki farklı *at-* fiilinin anlamını bulundurduğu görülmektedir. Zaten Gülensoy (2007: 86) sözlüğünde, *at-* fiilinin “atmak” ve “adım atmak” anlamlarını birbirinden ayrı iki madde işlemiştir.

2.2.9 *at-* II “yatmak”

cat- “yatmak” fiilinin başındaki */c-/* sesinin düşmesiyle meydana gelmiştir (KRS: 77:2). Yardımcı fiil olarak kullanılır.

2.2.10 *az-* “azmak”

2.2.10.1 Kırgız Türkçesinde az- “azmak” fiili

“yolunu şaşırmak; şaşırmak; zayıflamak; fakirleşmek (KRS: 25:1).

2.2.10.2 Eski Türkçede az- “azmak” fiili

az- “şaşırmak, yanılmak; azmak” (ETG, 263); **az-** azmak, yoldan çıkmak (DLT, I, 93, 173); **AZ-** “yolunu şaşırmak; kaybolmak; **ĀZ-** *a.m.* (DTS: 72).

2.2.10.3 Etimoloji incelemelerinde az- “azmak” fiili

2.2.10.3.1 Sevortyan'da az- “azmak” fiili

A:3-/A:Z- ТҮРК.; a3-/az- ТҮР., a3., КТАТ., КАР., КМР., КАЗ., НОГ., ККАЛ., ТАТ., УҢГ., СМГ., МОБ., Zenker I³⁵, ЛТГ⁷², Малов³⁶², Малов ПМК⁸⁹, Gabain²⁹⁶, Brockelmann¹⁶, Kāšġ.D.⁵⁶, USp.²⁷³, Analyt.In.⁴⁶⁷, Houtsma⁴⁷, AF⁰⁶⁷, Ibnü M.¹⁴, Korkut³¹, Harami¹²⁴, Şeyhi¹¹, Y ve Z.^{II}, Pav.C.¹⁸; a3-/a6- ОАШ.; a3-/az- у3.; a3-/as- АЛТ., ХАК., ТҮБ., ЧҮБ. (?)

(ESTY, 1974: 94-95).

Sevortyan, **a:z-** ~ **az-** fiilinin diğer bir şeklinin de Oğuz, Kıpçak lehçelerinde yardımcı fiil olarak kullanılan **yaz-** olduğunu ve **az-** “azmak, yolunu şaşırmak” fiilinin de ***(y)a:z-** ~ ***(y)a:t-** köklerine dayandığını belirtmektedir. (a.g.k.)

2.2.10.3.2 Clauson'da az- “azmak” fiili

Clauson'un eserinde incelediğimiz fiil **Mon. V. AZ-** başlıklı maddenin **a:z** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson bu eserinde, incelenen fiilin bilinen tüm anlamların dışında, “karışık kafaya sahip olmak; kötü olmak, kötüye gitmek” gibi anlamlarının da olduğunu belirtmektedir (Clauson: 1972: 279).

2.2.10.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde az- “azmak” fiili

AC- II “ahlaksızlık yapmak; çirkin davranışlarda bulunmak; kötü hayat sürdürmek; yaramazlık yapmak”. Fedotov, Çuvaşçadaki as- fiilinin Türkçe az- fiilinden geldiğini düşünmektedir. (Fedotov, 1996a:61). Çuvaşçada aslında Türkçedeki az- fiilinin asıl karşılığı **ur-** olmalıdır.

Zaten aynı eserin ikinci cildinde, **YP- I/ OP- [UR- I/OR-]** “küplere binmek, cin ifrit olmak, cini tutmak, cini ayağa kalkmak” şeklinde geçmektedir. Yazar, bu fiilin de Türk lehçelerindeki karşılığı olarak: a3-/az- “azmak” fiilini göstermekte ve Çuvaşçadaki as- şeklinin de Tatarca a3-/az-’dan geldiğini dile getirmektedir (Fedotov, 1996b: 283).

2.2.10.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde az- “azmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış incelenen fiilin tam karşılığına rastlanmamaktadır. Ancak, bu fiil ile ilişkisi olduğu düşünülen

АХСЫМ “azgın, hırçın, ateşli, coşkun, hareketli (at hakkında)” sıfatı bulunmaktadır. Sözlükte de, bu fiil Türkçe *axsum/ axsunğ* “sarhoşlukla kavga eden” (DLT, IV: 14) kelimesiyle karşılaştırmış ve Türkçe *azgın* ile ilişkilendirilmiş ve burada şöyle bir metatez olayı gerçekleşmiş olabileceği ifade edilmiştir: *азғын [azgın > *a₂зын [*agzın] > *ax-сын [*axsın] > ахсым [axsım]* (STET: 98-99).

2.2.10.3.4 Necmettin Hacıeminoğlu’nda az- “azmak” fiili

Necmettin Hacıeminoğlu, incelediğimiz fiili, “az- < a-z- “azmak” Yani, “doğru yoldan ayrılmak, sapmak” şeklinde değerlendirmektedir. (TDYBF: 22).

2.2.10.3.5 Tietze’de az- “azmak” fiili

Tietze’de bu fiil, **az-** I “yoldan sapmak, yolu şaşırmak” < ET *âz-* am Clauson s. 279), “doğru yoldan sapmak, kötü yola girmek; taşkınlıkta çok ileri gitmek; kudurmak” ve **az-** II “(yara veya hastalık için) kötü bir inkişaf göstermek < *az-* I’den; defalarca yıkanan çamaşırın artık ağartılamaz hâle gelmesi” anlamlarıyla iki ayrı maddede ele almış, birincisinin de Eski Osmanlıca’da kullanıldığına işaret etmiştir (Tietze, 2003: 245).

2.2.10.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde az- “azmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.10.3.7 Tuncer Gülensoy’da az- “azmak” fiili

az⁻¹ [‘Yoldan çıkmak, şaşırmak’ = ET. [Eleges, 3: *köök t(e)ñride küN (a)y azd(ı)m*] ~ OT. *āz-* ‘ayrılmak’ (DLT) [< **hāz-* (T. Tekin)] Krş. ayrıl- (< ardıl-) (Gülensoy 2007: 97).

2.2.10.4 Değerlendirme: az- “azmak” fiili

az- “azmak” fiili, temel anlamı “şaşırmak, yanılmak, yoldan çıkmak” olmakla birlikte, “kaybolmak; yolunu şaşırmak; zayıflamak; fakirleşmek; azmak, yoldan çıkmak, sapmak; doğru yoldan sapmak; günah işlemek [sapmak]; ahlakını bozmak; sefih bir hayat tarzı yaşamak; ahlaksızlaşmak;

ahlaki olarak alçalmak; yaramazlık yapmak; başıboş dolaşmak; aklını kaybetmek; karışık kafaya sahip olmak; kötü olmak; kötüye gitmek; yolunu kaybetmek” gibi yan anlamlar da kazanmıştır.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *az-* “azmak” fiili, içinde iki farklı fiilin anlamlarını bulundurmaktadır:

1. “yolunu şaşırmak, sapmak; günaha girmek, doğru yoldan ayrılmak” vb. anlamlara gelen *a:z-* ~ *az-* [*< *(y)a:z-* ~ **(y)az-* < **a-* + < -*q*] (ESTY, 1974: 94-95).
2. “zayıflamak” anlamına gelen *az-* ~ *ar-*.

Birinci anlam, “şaşıрма; yolunu şaşıрма; sapma; doğru yoldan sapma” gibi anlamlarıyla, doğrudan ayrılma ile ilgili görülmektedir. İkinci anlamdaki “zayıflamak” anlamı ise, Sevortyan’ın da belirttiği gibi, *ar-* fiiliyle bağdaşmaktadır.

Dolayısıyla bu maddede, birinci anlam konu ile daha çok ilgilidir. İkinci anlamlar ise *ar-* “yorulmak” maddesinin anlamlarına daha yakındır. Sevortyan da (ESTY, 1974: 95). *a3-* [*az-*] “zayıflamak” fiili için, *A:P-* [*A:R-*] (a.g.e., 160) “yorulmak” maddesine gönderme yapmıştır.

Fiilin son */-z/* sesi için, Gülensoy (2007: 1203) Eski Türkçe üzerine yazılan gramerlere atıfta bulunarak, “Fiilden ad yapan ek; geniş zaman eki *-o*r ile aynı iş görür” demektedir.

2.2.11 ek- “ekmek”

2.2.11.1 Kırgız Türkçesinde ek- “ekmek” fiili -

“ekmek; dikmek (fidan); toprağı işletmek; (KRS: 944).

2.2.11.2 Eski Türkçede ek- “ekmek” fiili

ek- “bir şey ekmek” (DLT. IV, 173); **EK-** *a.m.* (DTS: 167); **äk-** *a.m.* (EUTS: 70).

2.2.11.3 Etimoloji incelemelerinde ek- “ekmek” fiili

2.2.11.3.1 Sevortyan'da ek- “ekmek” fiili

ЕК-/ЕК- турк., тур., ктат., кар. к., кир., каз., ног., ккал., уз., уйг., P I^{674,675} (осм., сельдж., чаг., аз., др.-уйг., кир. = каз.), Будагов I²⁰⁰ اك (тур.), Zenker I⁸³ اك, ДТС¹⁶⁷, Малов³⁶³ (в составе экин), Gabain²⁹⁸ (то же), Orkun IV⁴⁰ (в форме äkinlig), Kašg. D.¹⁷³, USP.²⁶⁴ (в форме экин), Houtsma⁵¹ اك, Abū N.¹⁰, AF⁹⁷⁰, Ibnū M.²⁸⁸, Seyhi⁴⁶ (в форме ekin), Y. ve Z.^{VII} (то же), Боровков Бад.¹¹⁸ (в форме اك), Qutb¹⁹ (в форме äkin), Qutb⁵⁷ (в форме igil-), TS III¹⁴⁰⁸ (в форме اكين), Абулха⁶⁵, Rav. C.¹²³ اك, Vánbéry Ósgr.²³⁶, Хор. II. I¹⁶⁴; ex-éx- сал. Kakuk¹⁸²; эк-/эк- аз.; эк-/iek- таг.; ик-/ik- тат., баш., P I¹⁴¹⁶ (казан., тоб., баш.), Будагов I¹⁰⁰ اك! (тат.), El-Idr.²⁴ (в форме iktü); их-/ix-, их-/ix- сал. Kakuk¹⁸² эк-/эк- чув.; اك (еңмек) Rav. C.¹⁴², اك (еңмак) Zenker I¹⁰⁸; эк-/эг- USP.²⁶⁴.

(ESTY, 1974: 251-252).

Sevortyan, incelediğimiz *ek*- “ekmek” fiilinin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görülen varyantlarının içinden “Gagauzcadaki *yek*- şeklinin başındaki /y/ sesinin protez bir ses olduğunu, Salarcadaki *yik*- şeklinin ise diğer Türk lehçelerinde destekleyici mahiyette benzer şeklinin bulunmadığını (ESTY, 1974: 251)” söylemektedir. Eski Özbekçe ve Eski Uygurca *eñ-* (انمق / ايمنك) ve *eg-* şekillerini ise, *eñ-* >> *eg-* şeklindeki bir gelişmenin sonucu olabileceğini, ancak /-ñ/ sesinin /-g/ sesine değişimindeki ara merhalelerin eksikliğine dikkat çekmektedir (ESTY, 1974: 251). Sevortyan, daha sonra *ek*- “ekmek” fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarını sıralamış, temel anlamının “ekmek, ağaç dikmek” olduğunu ve *ek*- şeklinin daha yaygın olduğunu, Eski Türkçede de bu şekilde kullanıldığını belirtmiştir (a.g.e., 252).

2.2.11.3.2 Clauson'da *ek*- “ekmek” fiili

Clauson'un eserinde incelediğimiz fiil Dis. V. EG- başlıklı maddenin **ek**- alt maddesinde ele alınmakta, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları verilmektedir (Clauson: 1972: 100).

2.2.11.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ek- “ekmek” fiili

AK- II “ekmek, tohum saçmak, tarlayı ekmek” (Fedotov, 1996a:30). Fedotov bu eserinde Çuvaşçadaki *ak*- “ekmek” fiilini, Türk Lehçelerindeki *ek*-

“ekmek” fiilinin çeşitli fonetik varyantlarıyla karşılaştırmış ve bunların kökünün Eski Türkçeki *ek-* “ekmek” fiili olduğunu düşündüğünü belirtmiştir (Fedotov, 1996a: 30-31).

2.2.11.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ek- “ekmek” fiili

Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünün yayımlanmış cildinde bu fiile rastlanmamıştır.

2.2.11.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ek- “ekmek” fiili

Hacıeminoğlu, bu fiilin kökeninin Eski Türkçede *ek-* olduğunu ifade etmekle yetinmiştir (TDYBF: 51).

2.2.11.3.6 Tietze’de ek- “ekmek” fiili

Tietze (2002: 700), bu fiili aşağıdaki iki maddede ele almıştır: **ek-** I “(tarlaya tohum, yemeğe tuz) serpmek” < ET. *ek-* a.m. Clauson 1972 s. 100.) ve (Argo) **ek-** II “(birisini) bırakıp gitmek; kendisini tâkib edeni aldatarak tâkibden kurtulmak”.

2.2.11.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ek- “ekmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlamamakla birlikte, **ИҢЕҢ [İGEN]** “tahıl, hububat” maddesinde, bu kelimenin Eski Türkçe *ekin* “ekin” kelimesiyle aynı olduğu ve kökeninin de Eski Türkçe *ek-* “ekmek” fiili olduğuna işaret edilmektedir (TTES: 76).

2.2.11.3.8 Tuncer Gülensoy’da ek- “ekmek” fiili

ek- ['Tohum ekmek' < ET. *ek-* (Gülensoy, 2007: 324).

2.2.11.4 Değerlendirme: ek- “ekmek” fiili

ek- fiilinin, temel anlamı “ekmek; dikmek (fidan, ağaç)” olmakla birlikte çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “toprağı işletmek; tohum saçmak, tarlayı ekmek, bir şey ekmek, aşlamak (ağaçları), tuz, biber vb. ekmek, sıvıya karıştırmak; doğurmak; bir kimseyi ekmek, baştan savmak” gibi anlamlar da kazanmıştır. Bu fiilin temel anlamı Kırgız Türkçesi için de söz

konusudur. İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *ek-* “ekmek” fiilinin, Eski Türkçe *ek-* fiilinden geldiği açıktır.

2.2.12 *em-* “emmek”

2.2.12.1 Kırgız Türkçesinde *em-* “emmek” fiili

“emmek (meme, biberon); anne sütüyle beslenmek” (KRS: 950).

2.2.12.2 Eski Türkçede *em-* “emmek” fiili

em- “emmek” (DLT. IV, 178); *äm-* *a.m.* (ämmäk, EUTS: 71); *EM-* *a.m.* (DTS: 172); *äm-* “emmek” (*ämsi-* “emmek istemek”, ETY, 792);

2.2.12.3 Etimoloji incelemelerinde *em-* “emmek” fiili

2.2.12.3.1 Sevortyan’da *em-* “emmek” fiili

EM-/EM- турк., тур., кат., кар., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уз., уйг. диал. Jarring₄₁, алт., хак., салбын. гов. *em-*, кондак. гов. *em-* Castrén₃₂, тув., як., P I₉₄₅ (*äm* – алт., тел., тар., кюр., аз., чаг., осм., кар.л.к.), P I₉₄₆ (*em* – саг., койб., кач., кир. = каз., ккир.), Будагов I₂₁₀ *эм-эм-эм* (чаг., тат.), ДТС₁₇₂, Brockelmann₂₁, Kaşg. D.₁₇₈, Houtsma₅₄, ABÜ H.₁₁, AF₀₇₂ *ä*, Ibnü M.₂₉, Korkut₁₀₄, Şeyhi₄₇, Pav. C.₁₃₇; *em-/äm-* аз., уйг.; *em-/äm-* гаг.; *äm* P I₁₄₁₄ (кир. = каз.); *em-/öm-* тур. диал. DSf., кар. т.; *im-/im-* тат., баш., P I₁₅₇₁ (казан.), Ettuhfet.₁₇₇; *em-/em-* чув.; *em-* P I₉₁₈ (шор., леб.).

(ESTY, 1974: 271).

Sevortyan, bu fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını anlamlarıyla birlikte vermiş, Eski Türkçe şeklinin de *em-* “emmek” olduğunu belirtmiştir (ESTY, 1974: 271-272).

2.2.12.3.2 Clauson’da *em-* “emmek” fiili

Clauson’un eserinde söz konusu fiil, **Mon. V. AM-** (Clauson: 1972: 155) başlıklı maddenin *em-* alt maddesinde ele alınmaktadır. Bu eserde *em-* fiilinin temel anlamı “emmek” olarak verilmiştir.

2.2.12.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde em- “emmek” fiili

ĖM- I “emmek”; Fedotov (1996a: 149), Çuvaşçadaki ĖM- I “emmek” fiiliyle, çeşitli Türk lehçelerindeki *ām-* = *em-* “emmek; anne sütüyle beslenmek” fiili ve bu fiilin türevlerini karşılaştırmakla sınırlı kalmıştır.

2.2.12.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde em- “emmek” fiili

Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünün yayımlanmış cildinde bu fiil yer almamıştır.

2.2.12.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda em- “emmek” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 53) *em-* “*emmek*” fiilinin, Gabain’in Eski Türkçenin Grameri’nde *emsi-* “emmek istemek” şeklinde geçtiğine işaret etmekte ve Eski Türkçedeki şeklinin aslında *em-* “emmek” olduğunu *emsi-* “emmek istemek” fiilinin ise türemiş olduğunu ileri sürmektedir (TDYBF: 38).

2.2.12.3.6 Tietze’de em- “emmek” fiili

Tietze (2002: 714) bu fiili, *em-* “dudak veya solukla içine çekmek” < ET. *em-* a.m. Clauson 1972 s. 155.) maddesinde ele almakta ve farklı bir şey söylememektedir.

2.2.12.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde em- “emmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.12.3.8 Tuncer Gülensoy’da em- “emmek” fiili

“em-[‘Emmek’ < ET. *em*-...”; “E(> ä, i)M-” (Gülensoy,2007: 330-331).

2.2.12.4 Değerlendirme: em- “emmek” fiili

em- fiili, temel anlamı “emmek (meme, biberon); anne sütüyle beslenmek” olmakla birlikte çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde emmek, emerek çıkarmak; boşaltmak, çekmek (pompayla); nefes almak; rahatlamak vb. yan anlamlar da kazanmıştır. İncelenen kaynaklardaki bilgilere göre, Kırgız Türkçesindeki *em-* “emmek” fiilinin, Eski Türkçedeki *em-* “emmek”

fiilinden geldiği açıktır. Ve bu fiiliin taklidi bir kelime olduğu tahmin edilmektedir (Ramstedt OW₁₀₈; Collinder_{15, 16.}; ESTY, 1974: 271-272).

2.2.13 eñ- “eğilip almak”

krş. iy- II 2.2.25; iyi- 2.4.20 iyi-.

2.2.13.1 Kırgız Türkçesinde eñ- “eğilip almak” fiili

“eğilerek ya da kendini bırakarak yere dokunmak (*atlı ve bazı alıcı kuşlarla ilgili*); at üzerinden eğilip yerde bulunan bir nesneyi kapma; eñiş⁸ at oyununda rakibini at üzerinden devirmek” (KRS: 955).

2.2.13.2 Eski Türkçede eñ- “eğilip almak” fiili

äñ- “eğmek” (ETG, 264); Eñ- II “eğmek” (DTS: 174); eg- “eğmek” (DLT, IV: 170); äg- “kurban etmek (?)” (ETY: 792).

2.2.13.3 Etimoloji incelemelerinde eñ- “eğilip almak” fiili

2.2.13.3.1 Sevortyan’da eñ- “eğilip almak” fiili

Sevortyan’ın eserinde eñ- “eğilip almak” fiiline rastlanmamıştır.

Ancak tek heceli kökler bölümünde *eñ-/иң-/ег-/ий- “bükme, bükülme; eğme, eğilme” fiilleri için егин, еңкей-, ий- maddelerine atıf yapılmıştır (ESTY, 1974: 757).

Sevortyan ЕГИН maddesinde, *egin* ~ *eñgin* kelimesinin, temel anlamının “omuz, sırt” olduğunu belirterek, eski şekli eñ- olan eg- fiiline – (α)n ekinin gelmesiyle meydana geldiğini ifade etmektedir.

Aynı zamanda da ИЙ, ЕҢ- maddesine atıfta bulunmaktadır (ESTY, 1974: 225). Ancak bunlardan ЕҢ- maddesi bulunmamakla birlikte, I ИЙ maddesi altındaki şu II еғ- alt maddesinde ilgili konu işlenmektedir:

⁸ eñiş: Kırgız Türklerinde at üzerinde yapılan güreşe verilen ad.

◇ II еґ-/еу турк., тув.; ег-/ег- ктат., кар. к., уз., уйг. диал. Jarring⁹⁸, лоб., хак., P I⁶⁹⁴ (тар., кээр., чаг., вост.-тюрк. - җг-), P I⁶⁹⁴ (саг., койб., кач. - ег-), Будагов I^{73,74} اك (егмек - тур., аз.), اك (чаг., аз.), Zenker I⁸³ اك egmek (ejmek), ДТС¹⁶⁵, Малов³⁶³, Brockelmann¹⁸, Kāšg. D.¹⁷⁰, Atebet.^{xviii}, Houtsma⁵¹, Abū H.⁹ (в словоформе ägdi), Грунин³⁹¹ (в производной форме егри), Аф⁰⁷¹ (в словоформе җг), Ibnü M.²⁸, Korkut¹⁰², Абуш-ка⁷⁰ (в производной форме اك), Vámbéry *ČSpr.*²³⁶ اك, Хор. П. I¹⁶² اك, اك; ег-/эг- уйг.; еҗ-/еҗ- тур. диал. DSf. (в составе производного еҗ-ек 'рукоять плуга'), кир., P I⁷¹⁰ (тел., алт., куман.), Gabain²⁹⁸, Kāšg. D.¹⁸², USp.²⁶⁵ (в словоформе әҗим), Saferoğlu EUS⁷², Analyt. In.⁴⁶⁹, KW⁸⁹, Ettuhfet.¹⁶⁹; еҗ- тур. диал. DSf. (в составе производного еҗ-ек 'рукоять плуга'), еҗ- T VIII⁸⁹ (в производной форме әҗит-); еҗ-/әҗ- уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.⁴⁰; اك Rav. C.¹⁴²; ек-/ек- тур. диал. DD 2⁵¹⁸ (в производной форме ekiş üküş), кум., P I^{675,676} (др.-уйг.), Ibnü M.²⁸ (в словоформе ekil-), Qutb¹⁹ (то же); ей-/ej- тур., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.⁴¹, P I^{658,659} (аз., осм.), Будагов I²¹⁰ اك (кир. = каз.); әй-/әй- аз.; иг-/эг- уйг. диал. (в производных формах igil-, igiş- 'гнуться', 'склоняться', 'стигать', 'склонять друг друга') Jarring¹³⁸, Atebet.^{xviii}, Qutb⁵⁷; иҗ- P I¹⁴³¹ (бар.), Pelliot²⁶⁴ (в производном inglä-); иҗ- P I¹⁴²⁵ (саг., койб.); ий-/ij- тур., кум., кир., ног., ккал., тат., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.⁴⁷, P I¹⁴³⁴ (осм.), Будагов I²¹⁶ اك (кир. = каз., алт.), T VI¹⁷⁶ (в производной форме iyin-); йй-/йй- каз., баш.; ив-/iv- тур. диал. DD 2⁸⁰² (в производной форме ivek 'склон', 'сторона', 'бок', 'гребень', 'наклонная плоскость'); йй- P I¹⁴⁰⁷ (казан., кир. = каз., ккир., тел.); аг-/ag- тур. диал. DS I¹⁰⁹ (в производной форме agri 'кривой'); аҗ-/an- Gabain²⁹⁴ (в производной форме anıt-, anqıt- 'наклоняться', 'поклоняться'); аҗ-/aj- тур. диал. DS I⁴²² (в составе производных aykır < ay-kır 'изгиб', 'уклон', 'спуск'; aykır-uykır < ay-kır uy-kır 'кривой-косой' DS I⁴²⁴); иҗ-/iy- тур. диал. DD 2⁷⁶² (в словоформе iğdir- 'гнуть', 'нагибать', 'оставлять щель в дверях'); йех-/йех- як.; ав-/av- чув.; өг-/ög- уйг. диал. хотан. (в производной форме ögre 'искривленный', 'кривой') Малов УНС¹⁴².

(ESTY, 1974: 330-331).

еҗ- "eğilip almak" fiiliyle ilgili olduğu düşünülen ve yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki /-g/’li şekiller için еҗ- ~ (~аҗ-?) ~ иҗ- varyantının, ey- ~ iy- ~ iv- şekilleri için eg- varyantının daha eski olduğu ifade edilmektedir (ESTY, 1974: 331).

Sevortyan, bu fiilin temel anlamının "eğmek" mi, "eğdirmek" mi, "bükmek", "eğilmek" mi olduğu konusunda tereddüt etmekle birlikte, iy ~ äg "yamaç; aklan", "kenar" isimleriyle ilgili olabileceğini düşünmekte, Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen ivek "yamaç; tepe; sırt" isminin de iy ~ äg isimlerinden türediğini dile getirmektedir. Ayrıca, "eski türevlerinden biri olan ägri sıfatıyla ilgili olarak, -ri ekinin äg- fiiline eklenmesi sonucunda meydana

geldiği”, “-i ekiyle isimden türemiştir” gibi bazı bilim adamlarının da görüşlerine yer vermektedir (ESTY, 1974: 331-332).

Sevortyan **eñkey-** maddesinde *eñkey-* fiilinin, henüz ispatlanmamış olan **eñ* ismine *qay-/ key-* ekleri aracılığıyla meydana geldiğini (ESTY, 1974: 285-286)., engeş- ~ eñiş- fiilini de **eñ* isminin sesteşi olan **eñ-* fiilinden geldiğini söylemektedir. Sevortyan, *eñ-* fiilinin kullanıldığı çeşitli Türk lehçelerinin adını verdikten sonra bu fiilin Kırgız Türkçesindeki anlamının yanında “eğmek” anlamının da olduğunu ifade etmektedir (ESTY, 1974: 286).

2.2.13.3.2 Clauson’da **eñ-** “eğilip almak” fiili

Clauson incelenen fiili, Mon. **V. AN-** başlıklı maddenin **2 en-** “eğilmek” alt maddesinde değerlendirmiş ve **v.d. eğ-** alt maddesine gönderme yapmıştır (Clauson: 1972: 168-169).

eg- maddesinde, *eg-* ile *eñ-* bağlantısı üzerinde durmuş, *eñ-* şeklinin nadir kullanıldığından yola çıkarak *eg-* şeklinin ikincil olup olmadığına şüpheyle yaklaşmakla birlikte, her iki şekil için de çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik varyantlarıyla [*ég-*, *ey-*, *iñ-*] birlikte örnekler vermekle sınırlı kalmıştır (a.g.e., 99-100).

2.2.13.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde **eñ-** “eğilip almak” fiili

Fedotov Çuvaşçadaki **AB- I [AV-]** “bükmek, eğmek” fiilini, Eski Türkçe *eg-* “bükmek, eğmek” ve bu fiilin çeşitli çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:23-24).

2.2.13.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde **eñ-** “eğilip almak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelediğimiz fiile rastlanmamıştır.

2.2.13.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda eñ- “eğilip almak” fiili

Hacıeminoğlu'nun eserinde, “eğmek” anlamında, “Karahanlı Türkçesi Fiil Çekimi” bölümünde *ig-* (TDYBF: 78), “Çağatay Türkçesi Fiil Çekimi” bölümünde *eğ-* (TDYBF: 112) fiileri incelenmektedir.

2.2.13.3.6 Tietze'de eñ- “eğilip almak” fiili

Tietze'nin eserinde geçen, **en-** /BSTT. **in-** / “aşağı doğru hareket etmek; yere düşmek, alçalmak, yere eğilmek; tekerlekli bir vasıttan çıkmak” Meninski 1680 I, 371 < ET. *en-* a.m. Clauson 1972 s. 168.) fiilinin “yere eğilmek” anlamı, incelenen fiilin anlamıyla yakından ilişkili olabilir (Tietze, 2002: 720).

2.2.13.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde eñ- “eğilip almak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.13.3.8 Tuncer Gülensoy'da eñ- “eğilip almak” fiili

“eg-['Eğmek' = ET. (KT, Uyg.), OT (DLT, KB) *eg-< eg- <*ek-...“; “...E(>a, i; ie)G(>g, y, h)-“* (Gülensoy, 2007: 319).

2.2.13.4 Değerlendirme: eñ- “eğilip almak” fiili

eñ – “eğilerek ya da kendini bırakarak yere dokunmak (*atlı ve bazı alıcı kuşlarla ilgili*); at üzerinden eğilip yerde bulunan bir nesneyi kapma; eñişte⁹ rakibini at üzerinden devirme” fiili Eski Türkçede aynı anlamda bulunmamaktadır. Ancak, bu fiilin Kırgız Türkçesindeki *iy-* “eğmek” fiiliyle aynı kökten geldiği söylenebilir (*bk. iy-*).

iy- // fiilinin temel anlamı “eğmek” olmakla birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde, “bükmek; baş eğmek; ikna etmek; kendi tarafına çekmek; kandırmak, inandırmak; geri vermek; geri çevirmek; vurmak; zulmetmek; tapmak; eğilerek ya da kendini bırakarak yere dokunmak (*atlı ve bazı alıcı kuşlarla ilgili*) vb.” anlamlar da kazandığı görülmektedir. Bu fiilin temel ve yan

⁹ eñiş: Kırgız Türklerinde at üzerinde yapılan güreşe verilen ad.

anlamlarından bazıları Kırgız Türkçesi için de söz konusudur. Eski Türkçe ile ilgili bazı kaynaklarda, *äg-* (ETY: 792) “kurban etmek (?)”; *iy-* (ETG, 276) “takip etmek, tabi kılmak” fiillerinin mevcudiyeti ilgi çekici olmakla birlikte, aslında “kurban etmek”, “tabi kılmak” anlamı yine incelenen fiilin temel anlamıyla yakından ilgilidir.

KRS’de, “(*sağmak ile ilgili*) yumuşamak, gevşemek; aşağıya boşaltılmak, akıtılmak [ineğin ya da sütü sağılan hayvan tarafından]; çevirmek, çekmek; birisinin otoritesinin vb. üstün özelliğinin karşısında yenik düşmek; cömertleşmek, birisinin kaygısını paylaşmaya istekli olarak katılmak” (KRS: 296) gibi anlamlarıyla ayrı bir fiil olarak ayrı maddede ele alınan *iy-* fiilinin ise aslında *iy-* “eğmek” fiilinden farklı bir fiil olmadığı görülmüştür. Bu fiil aslında Kırgız Türkçesindeki *iy-* // fiiliyle aynı fiil olduğu, *iy-* // fiilinin, “baş eğmek; ikna etmek; kendi tarafına çekmek; kandırmak, inandırmak” gibi anlamlarından anlam genişlemesi yoluyla gelişmiştir.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *iy-* “eğmek, bükmek” fiili, Eski Türkçedeki *āḡ-* ve *eg-* fiilleriyle aynı fiildir. Bu fiil, aynı zamanda Kırgız Türkçesindeki *eñ-* “eğilip almak” fiiliyle de aynı kökten gelmektedir. Bu fiil Ana Türkçede de *ēg-* “eğmek” (TDBUÜ: 180) şeklinde karşımıza çıkmakla birlikte Kırgız Türkçesinde iki farklı gelişme ile, *eñ-* “eğilip almak”, *iy-* “eğmek” şeklinde iki ayrı fiil olarak yaşamaktadır. Kök ünlüsü bir varyantında daralmış olan hek iki varyantta da, kök ünlüdeki aslî uzunluk korunmamıştır (bk. *iy-* // “eğmek; iyi- “eğmek”).

2.2.14 es- “esmek”

2.2.14.1 Kırgız Türkçesinde es- “esmek” fiili

“esmek (seyrek. hava akımı) (KRS: 964.1)”.

2.2.14.2 Eski Türkçede es- “esmek” fiili

es- “esmek; kalburlayarak savurmak; uzatmak” (DLT, IV: 194); **ES-** I “esmek” (DTS: 183);

2.2.14.3 Etimoloji incelemelerinde es- “esmek” fiili

2.2.14.3.1 Sevortyan’da es- “esmek” fiili

es-/ös- II türk.; ewüs-/öwüs- türk.; ewis-/öwis- türk. Алиев Бориев⁶¹; es-/es- тур., ктат., кар. к. г., каз., ног., ккал., уз., лоб., алт., Р I⁸⁷¹ (тел., леб., кюэр., осм. босн., чаг., аз., саг., койб., кыр. = каз. - es-), ДТС¹⁸³, Малов³⁶⁶, Houtsma⁴⁷, Ettuhfet¹⁷⁰, Korkut¹⁰⁷, Боровков Бад.¹¹⁷, Над-жип Мухабб.¹⁷⁰, Пав. С.¹¹³, Vámbéry CSpr.²³⁴, Хор. II. I¹⁷⁴; es-/äs- аз.; es-/es- гаг.; is-/is- тат.; ic-/is- баш.; ew-/ew- чув. Возможно, сюда же можно было бы присоединить чув. awas- ‘веять’, ‘провеивать’ (напр., зерно), ‘качать’ (насос), ‘грести’ (веслами), хотя фонетически es- - awas- вряд ли закономерно. (ESTY, 1974: 553).

Sevortyan söz konusu fiilin Çuvaşçadaki karşılığının vēr- olduğunu, bunun yanında yine Çuvaşçadaki avās- “esmek; savurmak (buğdayı)” fiilinin de incelenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak o, es- ~ avās- şeklinde bir fonetik gelişmenin kurallara pek uygun görünmediği kanaatindedir (a.g.e., 553).

Sevortyan, Türkmence öwüs-/öwis- varyantının diğer Türk lehçelerinde karşılıklarının olmadığını ve bu konuda kesin bir bilgi vermek için henüz erken olduğunu belirtmekle birlikte, bu kelimenin temel anlamının “hafiften esmek, esmek; üflemek” olduğunu söylemekte ve bunun yanında çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarını sıralamaktadır (a.g.e.: 553). Sevortyan’ın eserinde, “esmek; üflemek” anlamındaki ös- ~ es- ... fiillerinden hangisinin fonetik olarak birincil şekil olduğu konusunda kesin bir bilgi verilmemiştir (a.g.e., 554).

2.2.14.3.2 Clauson’da es- “esmek” fiili

Clauson’un eserinde incelediğimiz fiil **Mon. V. AS-** (Clauson: 1972: 240-241) başlığı altındaki **1 es** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, incelediğimiz fiil ile ilgili olarak, temel anlamının “hafifçe esmek” olduğunu, bunun yanında “tahıl tanelerini savurmak” anlamının da bulunduğunu belirtmekle birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden örnekler vermekle sınırlı kalmıştır.

2.2.14.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde es- “esmek” fiili

ABĀC-/ [AVĀS-] “zararlı otları ayıklamak (harman savurmak), takanadaki¹⁰ hububatı ya da bitki tanelerini çeşitli toz, kabuk vb. şeylerden temizlemek amacıyla savurmak (Fedotov, 1996a:27-28).

Fedotov, *aĕāc-* [*avās-*] fiilini, Eski Türkçe *es-* “esmek; yaymak; savurmak” fiili ve *esin* “hafif esinti” kelimesiyle Tatarca *isu*, Başkurtça *isew* “esmek, üflemek, yaymak, savurmak” filleri ile karşılaştırmış. Räsänen’in Türkmence *övis-* “esmek, üflemek” fiiliyle Çuvaşça *avās-* fiili meselesine şüpheyile yaklaştığını, Yeğorov’un ise Çuvaşça *avās-* fiilinin etimolojisinin belirli olmadığını düşündüğünü dile getirmiştir (a.g.e., 28).

Fedotov’un eserinde *es-* “esmek” fiili aşağıdaki maddede de ele alınmaktadır:

BĚP- I [VĚR- I] “esmek; bühtan etmek; büyü yapmak” (Fedotov, 1996a:116). Fedotov, bu fiilin türevlerini verdikten sonra, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarına yer vermiştir (a.g.e., 117).

Burada sıralanan örnekler göre, **Bĕp- I [vĕr- I]** “esmek” fiili *es-* “esmek” fiiliyle değil, “esmek” anlamına gelen başka bir *ür-* fiiliyle ya da *ür-* “ürmek” fiiliyle ilgili olabilir (bk. *ür-*).

Fedotov, Räsänen’in, bu fiilin İlk Türkçe (пратюркской) şeklinin **(h)ūr-* olduğunu söylediğini belirtmiştir (a.g.e., 117).

2.2.14.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde es- “esmek” fiili

Yakutçanın Etimolojik Sözlüğü’nün yayımlanmış cildinde bu fiile rastlanmamıştır.

2.2.14.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda es- “esmek” fiili

Hacıeminoğlu’nda bu fiilin, *esin* “esinti, rüzgar” şeklindeki türevinden başka bir bilgiye rastlanmamıştır (1991: 180).

¹⁰ Takana: İnce elips şeklinde içi çukur, iki tarafında kolu olan tepsiye benzer bir ev gereci (ÇRS: 438, 706).

2.2.14.3.6 Tietze’de es- “esmek” fiili

es- “hareket etmek (rüzgâr hakkında)” < ET. *es-* a.m. Clauson 1972 s. 240-241) maddesinde Tietze (2002: 738), bu fiilin mecaz anlamda “ansızın hatırlamak veya karar vermek” anlamında; Anadolu Türk Diyalektlerinde *esip savur-/esip yağ-* terkiplerinde “düşüncesizce bağırıp çağırmak, sövmek (DS 1 782)”; *esip yort-* terkinde “serserilik etmek, haylazlık etmek (DS 1 782) anlamlarında kullanıldığına işaret etmiştir.

2.2.14.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde es- “esmek” fiili

ИC-Y [İS-ÜW] “esmek, üfürmek”. Sözlükte bu fiil, genel Türkçe *es-*, *äs-* ve Türkmen Türkçesindeki *övüs-* “esmek” fiilleriyle karşılaştırılarak, **ИC I [İS I]** “koku; is; kömür gazı” ismiyle de karşılaştırılması gerektiği belirtilmektedir. (TTES: 79).

İS I maddesinde bu kelime, eski doğu Türkçesindeki *iyës* “is, kömür gazı” kelimesinden geldiği dile getirilmiştir (TTES: 79).

2.2.14.3.8 Tuncer Gülensoy’da es- “esmek” fiili

es-['Esmek' < OT. *es-* (DLT)... ”; “...E(>ä, i, ö)S-” (Gülensoy, 2007: 340-341).

2.2.14.4 Değerlendirme: es- “esmek” fiili

es- “esmek” fiili, temel anlamı “hafiften esmek, esmek” olmakla birlikte çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “kalburlayarak savurmak; uzatmak; savurmak (buğdayı); zararlı otları ayıklamak (harman savurmak), takanada hububatı ya da bitki tanelerini çeşitli toz, kabuk vb. şeylerden temizlemek amacıyla savurmak; kalburlamak; silkelemek; deprenmek; sallanmaya başlamak; temizlemek; parlamak (renk); koşmak (at); aniden olmak; dikişini sökmek” gibi anlamlar da kazanmıştır. Burada görülen temel anlam Kırgız Türkçesi için de söz konusudur.

İncelenen kaynaklarda *es-* fiilinin kökünün *ös-’mü* ya da *es-’mi* olduğu meselesinde bir belirsizlik söz konusudur. Ancak, Tekin’e göre bu fiilin Ana

Türkçedeki şekli *ös-‘tür* (TDBUÜ: 183). O zaman bu fiilin, Kırgız Türkçesinde kök ünlüsünün düzleştiği, birincil uzunluğunun kaybolduğu görülmektedir.

2.2.15 eş- “eşmek”

2.2.15.1 Kırgız Türkçesinde eş- “eşmek” fiili

eş- “1. bükmek; örmek; 2. paramparça etmek; sökmek, deşmek (KRS: 969:2)”.

2.2.15.2 Eski Türkçede eş- “eşmek” fiili

eş- “eşmek; taşmak; at hakkında yorga yürümek” (DLT, IV: 197); **eşü-** “örtmek, bürümek” (DLT, IV: 199); **EŠ-** I “küremek; eşmek” (DTS: 185).

2.2.15.3 Etimoloji incelemelerinde eş- “eşmek” fiili

2.2.15.3.1 Sevortyan’da eş- “eşmek” fiili

Sevortyan’ın eserinde bu fiil, ses ve anlam benzerliklerine göre sıralayabileceğimiz üç ayrı maddede ele alınmaktadır: **1) ЕШ-/ЕŠ-** I (ESTY, 1974: 315-316). “kazmak, oymak”; **2) ЕШ-/ЕŠ-** II (ESTY, 1974: 315) “eşkin gitmek”; **3) И:Ш-/І:Š-** (a.g.e., 396) “örmek”.

Bu üç maddenin 1. ve 3.’sünün temel anlamları, Kırgız Türkçesindeki eş-fiilinin temel anlamlarıyla örtüşmektedir.

ЕШ-/ЕŠ- I тур., аз., ктат., кир., уз., лоб., алт., Castrén⁸⁴ тув., Р I^{904,905} (тел., алт., кюэр., ктат., саян., осм., аз., чаг.), Будагов I⁵² ائشك (тур., аз.), Zenker I⁵⁶ ائشك, ДТС¹⁸⁵, Малов³⁶⁶, Orkun IV⁴⁶, Kašg. D.¹⁹⁷, KW⁹⁴, TS III¹⁵⁵⁹, Абушка⁶³, Vámbéry CSpr.²⁰⁹; Йеш-/ješ- тат.; ês- (в составе ézerben) коңдак. и салъб. гов. Castrén⁸⁴; ес-/es- каз., ног., ккал., Р I⁸⁷¹ (саг., койб., кир. = каз.); išc- Р I¹⁴¹³ (кир. = каз.); ийш-/ijš- (в составе ийшгек ‘весло’) турк. диал. Аразкулиев Дөртгүл.¹⁹⁷; иш-/iš- тат., баш., чув. (< тат.?), Р I¹⁵⁴⁹ (казан., бар., тоб.), Будагов I¹⁹⁷ ائشك (тат.), ائشك (тур.); ис-/is- хак.; өш-/öš- тур. диал. DD 3¹¹²⁰; ал-/al- чув.; алт-/alt- чув.

(a.g.e., 315).

Sevortyan yukarıdaki şekillerden ön ses /y-/li olan varyantta /y-/ sesinin protez olduğunu, /ö-/ sesli *өш-* şeklinin ise ikincil olduğunu vurgulamıştır.

Sevortyan eş- fiilinin anlamlarını sıraladıktan sonra, eş- / maddesinin anlamları arasındaki bağlantıların daha çok tarihî karşılaştırmalı söz varlığı ve tarihî sözlüklerle kontrol edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (a.g.e.).

Иш-/I:š турк.; اشمك Будагов I₁₉₆ (чаг.), Zenker I₁₄₈ iřmak, Uig. IV (в производном iřin 'коса' – о волосах), Qutb₆₁; еш-/eř- кар. т., кум., кбал., кир., уз., лоб., тув., Р I₉₀₅ (ккир. еш-), Будагов I₁₉₆ اشمك (тур.), Rav. C.116; еш-/äř- уйг.; ес-/es- каз., ккал., Р I₈₇₂ (кир. = каз. ес-), Будагов I₁₉₆ اشمك (кир. = каз.); иш-/iř- тат., баш., Р I_{1549,1550} (казан., бар., тоб.); иыш-/jıř- (в составе jıřu 'веревка', 'веревка, оплетенная из ремней') Brockelmann₈₉, Kāšġ. D.788.
(a.g.e.: 396).

Sevortyan, bu fiilin Türkmencedeki uzun /i:-/li şeklinin, muhtemelen uzun /e:-/li olabileceğini ve uzunluğun etimolojik bir uzunluk olduğunu söylemektedir (a.g.e.). Tatarca ve Başkurtça varyantındaki /i-/ sesiyle Uygurcadaki /ä-/ sesinin de /e/-den geliştiğini, diğer Lehçelerde /e:/li olduğunu düşünen Sevortyan, DLT'de karşımıza çıkan /y-/li şekli için (yıřıġ) yeterli verilerin bulunması gerektiğini ifade etmektedir (a.g.e.).

Sevortyan *i:ř-* ~ eş- fiilinin, *ig-* ~ eg- fiilinin, /-ř-/ sesi ile pekiştirilmiş şekli olabileceğini dile getirirken, Räsänen'in de, *i:ř-* ~ eş- ile *i:q* "iğ" arasında bir bağlantı kurduğundan söz etmektedir (a.g.e.).

2.2.15.3.2 Clauson'da eş- "eşmek" fiili

Clauson'un eserinde bu fiil, **Mon. V. Aş-** (Clauson: 1972: 253-254) başlığı altındaki eş- fiilinin farklı anlamlarına göre sıralandığı **1 eş-** "eşkin gitmek", **2 eş-** "dökmek, (kuru madde Acc.); " ve **3 eş-** "kazı yapmak; kürek çekmek (yani suyu kazmak)" alt maddelerinde ele alınmaktadır (Clauson: 1972: 253-254).

Clauson, eş- fiilinin temel anlamının eşkin gitmek olduğunu, diğer anlamlarının Orta Türkçe dönemlerinde görülmesine rağmen, eski dönemler için de geçerli olabileceğini söylemekle sınırlı kalmıştır.

2.2.15.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde eş- "eşmek" fiili

Иш- [**iş-**] "kırmak, paramparça etmek; çevirmek; yüzmek" (Fedotov, 1996a:175). Fedotov, incelediğimiz fiilin türevlerini verdikten sonra çeşitli

tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını vermiştir (Fedotov, 1996a:175). O, Räsänen'in, *iş-* "kırmak" fiilinin Tatarcadan Çuvaşçaya geçtiğini, aslında Türkçedeki *âş-* fiilinin Çuvaşçada "çift sürmek" anlamına gelen *al-*, ve "eşmek" anlamına gelen *al-t-* [*< â/- (l > ş)*] fiili olduğunu düşündüğünü dile getirerek, **ал- I [al- I]** maddesine atıf yapmıştır (Fedotov, 1996a:175).

Ал- I "çift sürmek" maddesinde Fedotov, Çağatay, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde görülen *âş-* "eşmek; kazmak; küremek" fiilini, Çuvaşcadaki "çift sürmek" anlamına gelen *al-*, "eşmek" anlamına gelen *al-t-* fiillerinden hareketle, **â/-*'a dayanabileceğini dile getirmiştir (a.g.e., 32).

2.2.15.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde **eş-** "eşmek" fiili

Yakutçanın yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.15.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda **eş-** "eşmek" fiili

Hacıeminoğlu'nda (1991: 105) bu fiilin türemiş şekline rastlanmıştır: "eşele- "karıştırmak, hafifçe eşmek, aramak, araştırmak, kıstırtmak"

2.2.15.3.6 Tietze'de **eş-** "eşmek" fiili

Tietze'de söz konusu fiil iki maddede ele alınmaktadır:

eş- I "toprağı tırnakla veya sivri bir şey ile çizmek, kazarak küçük bir çukur açmak"; (Tietze, 2002: 745)

EO. eş- II "hızlı yürümek, at üstünde gitmek" (TS 1559-61, Meninski 1680 I, 247 < ET. eş -a.m. Clauson 1972 s. 255). "(orduda hizmet etmek üzere) sefere çıkmak; eş- *yort-* "çok gezip dolaşmak (TS 1 561). (Tietze, 2002: 745).

2.2.15.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde **eş-** "eşmek" fiili

ИШ-Ү [İŞ-ÜW] "örmek; tırmıkla taramak" ~ Genel Türkçe eş- (TTES: 80).

2.2.15.3.8 Tuncer Gülensoy'da **eş-** "eşmek" fiili

"eş-['Toprağı veya toprak gibi yumuşak bir şeyi biraz kazmak' = ET., OT eş- (DLT)" (Gülensoy, 2007: 343).

2.2.15.4 Değerlendirme: eş- “eşmek” fiili

İncelenen kaynaklarda Kırgız Türkçesindeki eş- fiiliyle ilişkilendirebileceğimiz, üç farklı anlamdaki üç ayrı fiil tespit edilmiştir: **1.** “kazmak, eşmek”; **2.** “eşkin gitmek”; **3.** “örmek”. Bu üç fiilin **1.** ve **3.**’sünün anlamı, Kırgız Türkçesindeki eş- fiilinin anlamları için de geçerlidir. Dolayısıyla Kırgız Türkçesindeki eş- fiilinin, “bükmek; örmek” anlamıyla ayrı bir fiil olduğu gibi, “paramparça etmek; sökmek,deşmek” anlamlarıyla da apayrı bir fiil olduğunu, incelenen kaynaklardaki bilgiler kanıtlar niteliktedir.

Bu fiil Ana Türkçede de Īş- “(yün, iplik vb.) bükmek, eğirmek” (TDBUÜ: 183) şeklinde karşımıza çıkmakla birlikte Kırgız Türkçesinde, kök ünlüsü genişlemiş ve aslî uzunluğu kısaltmış, eş- “eşmek” şeklinde yaşamaktadır. Fiilin, Ī- “eğirmek” kökünden türemiş olduğu söylenebilir.

2.2.16 et- “etmek”

bk. 2.1.1 e-.

2.2.16.1 Kırgız Türkçesinde et- “etmek” fiili

Kırgız Türkçesinde bu fiil, “etmek” anlamında yardımcı fiil olarak kullanılır (KRS. 967:2).

2.2.16.2 Eski Türkçede et- “etmek” fiili

it- “tanzim etmek, düzenlemek, düzene sokmak, yapmak, etmek, teşkilatlandırmak, tertip etmek” (OA: 115); **ét-** “(yardımcı fiil) yapmak, etmek, eylemek; (Oğuzca) kılmak” (DLT, IV: 201); **et-** “eylemek, yapmak, düzeltmek” (ETY: 801); **it-** “yapmak, tanzim etmek, eylemek, kılmak” (ETY: 806); **ET-** I “1. gerçekleştirmek, yapmak, kurmak; 2. düzenlemek; 3. *et-* yardımcı fiili; “yapmak, etmek, eylemek” (DTS: 186); **ätmäk** “etmek, eylemek” (EUTS: 79); **ätlämäk a.m.** (EUTS: 79).

2.2.16.3 Etimoloji incelemelerinde et- “etmek” fiili

2.2.16.3.1 Sevortyan'da et- “etmek” fiili

ET-/ET- турк., тур., аз., гаг., ктат., кар., кум., кбал., кир., каз., ног. ккал., уз., уйг., сюг., лоб., алт., тув., P I⁸³⁵⁻⁸³⁹ (саг., кач., кир. = каз. = et-), Будагов I¹⁷⁹ أَتَمَكْ، أَتَمَكْ (тур., тат.), ایتماق، ایتماک (чаг.), ДТС¹⁸⁶, Малов^{92,94}, Gabain³¹², Orkun IV⁴⁹, Kāšg. D.²⁰¹, Atebet.^{XXI}, Analyt. In.⁴⁷⁰, KW⁹⁵, Ettuhfet.¹⁷⁰, Zajaczkowski Gl.⁷², Боровков ЛТ⁸⁵, Аф⁰⁶⁵ ایت, Аф⁰⁷⁶ ایت, Korkut¹⁵⁶, Seyhi⁵⁰⁻⁵², Y. ve Z.^{VIII}, Наджип Мухабб.¹⁷⁰, Абушка⁴³, Пав.С.⁹⁴, Хор. П. I¹⁷⁴; et-/at- (в составе etmälä- 'делать кое-как') баш. диал. Ишбулатов Казмаш.¹⁴⁶, уйг.; äd- Малов³⁶³ (Qas.³⁰); at-/at- чув.; iet-/jet- сюг., P I¹⁴¹³ (кир. = каз.); ët- T VIII⁹⁰; ët- Garh.⁷²; it-/it- тур. диал. DSf., тат., баш., сюг., хак., P I¹⁵⁰¹ (казан., тоб., ктат.), ДТС²¹⁵, Малов³⁸², Gabain³¹², Brockelmann⁶⁹, Atebet.^{XXI}, Analyt. In.⁴⁸⁰, T VI¹⁷⁶, Hami¹⁰⁵, Vámbéry ČSpr.²³¹ ایتماک itmek, etmek; id- P I¹⁵⁰⁶ (ктат.); it-/it- Грунин³⁹³.

(ESTY, 1974: 312).

Sevortyan'da söz konusu fiilin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri sıralandıktan sonra, yardımcı fiil fonksiyonunun dışındaki diğer temel ve yan anlamları sıralanmıştır (a.g.e., 312-313).

Vambery'nin, bu fiili, Uyгурca *itmek* “yapmak; gerçekleştirmek”, *itiş* “kapkacak”, Osmanlıca *eylemek* “yapmak” kelimeleriyle ilişkilendirdiğini dile getiren Sevortyan, bazı bilim adamları tarafından *et-* fiilinin *e-* / *i-* “olmak” fiilinin emir şekli olarak değerlendirildiğini de hatırlatmaktadır (a.g.e., 312).

Son olarak Sevortyan, *ätlä-* “yapmak” fiilinin, **ät* isminden türemiş bir şekil olabileceği gibi, “*ät-* “yapmak” fiilinin pekiştirilmiş şekli olabileceğini söylemektedir” (a.g.e., 313).

2.2.16.3.2 Clauson'da et- “etmek” fiili

Clauson'un eserinde incelenen fiil, Mon. V. AD - başlığı altındaki *é:t-* alt maddesinde ele alınmaktadır. Burada Clauson, *et-* “etmek” fiilinin ilk anlamının düzenlemek, düzene sokmak olduğunu daha sonra “yaratmak (düzenlenmiş planın parçası olarak), giderek anlamın zayıflamasıyla sadece “yapmak” ve “etmek” anlamlarına karşımıza çıktığını, bunun yanında yardımcı fiil olarak da kullanıldığını dile getirmektedir (EDPTS: 36-37).

2.2.16.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde et- “etmek” fiili

AT- II [AT- II] “yapmak”. Fedotov, bu fiilin Türkçe *ät-/äd-/ed-/et-* fiiliyle aynı olduğunu dile getirmektedir (Fedotov, 1996a:67).

2.2.16.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde et- “etmek” fiili

Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.16.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda et- “etmek” fiili

Hacıeminoğlu’nda söz konusu fiil ile ilgili bilgiler, Karahanlı Sahasında birleşik fiil olarak, itig it- “*hazırlık yapmak*” şeklinde, Yeni Uygur Türkçesi bölümünde fiilden ettirgenlik eki ile türemiş bir fiil olarak, *et-* “etmek” *etküz-* < *et-küz-* “ettirmek” (TDYBF: 143) şeklinde; Çağatay Türkçesinde birleşik fiil olarak, “*et-*, *çâk et-* “yırtmak parçalamak” şeklinde (TDYBF: 265); Kırım Türkçesinde brleşik fiil olarak, it- “*etmek*”, yardım et- “*yardım etmek*”; hörmət et- “*hürmet etmek*” şeklinde (a.g.e., 274) geçmektedir.

2.2.16.3.6 Tietze’de et- “etmek” fiili

Tietze’de bu fiil ile bağlantısı olduğu düşünülen iki maddede yer almaktadır:

et-/ed- I “yapmak, kılmak” (Meninski 1680 I, 50, 581’e göre *it-* ve halk ağzı *et-* < ET. *et-/ed-a.m.* Clauson 1972 s. 36-37). (Tietze, 2002: 748-749).

et- II “(bir isimle, yardımcı fiil olarak), ms. AD. *av et-* “avlanmak’: * *Okunu yayını alarak av etmek üzere dağa dırmandı.* (A. Caferoğlu 1945 s. 184). *haber et-* ‘haber vermek, bildirmek’: vb. (a.g.e., 749).

2.2.16.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde et- “etmek” fiili

NT-Y [İT-ÜW] “etmek, gerçekleştirmek” ~ Genel Türkçe *et-* < *er-* + *-t* (TTES: 79).

2.2.16.3.8 Tuncer Gülensoy’da et- “etmek” fiili

“et-[‘Etmek ; yapmak, eylemek’ = KT. *et-*, Uyg. *et-*, DLT. *ét-* , *it-* ‘yapmak, etmek, eylemek ’ (KB): *itgüçi* (>edici), *itil-* (>ed-il-) Atabetü'l-Hakâyık:

it- (*itār* 114, *itip* 124, *itar* 215). < **ēt-* (T. Tekin, *Mak.II*, 63)..”; “... [Y]E(∼i∼i:∼ä)T-” (Gülensoy, 2007: 345).

2.2.16.4 Değerlendirme: et- “etmek” fiili

et- “etmek” fiilinin, ilk yazılı metinlerde “yapmak, etmek, eylemek, kılmak; düzeltmek; tanzim etmek, düzene sokmak, teşkilatlandırmak, tertip etmek, gerçekleştirmek, yapmak, kurmak” gibi birçok anlamının olduğu, zamanla bazı anlamların zayıflamasıyla neredeyse bütün çağdaş Türk lehçelerinde “yapmak, etmek” gibi anlamlarının yanında yardımcı fiil fonksiyonunda kullanılmaya başlandığını görüyoruz.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *et-* yardımcı fiilinin Eski Türkçe *et-/it-* fiilinden geldiği açıktır. *et-* fiili, *e-* / *i-* “olmak” fiilinin */-t-/* ile genişlemiş şekli olabilir (ESTY, 1974.: 312).

2.2.17 *ez-* “ezmek”

2.2.17.1 Kırgız Türkçesinde ez- “ezmek” fiili

“ezmek, basmak; zulmetmek” (KRS: 944:1).

2.2.17.2 Eski Türkçede ez- “ezmek” fiili

ez- “kazımak, sıyırmak; ezmek” (DLT, IV: 14); **EZ-** “yüzmek (deri yüzmek)” (DTS: 192).

2.2.17.3 Etimoloji incelemelerinde ez- “ezmek” fiili

2.2.17.3.1 Sevortyan’da ez- “ezmek” fiili

EZ-/EZ- турк., тур., тур. диал. DSf., гаг., ктат., кар. т. г., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уз., Р I₈₈₇ (тар., чаг., вост.-тюрк., аз., осм., кир. = каз.), Будагов I₁₉₂ (тур., аз., кир. = каз.), ДТС₁₉₂, Brockelmann₁₂₇, Kašg. D.₂₀₉, Ibnü M.₃₂, Abū H.₁₃, Боровков Бад.₁₂₉, Пав. С.₁₀₉, Vámbéry Úspr.₂₃₃; ez-/äz- аз., бал. Аппаев₇₅, уйг.; es-/es- Будагов I₁₉₂ اسک (тоб.); iz-/iz- тат., Р I_{1536.1537} (казан.); iz-/iö- баш.; iz-/iz- Zenker I₃₅ ازي; ir-/ir- чув.; eze-/öze- тур. диал. DSf.

(ESTY, 1974: 235)

Sevortyan bu fiilin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik şekilleriyle anlamlarını sıraladıktan sonra çeşitli bilim adamlarının görüşlerine

yer vermiş ve Türkiye Türkçesi ağızlarında görülen öze- şeklinin *ez (~öz) isminden türemiş olduğunu dile getirmekle sınırlı kalmıştır (a.g.e., 235-236).

2.2.17.3.2 Clauson'da ez- “ezmek” fiili

Clauson'da incelenen fiil, ez- şeklinde geçmektedir. O, eserinde bu fiilin esas anlamının “kaşımak” olduğunu daha sonra anlamının genişlemesiyle, “sürmek; ufalamak ve daldırmak (örn. ekmeği çorbaya); ezmek; eritmek (bir şeyi)” gibi anlamlar da kazandığını dile getirmektedir (EDPTS: 279).

2.2.17.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ez- “ezmek” fiili

ИР- II [İR-] yoğrularak yumuşamak, sıkmak; erimek; çekmek (boyayı); yoğurmak. Fedotov, bu fiili çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki ez-/äz-, iz- fiiliyle karşılaştırmakla sınırlı kalmıştır (Fedotov, 1996a:170).

2.2.17.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ez- “ezmek” fiili

Yakutçanın Etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde bu fiile rastlanmamıştır.

2.2.17.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ez- “ezmek” fiili

Hacıeminoğlunda bu fiil ile ilgili açıklayıcı bir bilgiye yer verilmemiştir.

2.2.17.3.6 Tietze'de ez- “ezmek” fiili

ez- “üstüne basarak yassıltmak; üstünden ağır bir şeyi geçirerek çiğnemek; üstüne basarak parçalamak, dağıtmak, eritmek” (< ET. ez-a.m. Clauson 1972 s. 279.) maddesinde Tietze (2002: 760), bu fiilin, mecaz anlamda “üzmek, kötü muamele etmek, baskı altında tutmak; paraları harcamak, serveti tüketmek” gibi anlamlarda da kullanıldığını işaret etmiştir.

2.2.17.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ez- “ezmek” fiili

ИЗ-Ү [İZ-ÜW] “ezmek, buruşturmak; yoğurmak” ~ Genel Türkçe ez-- < *эүргэ [eyrǵ]- (TTES: 77).

2.2.17.3.8 Tuncer Gülensoy'da ez- “ezmek” fiili

“ez-['Ezmek' = ET. (KT., Uyg.), OT. āz- 'bozmak, sıyırmak' < ār- (T. Tekin, *Mak. I*, 11) [Bk. *Zetacism*, s. 10-37]...” (Gülensoy, 2007: 351).

2.2.17.4 Değerlendirme: ez- “ezmek” fiili

ez- fiili, temel anlamı “kaşımak” olmakla birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “ezmek, basmak, zulmetmek; kazımak, sıyırmak; ezmek; basmak; ezmek; yüzmek (deri yüzmek); kaşımak; sürmek; eritmek (bir şeyi); yoğrularak yumuşamak, sıkmak; erimek; çekmek (boyayı); yoğurmak; ufalamak ve daldırmak (örn. ekmeği çorbaya)” vb. anlamlar kazanmıştır.

Ufalamak ve daldırmak anlamında da ezmek anlamı vardır. Çünkü ezilme eylemi, ancak ekmeğin çorbaya daldırılmasıyla mümkün olunacaktır.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki ez- “ezmek” fiili, Eski Türkçedeki ez- “kazımak, sıyırmak; ezmek” fiiliyle aynı kelimedir.

Bu fiilin Ana Türkçede de ār- “bozmak, sıyırmak” (Gülensoy, 2007: 351) şeklinde olduğu tahmin edilmektedir. Kırgız Türkçesinde, kök ünlüsü kapalı /e-/ye, son sesteki /-r/ ise yerini /-z/ sesine bırakmıştır (/r/~/z/).

2.2.18 ık- “rüzgarın yönünde gitmek”

Bu fiilin ak- “akmak” fiilinin kök ünlüsünün daralmış varyantı olduğu düşünülmektedir (bk. 2.2.3 ak-; 2.2.3.3.1).

2.2.19 iç- “içmek”

2.2.19.1 Kırgız Türkçesinde iç- “içmek” fiili

“içmek; yemek yemek (*sıvı yemekler*); (KRS: 306.1.- 306)”.

2.2.19.2 Eski Türkçede iç- “içmek” fiili

iç- “içmek; bir şeyi içmek veya sorup içine çekmek” (DLT, IV: 223); **iç-**, **ic-** “(br) içmek” (ETG, 274); **İÇ-** *a.m.* (DTS: 201); **iç-** *a.m.* (ETY: 802);

2.2.19.3 Etimoloji incelemelerinde iç- “içmek” fiili

2.2.19.3.1 Sevortyan’da iç- “içmek” fiili

иç-/iç- турк., тур., аз., ктат., кар. к. т.; кум., кбал., кир., уз., уйг., лоб., алт., тув., Р I₁₅₁₄, Будагов I₁₈₂ اچمك، اچمك (тур.), ДТС₂₀₁, Малов₃₇₉, Gabain₃₀₉, Orkun IV₅₀, Brockelmann₆₄, Касёв. D.223, Atebet.XXVIII, USp.272, Analyt. In.₄₇₈, T VIII₉₀, KW₁₀₄, Abū H.₃₇, Houtama₄₄, Ettuhfet.₁₇₅, Zajaczkowski Gl., AF₀₇₆, Ibnū M.₃₂, Korkut₁₄₇, Şeyhi₆₁, Çarh.₇₃, Боровков Бад.₁₂₅, Наджиш Мухабб.₁₇₀, Pav. C.₁₀₀, Vámbéry ÖSpr.₂₃₁ (в составе اچمك), Хор. П. I_{436,437}; йч-/iç- тат., тат. диал. ДС III₂₀₂, Р I₁₅₈₄ (казан.); йич-/jic- гаг.; уцз- Zajaczkowski Gl.₇₃; иш-/iś- турк. диал. Күренов Ставр. II₇₄, ног., ккал., уйг. диал. Jarring₁₃₇, Р I₁₅₅₀ (кир. = каз., шор.); йш-/iś- каз., уз. диал. Раджабов Карнаб.₁₂₁; ишт-/išt- суг.; ис-/is- уйг. диал. Jarring₁₃₇, як., Р I₁₅₂₅ (саг., койб.); йс-/is- баш., хак., اچمك Будагов I₁₈₂ (баш.); иц-/ic- кар. г., кбал. диал.; йиц-/jic- кар. г.; ёс-/eś- чув.; еч-/eč- суг.; اچمك Будагов I₁₈₂ (кир. = каз.); اچمك Будагов I₁₈₂ (казан.).

(ESTY, 1974: 391);

Sevortyan, iç- “içmek” fiilinin yukarıda sıralanan varyantlarının arasından, kalın dar /i-/ ünlülü şeklinin yeterli veriler olmadığından şimdilik açıklanamayacağını, Sarı Uygurcadaki işt- şeklindeki sonda bulunan /-t/’nin inorganik bir ses olduğunu, açık /e-/li şeklinin de [genel Türkçedeki /i-/li şekillerin /e-/ye dönüştüğünü gösteren] lehçe özelliği olduğunu, Karayca ve Gagauzcadaki /y-/li şekillerinde bu sesin protez olduğunu belirtmektedir (a.g.e.).

Sevortyan, iç- fiilinin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik şekillerini verdikten sonra, bu fiilin temel anlamının “içmek” olduğunu, “yemek yemek” (çorba vb. sıvı yemeklerin içilmesi göz önünde bulundurulursa) anlamının da temel anlamlarından biri olabileceğini, zamanla, “emmek, içki içmek; sigara içmek” gibi yan anlamlar da kazandığını dile getirmektedir (a.g.e.).

2.2.19.3.2 Clauson’da iç- “içmek” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil, **MON V. AC-** (Clauson: 1972: 18-19) başlığı altındaki iç- alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, iç- “içmek” fiilinin temel anlamının genellikle canlı varlıklar için geçerli olduğunu ve yumuşak nesneler ya da toprağın suyu emmesi anlamında da kullanılabileceğini dile getirerek, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden örnekler vermekle yetinmiştir (Clauson: 1972: 19).

2.2.19.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde іç- “içmek” fiili

ЁҢ- II [Ё́С- II] “içmek; içki içmek”. Fedotov bu maddede, *іç*- “içmek” fiilinin, Çuvaşça türevlerini verdikten sonra, çeşitli Türk lehçelerindeki fonetik varyantlarını anlamlarıyla birlikte sıralamıştır (Fedotov, 1996a:159).

2.2.19.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde іч- “içmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelediğimiz fiile rastlanmamıştır.

2.2.19.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda іч- “içmek” fiili

Hacıeminoğlu, bu fiil hakkında farklı bir şey söylememiştir.

2.2.19.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde іч- “içmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.19.4 Tuncer Gülensoy’da іч- “içmek” fiili

Gülensoy incelenen fiili iki ayrı maddede ele almıştır:

“іч-¹[‘içmek’ = ET., (KT., Uyg.), OT. *іч*- (DLT)”

“іч-²[‘(sigara vb.)icmek’” (Gülensoy, 2007: 423).

2.2.19.5 Değerlendirme: іч- “içmek” fiili

іч- fiili, temel anlamı “içmek; yemek yemek” olmakla birlikte çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “bir şeyi içmek veya sorup içine çekmek; emmek, içki içmek; sigara içmek” gibi yan anlamlar da kazanmıştır. Bu fiilin temel ve yan anlamlarının çoğu Kırgız Türkçesi için de geçerlidir.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *іч*- “içmek” fiili, Eski Türkçedeki *іч*- “içmek” fiiliyle aynı kelimedir.

Bu fiilin Eski Türkçe döneminde de, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, *іч*- “içmek” şeklinde olduğu kesindir. Fiilin muhtemelen *іч* “bir şeyin içi, iç tarafı, içeri taraf, ters yüzü” isminin sesteş fiil şekli olduğu düşünülebilir (ESTY: 390; 389).

2.2.20 il- “iliştirmek”

2.2.20.1 Kırgız Türkçesinde il- “iliştirmek” fiili

il- “iliştirmek, tutuşturmak, asmak (KRS: 298)”

2.2.20.2 Eski Türkçede il- “iliştirmek” fiili

il- “ilişmek” (DLT, IV: 230); il-, yil-, “(br.) iliştirmek, hücum etmek” (ETG, 274); IL- II “iliştirmek, tutuşturmak, asmak” (DTS: 207); il- “batmak, bulaşmak, ilişmek” (ilin-, ETY: 804);

2.2.20.3 Etimoloji incelemelerinde il- “iliştirmek” fiili

2.2.20.3.1 Sevortyan’da il- “iliştirmek” fiili

И:Л-/І:Л – турк., кыз. Joki W.¹³ (в составе İlig- ‘висеть’, ‘вешать’), як.; ил-/Ал- тур. диал. DD 2789, кар. г., кум., кир., ног., ккал., уз., лоб., алт., тув., P I₁₄₇₃, Будагов I₈₈ اليلك، اليلك (тур.), ДТС₂₀₇, Малов₃₇₉, Bro-skelmann₆₆, Kāšg. D.₂₃₀, Uigurica IV₇₂₅, Analyt. In.₄₇₉, Abū H.₃₈, Ettuh-fet.₁₇₆, Korkut₁₅₀, TS III₂₀₆₄, Боровков Бад.₁₂₀, Наджип Мухабб.₁₇₁, Vámbé ry *ČSpr.*₂₃₈, Хор. П. I₄₁₂; Ил-/Йл- каз., тат., баш., хак., P I₁₅₈₂ (Тара, казан.), Будагов I₈₈ اليلك، اليلك; и(л)-/il- уйг.; ыл-/ıl- тур. диал. Aksoy Gaziantep.₄₂₀, P I₁₃₇₄ (кир. = каз.), Будагов I₈₈ اليلك، اليلك (чаг. – со ссы- кой на калькутский словарь); yil- Т VIII₁₀₃, Т X, Gabain₃₁₀ [(y)il-].

(ESTY, 1974: 343).

İncelenen fiilin ilk şeklindeki /i:/ sesinin etimolojik bir ses olduğunu vurgulayan Sevortyan, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik varyantların içinden Eski Uygur metinlerindeki /y-/li şekillerdeki /y-/ sesinin protez olduğunu ayrıca bazı yazıtlarda görülen /y-/li varyantların bölgesel bir özellik olabileceğini vurgulamaktadır. Eski Türk yazıtlarında sıkça karşılaşılan kalın ünlülü *il-* şeklinin ise *il-* şekliyle paralellik sergilediğini düşünmektedir (a.g.e.).

2.2.20.3.2 Clauson’da il- “iliştirmek” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil, aşağıdaki **Mon. V. AL-** (Clauson: 1972: 124-125) başlıklı maddenin **il- (?i:l)** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, bu fiilin temel anlamının “tutmak” olduğunu çağdaş Türk lehçelerinde “ilmek” anlamının daha yaygın olduğunu ve ilk şeklinin uzun ünlülü olabileceğini söylemektedir (a.g.e.).

2.2.20.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde il- “iliştirmek” fiili

ИЛЕН- “ilişmek; bağlanmak, takılmak, alışmak. Fedotov bu fiili, Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmış, Eski Türkçe *il-* “ilmek; iliştirmek; bağlamak” fiilinden türeyen *ilin-* “yapışmak, takılmak” fiiliyle ilişkilendirmiştir (Fedotov, 1996a:164).

2.2.20.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde il- “iliştirmek” fiili

Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünün yayımlanmış cildinde söz konusu fiile rastlanmamıştır.

2.2.20.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda il- “iliştirmek” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 25) bu fiili, *il-* < *i-* / – şeklinde değerlendirmekte ve kök fiilin / (uzun i):- olduğunu düşünmektedir (TDYBF: 24).

2.2.20.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde il- “iliştirmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamaktadır.

Ancak, **ЭЛМӘК [ÉLMEK]** “ilmik” maddesinde söz konusu fiil ile ilgili bilgiye rastlanmaktadır: **элмәк [élmek]** “ilmik” < *эл-ү* [él-üw] < Genel Türkçe *ул-[il-]* “ilmek, iliştirmek” (TTES: 255).

2.2.20.3.7 Tuncer Gülensoy’da “iliştirmek” fiili

“il-[‘Bağlamak, birleştirmek’ = ET. (Uyg.) *il-*, *yil-* ‘iliştir-mek, bağlamak’, *yilin-* ~ *ilin-* (edilgen çatı); OT. *il-* (DLT) ‘ilişmek’ (DLT) < AT. **il-* < **l-*” (Gülensoy, 2007: 429).

2.2.20.4 Değerlendirme: il- “iliştirmek” fiili

il- fiili temel anlamı “tutmak (bir şeyi, el, askı, ilmik vb); ilmek (bir şeyi, bir şeyin üzerine)” gibi temel anlamının yanında çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “almak, kapmak; bir şeye dikkat etmek; iliklemek, yapıştırmak; asmak, ilmek; sıkı tutmak” anlamlarını da kazanmıştır. İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *il-* fiilinin, Eski Türkçe *il-* fiilinden geldiği bellidir.

Bu fiilin Ana Türkçedeki şeklini de $\bar{t}$ - < $\bar{t}$ - şeklinde tahlil etmenin mümkün olduğu (Gülensoy, 2007: 429) ve $\bar{t}$ - kökünden –l ekiyle (/l-/ eki, öl- “ölmek” fiilinde de görülmektedir) türemiş olabileceği tahmin edilmektedir. Kırgız Türkçesinde, kök ünlüdeki uzunluk kaybolmuştur.

2.2.21 im- “binmek” < min- “binmek”

2.2.22 in- “binmek” < min- “binmek”

2.2.23 ir- “göndermek”

krş. iy- l.

i- “imek, olmak” ir- ~ iy- l ikisi aynı durumlarda kullanılır.

Asıl fiilin ifade ettiği manaya katıyet ve kesinlik veren bir yardımcı fiildir (KRS: 302). Fonksiyonu bakımından **iy-** l ile aynıdır (bk. iy- l).

2.2.24 iy- l “göndermek”

krş. ir-.

/-r-/ ~ /-d-/ ~ /-z-/ ~ /-y-/ denklğine göre bu fiil, *ir-* fiiliyle aynı fiil olup, Eski Türkçedeki ıd-/ıd-/ıt-/ız- fiilinden geldiği açıktır. Günümüzde fonksiyonu bakımından **ir-** ve **ciber-** “göndermek” fiilleriyle aynıdır (krş. ir-).

2.2.24.1 Kırgız Türkçesinde iy- l “göndermek” fiili

iy- l Asıl fiilin ifade ettiği manaya katıyet ve kesinlik veren bir yardımcı fiildir (KRS: 296). Fonksiyonu bakımından **ir-** ve **ciber-** “göndermek” fiilleriyle aynıdır (bk. ir-).

2.2.24.2 Eski Türkçede iy- I “göndermek” fiili

id-, it- (/ + -t-, OA: 113) “göndermek, sevk etmek, yollamak”; **idh-** (DLT, IV: 214) “salmak; göndermek; serbest bırakmak”; **ïd-, ï(d)** (ETY: 808) “göndermek; terketmek; bırakmak”; **İD- [ID-]** (DTS: 217) “göndermek; uzatmak (saçı); yardımcı fiil olarak kullanılır (söz *ıd-*: “bildirmek”); **İDD-** (DTS: 217) *a.m.*; **İT-** (DTS: 221) *a.m.*; **İð-** (DTS: 217) *a.m.*; götürmek; yayılmak.

2.2.24.3 Etimoloji incelemelerinde iy- I “göndermek” fiili

2.2.24.3.1 Sevortyan’da iy- I “göndermek” fiili

ИЙ-/ІЙ- I тур. диал. DSf., кар., кбал., кир., алт., KW₂₇₂, Abū H.₄₁, Et-tuhfet.₁₇₅, AФ₀₇₆, Qutb₅₈; İ- P I_{1409,1410} (алт., тел., леб., кюэр., куман., кар. л. т.), Боровков ЛТ₁₂₈; ыт-/At- тув., P I_{1380,1381} (саян., др.-уйг.), Brockelmann₆₃, Atebet._{XXVIII}, Хор. П. I₄₃₁; ыт-/ı:t- як.; ит-/it- Малов ПМК₉₄, Qutb₅₆; ид-/id- ДТС₂₁₇, Малов₄₄₂, Малов ПМК₁₀₆, Gabain₃₀₉, Orkun IV₅₆, Analyt. In.₄₇₈, T VIII₉₀, T X₄₃, Ион М.₂₃₃, Ibnü M.₃₃, Abū H.₄₁; ıð-/DTC₂₁₇, Brockelmann₆₁, Kāşğ. D.₂₁₄, Atebet._{XXVIII}, Боровков ЛТ₁₂₈, Qutb₂₀₅; ایزمک Будагов I₁₉₂ (чаг.), ایزمک izmek Zenker I₁₄₆; ایزمک ایزمек (чаг.) Будагов I₁₉₂; из-/ız- ДТС₂₁₇, Atebet._{XXVIII}, Боровков ЛТ₁₂₆₋₁₂₉; ис-/ıs- алт. ПАЯ₁₆₁, хак., P I₁₃₈₅ (шор., саг., койб., кач.), Atebet._{XXVIII}; ир-/ir- кир. (Б.О.Орузбаева, Словообразование в киргизском языке. Автореф. докт. дисс., Фрунзе, 1964, 15), Боровков ЛТ₁₂₆; йар-/jar- чув.

(ESTY, 1974: 332).

Sevortyan yukarıda sıralanan varyantlardan Kırgız Türkçesindeki *ir-* şekline dikkat çekerek, aslında /-d-/ ~ /-z-/ ~ /-y-/ denkliğine göre bir gelişme beklenildiğini, fakat Kırgız Türkçesindeki *ir-* örneğinde görüldüğü gibi bu denkliğin birçok maddede geçtiğini, dolayısıyla /-y-/ ~ /-r-/ denkliğinin sadece Çuvaşça için geçerli olmayabileceğini söylemektedir. Kalın ve ince şekillerin içinden *iy-* şeklinin birincil olduğunu düşünen Sevortyan, ön sesin Yakutça ve Türkmencede (krş. и:бер- [i:ber-]) görüldüğü gibi uzun olabileceğini düşünüyor. (a.g.e., 332-333). O, *iy-* fiilinin daha eski anlamlarının “göndermek, sevk etmek ve bırakmak” olduğunu belirtirerek, Türkçede *iy-* (~ *ıd* ~ ... vb.) fiilini Moğolca *yde-/ ydәx[ude-/udex]* “uğurlamak; göndermek; vedalaşmak” fiili ile de karşılaştırmıştır (a.g.k: 333).

Sevortyan’ın belirttiği i:ber- fiilindeki uzunluğun şu şekilde geliştiği düşünülebilir:

1) i:ber- yiber-/iyber < iyiber- < ıdıber-; 2) i:ber- << ıd-ı ber-

2.2.24.3.2 Clauson'da iy- I “göndermek” fiili

Clauson'un eserinde bu fiil, **Mon. V. AD-** (Clauson: 1972: 36-40) başlıklı maddenin **ı:d-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson (a.g.e.: 37-38) bu fiilin temel anlamının “göndermek” olduğunu belirtmekle birlikte erken dönemlerde yardımcı fiil olarak da kullanıldığından söz etmekte, Sevortyanın eserinde de temas edilen */-d-/ ~ /-z-/ ~ /-y-/* denkliğine değinerek çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları ve bunların anlamlarını vermektedir.

2.2.24.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde iy- I “göndermek” fiili

ЯР- I [YAR- I] “bırakmak; izin vermek; serbest bırakmak; içeri almak; çıkarmak; geçmesi için bırakmak; koymak vb./ **EP- II [YER- II]** bırakmak, açmak. Fedotov, bu fiili, Eski Türkçe *īd-/īδ-/īt-/īz-* [*īd-/īḍ-/īt-/īz-*] göndermek, sevk etmek, uzatmak (saçı); bırakmak; götürmek; yaymak” ve çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmaktadır (Fedotov, 1996b: 503).

2.2.24.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde iy- I “göndermek” fiili

Yakut dilinin etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.24.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda iy- I “göndermek” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 17-18, 24) söz konusu fiilin Eski Türkedeki şeklini, *ı-d-* şeklinde incelemektedir.

2.2.24.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde iy- I “göndermek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.24.3.7 Tuncer Gülensoy'da iy- I “göndermek” fiili

“ı-['göndermek' < *ıy-* < *īḍ-* - [*< *īḍ-*] ET. (KT) *ı(d)-*; Uyg. *ıd-*, DLT. *ıḍ-*. (Gülensoy, 2007: 414).

2.2.24.4 Değerlendirme: iy- I “göndermek” fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *iy-* / yardımcı fiili, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları gibi, Eski Türkçedeki “göndermek; sevk etmek; uzatmak (saçı); götürmek; bırakmak; salmak; serbest bırakmak; yaymak, yayılmak; yollamak” gibi geniş bir anlam yelpazesine sahip ve aynı zamanda yardımcı fiil olarak da kullanılan *ıd-/ıd-/it-/iz-* fiilinden gelmektedir. Ancak, öteki Türk lehçelerinde bu fiil, “geçmesi için bırakmak; çıkarmak; içeri almak; izin vermek; koymak vb.” anlamlar kazanırken, Kırgız Türkçesinde sadece *baş fiilin ifade ettiği manaya katıyet ve kesinlik veren bir yardımcı fiil* olarak kullanılmaktadır (KRS: 302).

Bu fiilin *ir-* ve *iy-* şekilleri i:- // ı- fiilinden biri –r diğeri –d (>...>-y) eklerinin gelmesi sonucu gelişmiş olabilir.

Bu fiilin Ana Türkçede *ī-* ve *īd-* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (TTBUÜ: 175; Gülensoy, 2007: 414). Bu fiilin Kırgız Türkçesinde *ir-* ve *iy-* (/r-/ ~ /d-/ ~ /z-/ ~ /y-/ denklüğünden /r/ ve /y/’li şekilleri) bulunmaktadır (son sesleri konusunda bk. az- “azmak”).

2.2.25 *iy-* II “eğmek”

bk. eñ-; 2.2.13; iyi- ; 2.4.20 iyi-.

2.2.25.1 Kırgız Türkçesinde iy- II “eğmek” fiili

Günümüz Kırgız Türkçesinde “bükmek, eğmek; baş eğmek (KRS: 296)” anlamlarına gelen *iy-* // fiili eñ- “eğilip almak” fiilinden gelişmiştir (bk. eñ- “eğilip almak”).

Yine, *iy-* “*yumuşamak, gevşemek*” anlamındaki fiil de *iy-* // “eğmek” fiilinden anlam genişleme yoluyla gelişmiştir (bk. eñ- “eğilip almak”).

2.2.26 oñ- I “düzelmek”

bk. 2.4.24 oño-.

2.2.26.1 Kırgız Türkçesinde oñ- I “düzelmek” fiili

“şanslı, başarılı olmak; işler yolunda gitmek; yeterli derecede varlıklı bir hayata ulaşarak bolluk ve bereket içinde yaşamaya başlamak; iyiye doğru gelişmek (KRS: 569)”.

2.2.26.2 Eski Türkçede oñ- I “düzelmek” fiili

oñul- “iyileşmek, düzelmek, iyi olmak” (DLT.IV: 439); **oñar-** “daha iyi olmak, iyileşmek; farkına varmak (?); yardım etmek (?)”; **oñul** “iyileşmek” (ETG, 288); **Oñ-** I “iyileşmek, düzelmek” (DTS: 367).

2.2.26.3 Etimoloji incelemelerinde oñ- I “düzelmek” fiili

2.2.26.3.1 Sevortyan’da oñ- I “düzelmek” fiili

Sevortyan’da bu fiil, **I Oñ [I Oñ]** maddesinin altındaki **II oñ- [II oñ-]** alt maddesinde ele alınmaktadır.

II oñ-/oñ- турк., тур. диал. Aksoy Gaziantep⁵²¹, DSf., кбал., кыр., каз., ног., ккал., уйг., Р I₁₀₂₆ (кыр. = каз.), др.-уйг., осм., ДТС³⁶⁵, Ettuh-fet.²²³, Ibnü M.⁵³, Korkut²³⁶, Zajaczkowski St. II⁸⁷; oñ-/oñ- уз.; oñ-/oñ- тур., кар. г., Р I₁₀₄₂ (осм.), ДТС³⁶⁷, Y. ve Z.^{XVI}; uñ-/uñ- тат., баш., Р I₁₆₂₃ (казан., Тара); uñ-/uñ- тур. диал. DSf.; ññ-/ññ- чув.

(ESTY, 1974: 458).

Sevortyan, “sağ; doğru; kut vb.” anlamına gelen **I Oñ [I Oñ]** ismiyle, “başarılı olmak, şanslı olmak vb.” anlamlarına sahip **II oñ- [II oñ-]** fiilini ikili kök olarak değerlendirilmekte ve bunların anlamlarının temelde aynı olduğunu dile getirmektedir. Aynı zamanda da, incelenen fiili, *öñ-* “bitmek, yetişmek” fiiliyle de ilişkilendirmiş (*bk. ön-* “bitmek”) ve tarihî olarak ilk şeklinin *on-* olduğunu **oñ-* > **oñ-* şekillerinin de ikincil olduğunu belirtmiştir. (a.g.e., 458).

2.2.26.3.2 Clauson’da oñ- I “düzelmek” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil **Mon. V. AN-** (Clauson: 1972: 168-169) başlığı altındaki **on, oñ-** maddelerinde ele alınmaktadır. Clauson, **on-** “refaha ermek;

zengin olmak, düzelmek vb.” fiilinin ilk şeklinin *on-* şeklinde olduğu konusunda Sevortyanla aynı görüştedir.

O, *oñ-* şeklinin Orta Türkçe dönemlerde ortaya çıktığını, *öñ-* “hazırda beklemek” ve “rengi sönmek” ile [Arap yazısından dolayı] okunurken karıştırılabileceğini, *oñar-* şeklinin ise *oñ-*’dan mı ya da *öñ-*’den mi türediğini kestirmenin zor olduğunu ifade etmiş ve konuyla ilgili çeşitli örnekler vermekle sınırlı kalmıştır (EDPTS: 168-169).

2.2.26.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oñ- I “düzelmek” fiili

ÄH- II [ÄN – II] “şanslı olmak; iyiye gitmek”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşçadaki türevlerini verdikten sonra, fiili Türk lehçelerindeki *oñ-*, *on-*, *öñ*, *uñ* gibi varyantları ve bunların anlamlarıyla karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:84).

2.2.26.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oñ- I “düzelmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde bu fiile rastlanmamıştır.

2.2.26.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oñ- I “düzelmek” fiili

Hacıeminoğlu’nda, söz konusu fiillin türemiş şekli geçmektedir: **ongal-** < **ong-a-l-** “düzelmek, eski hâline gelmek”. (TDYBF: 205).

2.2.26.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oñ- I “düzelmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.26.3.7 Tuncer Gülensoy’da oñ- I “düzelmek” fiili

“on-['(iş) düzeltmek' < ET., OT. *oñ-* KT.,Uyg.:*oñ-ul-*, *oy-ar-* DLT.: *oñ-ul-* 'iyileşmek, düzelmek, iyi olmak' *oñ-ay* 'kolay'...” “,,*oñ-* '1. bol, verimli olmak; 2. rahata kavuşmak, mutlu olmak'...” ; (Gülensoy, 2007: 625).

2.2.26.4 Değerlendirme: oñ- I “düzelmek” fiili

oñ-/l- fiilinin, temel anlamı “düzelmek, iyileşmek” olmakla birlikte “şanslı, başarılı olmak; işleri yolunda gitmek; yeterli derecede varlıklı bir hayata

ulaşarak bolluk ve bereket içinde yaşamaya başlamak; iyiye doğru gelişmek; daha iyi olmak, iyileşmek; farkına varmak; yardım etmek; iyileşmek; düzelmek, iyi olmak; refaha gelmek; zengin olmak; eski hâline gelmek vb.” anlamlar kazandığı görülmektedir. Bu anlamların çoğu Kırgız Türkçesindeki *oñ-* fiili için de geçerlidir.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *oñ-* “düzelmek” fiilinin, Eski Türkçedeki *oñ-* fiiliyle aynı fiil olduğu kesindir.

Sevortyan incelenen fiili, *ön-* “bitmek, yetişmek” fiiliyle de ilişkilendirmiş (*bk. ön-* “bitmek”) ve tarihî olarak ilk şeklinin *on-* olduğunu **öñ- > *oñ-* şekillerinin de ikincil olduğunu belirtmektedir. (ESTY, 1974: 458). O Zaman bu fiil ile *ön-* “bitmek” fiilinin aynı kökten geldiği düşünülebilir.

Sonuç olarak bu fiilin Eski Türkçe döneminde de, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, *oñ-* “iyileşmek, düzelmek” şeklinde olduğu kesindir.

2.2.27 oñ- II “rengi atmak”

2.2.27.1 Kırgız Türkçesinde oñ- II “rengi atmak” fiili

“boyası atmak, rengi atmak (KRS: 569)”

2.2.27.2 Eski Türkçede oñ- II “rengi atmak” fiili

öñäd- öñät- “(br.) değişmek” (ETG, 290); **ON-** II “sararmak, rengi atmak” (DTS: 367); **ÖN-** I “sararmak, rengi kaçmak” (DTS: 386);

2.2.27.3 Etimoloji incelemelerinde oñ- II “rengi atmak” fiili

2.2.27.3.1 Sevortyan’da oñ- II “rengi atmak” fiili

OH-/Oŋ- кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уйг., алт., хак., тув., .P I₁₀₂₅, Будагов I₁₄₉, ДТС₃₆₇, Малов₄₀₄, Orkun IV₇₂, Kašg. D.₄₃₈, KW₁₇₇, Qutb₁₁₇; OH-/oñ- уз.; UH-/uñ- тат., баш., P I₁₆₂₄ (казан., леб., койб.); YF- (< YH-)/uñ- хак. диал.; aw-/aw- ног. (ESTY, 1974: 460).

Sevortyan incelenen fiile, yukarıda sıralanan varyantlarında görüldüğü gibi, Eski Türk yazıtlarında, güney-batı grubu hariç çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde karşılaşıldığını hatırlatarak, *oñ-* “renge atmak, sararmak” fiilinin *oñ* “renk, yüz” şeklinde sesteş isim eşinin ve bazı lehçelerde aynı şekilde ön sesi /ö-/lÜ ikili köklerinin de bulunduğunu belirtmektedir: *oñ/öñ* “renk, yüz” ve *oñ-/öñ-* “renge atmak, sararmak”. Sevortyan, *oñ* “yüz, renk” isminin bulunmasından yola çıkarak, *oñ-* fiilinin temel anlamının “sararmak (insan yüzüyle ilgili)”, “solmak (bitkilerle ilgili)” olduğunu düşünmektedir (a.g.e., 460-461).

2.2.27.3.2 Clauson’da oñ- II “renge atmak” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil **Mon. V. AN-** (Clauson: 1972: 168-169) başlığı altındaki **1 oñ-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, bu fiilin temel anlamını “solguna dönmek, solmak, solgun olmak” olarak almış ve çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki örneklerini vermekle sınırlı kalmıştır (a.g.e., 169).

2.2.27.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oñ- II “renge atmak” fiili

Bu sözlükte incelenen fiile rastlanmamıştır. Ancak, **YM [UM]** göğüs; gömleğin göğüs kısmı; **YM [UM]/ OM [OM]** “ön; Eski Türkçedeki *öñ-* “ön (~doğu), çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *öñ* “ön taraf; yüz; dış görünüş; çehre; renk; parlıltı” ismiyle karşılaştırılmaktadır (Fedotov, 1996b: 280).

2.2.27.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oñ- II “renge atmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde söz konusu fiile rastlanmamıştır.

2.2.27.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oñ- II “renge atmak” fiili

Hacıeminoğlu’nda incelediğimiz fiil ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.27.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oñ- II “renge atmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.27.3.7 Tuncer Gülensoy'da oñ- II “rengi atmak” fiili

Tuncer Gülensoy'un eserinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.27.4 Değerlendirme: oñ- II “rengi atmak” fiili

oñ- fiilinin temel anlamının başlangıçta “sararmak (insan yüzüyle ilgili)” ve “solgun olmak (bitkilerle ilgili)” olduğu, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde (Güney Batı Türkçesi hariç) “rengi atmak, boya atmak; parlaklığını kaybetmek; sönmek, solmak [renk]; kaybolmak; yok olmak; değiştirmek” gibi yan anlamlar da kazandığı görülmüştür. İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *oñ-* “rengi atmak” fiilinin Eski Türkçedeki *oñ-* “sararmak” [>*öñ* “rengini kaybetmek” (ESTY, 1974: 534-536).] fiilinden geldiği açıktır.

2.2.28 *ooş-* “değiştirmek”

bk. oo- I “ağmak” 2.1.2.4

oo- I “ağmak” fiilinin, “değişmek; başkalaşmak; meyletmek; benzi atmak vb.” anlamından, /-ş/ ekiyle türemiş bir fiildir.

KRS'de bu fiil şu şekilde geçmektedir:

ooш- II “değişmek, değiş tokuş yapmak; biri diğerine değiştirmek”... (KRS: 575:1).

oo- I “ağmak” fiilinin, “değişmek; başkalaşmak; meyletmek; benzi atmak vb.” anlamından, -ş- ekiyle türemiş bir fiildir.

2.2.29 *or-* “ormak”

bk. oy- 2.2.30.

2.2.29.1 Kırgız Türkçesinde or- “ormak” fiili

op- II “biçmek, ormak (ekin, çimen)” (KRS: 577).

2.2.29.2 Eski Türkçede or- “ormak” fiili

orğak “orak” (EUTS: 95K); **OR-** I “biçmek; ormak” (MK I 172; QBN 339). (DTS: 370).

2.2.29.3 Etimoloji incelemelerinde or- “ormak” fiili

2.2.29.3.1 Sevortyan’da or- “ormak” fiili

OR-/OR- турк., кар., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уйг. [.o(p)-], сал. kakuk₁₈₅, P I₁₀₄₇, Будагов I₁₂₆ (казан., турк.), ДТС₃₇₀, Kāšg. D.₄₄₀, Pav. C.₅₇, Vámbéry ĆSpr.₂₂₀ اوراق; or-/or- уз.; ur-/ur- тат., баш., сят., P I₁₆₅₀ (казан., тоб.); oj-/oj- лоб.; vir-/vir- чув.; ora-/ora- тур., ктат., кар. к., P I₁₀₄₈, Vámbéry ĆSpr.₂₁₉ اوراق (Хива); ura-/ura- тат. диал. ДС II₂₀₅.

(ESTY, 1974: 468)

Sevortyan’da incelenen fiilin yukarda sıralanan varyantlarında görülen *ora-* şekli, bu fiilin belki **or* şeklinde bir sesteş isim eşinin de bulunabileceğine işaret etmekte olduğu dile getirilmektedir (ESTY, 1974: 468).

2.2.29.3.2 Clauson’da or- “ormak” fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Mon. V. AR-** başlıklı maddenin **o:r-** alt maddesinde incelenenmektedir (EDPTS: 193-196).

2.2.29.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde or- “ormak” fiili

БЫР- [VIR-] “biçmek (ekin)”. Sözlükte bu fiil, Türkçe *or-* “ormak, biçmek” fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmaktadır (Fedotov, 1996a:137).

2.2.29.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde or- “ormak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.29.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda or- “ormak” fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.29.3.6 Tietze’de or- “ormak” fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamaktadır.

2.2.29.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde or- “ormak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır. Ancak, **YPAK [URAK]** “orak; hasat zamanı” maddesinde, bu kelimenin genel Türkçe *or*- “ormak, biçmek” fiilinden türediği belirtilmiş ve Sumerce *ur*- “ormak” fiiliyle karşılaştırılmıştır (TTES: 220).

2.2.29.3.8 Tuncer Gülensoy’da or- “ormak” fiili

Tuncer Gülensoy’un eserinde incelenen fiile ayrı bir madde halinde rastlanmamakla birlikte, *orak* “Ekin biçmekte kullanılan, yarım çember biçiminde yassı, ensiz ve keskin metal bıçakla, buna bağlı bir saptan oluşan ekin biçme aleti” maddesinde, *orak* kelimesinin, Eski Türkçe *or*- “biçmek, kesmek, vurmak” fiilinden türediği belirtilmektedir (Gülensoy, 2007: 628-629). Ayrıca, **or** “hendek” maddesinin altında da **or**- ‘delmek, delik açmak’ fiiline yer verilmiş ve Eski Türkçedeki muhtemel bir “yer, taht” anlamlarına gelen *or* kelimesiyle de karşılaştırılmıştır (Gülensoy, 2007: 628).

2.2.29.4 Değerlendirme: or- “ormak” fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *or*- “ormak” fiilinin, Eski Türkçedeki *or*- “ormak” fiiliyle aynı fiil olduğu kesindir. Anlam bakımından *or*- fiiliin sesteş *or* “çukur, mahsen” şeklinde bir isim şeklinin bulunduğu göz önünde bulundurulursa bu fiil, *oy*- “oymak” fiiliyle de bir bağlantısı olduğu düşünülebilir (krş. *oy*- 2.2.30).

2.2.30 oy- “oymak”

bk. or- 2.2.29.

2.2.30.1 Kırgız Türkçesinde oy- “oymak” fiili

“oymak; çukur açmak; kazmak; oymalı nakış yapmak (KRS: 561.1)”.

2.2.30.2 Eski Türkçede oy- “oymak” fiili

oy- “oymak; yerleştirmek; sıkıştırmak” (DLT, IV: 446); **OJ-** I “oymak, delmek, delik açmak” (DTS: 365);

2.2.30.3 Etimoloji incelemelerinde oy- “oymak” fiili

2.2.30.3.1 Sevortyan’da oy- “oymak” fiili

Sevortyan incelenen fiili, I O:Й [I O:Y] maddesinin altındaki II о:й- [II о:y-] maddesinde ele almaktadır:

II о:й-/о:j- турк.; ой-/oj- тур.; аз., гаг., ктат., кар. к., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уйг., лоб., алт., хак., тув., Р I₉₇₀ (алт., тел., леб., шор., саг., кач., кюэр., кир. = каз., тар., чаг., вост.-тюрк.), Будагов I₁₆₇ (тур.), ДТС₃₆₅, Малов₄₀₄, Кәшғ. D.₄₄₆, Caferoğlu EUS₁₄₅, KW₁₇₅ (ojul-); ой-/oj- уз.; уй-/uj- тат., баш., лоб., Р I₅₉₄.

(ESTY, 1974: 425).

O, Eski Türkçe döneminden beri Türkçenin sözcüğü içinde mevcut olan I O:Й [I O:Y] ismi ile II о:й- [II о:y-] fiilini ikili kök olarak değerlendirmekte ve anlam katmanları açısından fiil şeklinin daha zengin olduğunu, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki örnekleriyle gösterirken, başlıca anlam katmanını, bir bütünün parçaları olarak nitelendirilebilecek şu üç grupta sıralamaktadır: 1) çukur açmak, oyuk açmak, derinleştirmek, kazmak; 2) oymak, kazımak; 3) delik açmak, (keserek) açmak; delmek (a.g.e., 426).

2.2.30.3.2 Clauson’da oy- “oymak” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil, **Mon. V. AY-** (Clauson: 1972: 266-267) başlığı altındaki **о:y-** maddesinde ele alınmaktadır. O, bu fiilin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin hemen hepsinde bulunduğunu ve anlamının “boşaltmak (bir şeyin içeriğini kaldırarak), çukur açmak, delmek, kazmak, oyup çıkarmak (gözü) vb.” olduğunu belirtmekle sınırlı kalmıştır (a.g.e.).

2.2.30.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oy- “oymak” fiili

АЙӐ/ АЙӐӐ, ЫЙӐ/ ИЙӐ/ И [ӐӐ/ ӐӐӐ, ЙӐ/ ЙӐӐ/ И] “keski, oyma kalemi”. Görüldüğü gibi, Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelediğimiz fiilden türemiş isim şekline rastlanmıştır.

Fedotov bu ismi, Eski Türkçe *oy-* “delmek, çukur açmak” ve çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki aynı fiil ile karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:81).

2.2.30.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oy- “oymak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.30.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oy- “oymak” fiili

Hacıeminoğlu’nda, bu fiil ile ilgili aşağıdaki verilerin dışında açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamıştır: “oymala- < oy-mala- < oy-ma-la “iyice oymak” (TDYBF: 160); oy- “oymak” (TDYBF: 100); “yerleştirmek” (TDYBF: 105).

2.2.30.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oy- “oymak” fiili

УЮ (уй-) [UYUW (uy-)] “oymak” ~ Genel Türkçe *oy-* (TTES: 222).

2.2.30.3.7 Tuncer Gülensoy’da oy- “oymak” fiili

“oy-[‘Oymak, delmek’ = OT. *oy-* ‘oymak, yerleştirmek, sıkıştırmak’ (DLT) < * *ōy-*...” (Gülensoy, 2007: 640).

2.2.30.4 Değerlendirme: oy- “oymak” fiili

oy- fiilinin başlıca anlamları, “yerleştirmek; sıkıştırmak; delmek, delik açmak; oyuk açmak, derinletmek; (keserek) açmak; delmek; boşaltmak (bir şeyin içeriğini kaldırarak), çukur açmak, delmek, kazmak, oymak; çukur açmak; kazmak” olmakla birlikte, “oymalı nakış yapmak; oyup çıkarmak (gözü)” gibi anlamlar da kazandığı görülmüştür.

Talat Tekin, “oymak” anlamıyla ve “oymalı nakış yapmak” anlamının geliştiğini düşündüğümüz “dikmek” anlamlarını iki ayrı öy- maddesinde ele almıştır (TDBUÜ: 177).

Buna göre Kırgız Türkçesindeki oy- fiili, iki farklı fiilin anlamını tek bir fiilde toplamış bir fiildir. Belki de ilk temel fiziksel anlamı “oymak, delmek” olmakla birlikte, “oymalı nakış yapmak” anlamı da bu delmek anlamından yeni bir anlam kazanmış olabilir. İncelenen kaynaklara göre, oy- “oymak” fiilinin Eski Türkçedeki o.y- “oymak” fiilinden geldiği açıktır.

2.2.31 oz - “öne çıkmak”

2.2.31.1 Kırgız Türkçesinde oz- “öne çıkmak” fiili

“öne çıkmak, geçmek, geride bırakmak, sollamak (KRS: 560.2)”.

2.2.31.2 Eski Türkçede oz- “öne çıkmak” fiili

oz- “ileri geçmek, öne atılmak; kurtulmak, sıyrılmak” (OA: 125); **oz-** “başkasından ileri geçmek” (DLT, IV: 448); **oz-** “kurtulmak” (ETY: 825); **oz-**, **os-** (br.) kaçmak kurtulmak (ETG, 288); **OZ- I** “kaçmak, kurtulmak”; **OZ- II** “1. öne geçmek, önce davranmak, geride bırakmak” (DTS: 374-375).

2.2.31.3 Etimoloji incelemelerinde oz- “öne çıkmak” fiili

2.2.31.3.1 Sevortyan’da oz- “öne çıkmak” fiili

oz-/oz- турк., тур. диал. DD 3₁₀₉₉, ктат., кар. т. г., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уйг., лоб., P I₁₁₄₃ (кир. = каз., чаг.), Будагов I₁₃₃ اوزق (o - чаг., тат.), ДТС₃₇₅ (oz- II), Малов₄₀₅, Малов ПМК₁₀₁, Gabain₃₂₂, Brockelmann₁₃₀, Kāšg. D.₄₄₈, Analyt. In.₄₈₉, Usp.₂₈₇, Atebet._L, Pelliot₂₆₅, KW₁₈₁, Houtsma₄₇, Abū H.₆₄, Аф₀₇₄, Ibnū M.₅₄, Боровков ЛТ₂₃₃ (в составе оз-ғақ ‘прежний’), Pav. C.₆₃, Vámbéry CSpr.₂₂₂; os- P I_{1137,1138} (саг., койб., кач., кюр., бар.), Analyt. In.₄₈₉; os-/oz- уз.; уз-/uz- тат., P I₁₇₅₄ (казан.), Kāšg. D.₇₀₅, Ettuhfet.₂₇₃; уз-/uδ- баш.; йоз-/joz-, йуз-/juz-, йөз-/jöz- сюг.

(ESTY, 1974: 425).

Sevortyan, bu fiilin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla anlam katmanlarını verdikten sonra Türkçe oz- “öne çıkmak” fiilinin bilim

adamları tarafından Moğolca *urida* “önce; ön” ile karşılaştırıldığını dile getirmekle sınırlı kalmıştır (a.g.e., 1974: 425).

2.2.31.3.2 Clauson’da oz- “öne çıkmak” fiili

Clauson’un eserinde söz konusu fiil, **Mon. V. AZ-** (Clauson: 1972: 279) başlığı altındaki **o:z** – alt maddesinde ele alınmaktadır (a.g.e.). O, bu fiilin başlıca anlamını “etrafını dolaşmak (ve buradan da); kaçmak; üstün olmak” olarak almış, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden örnekler vermekle sınırlı kalmıştır.

2.2.31.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oz- “öne çıkmak” fiili

ИРТ-/ЭРТ- [İRT-/ERT-] “geçmek; geride bırakmak, sollamak; ileri gelmek”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşçadaki türevlerini verdikten sonra çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını sıralamıştır (Fedotov, 1996a:172).

2.2.31.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oz- “öne çıkmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.31.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oz- “öne çıkmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 157) Kırım Türkçesi Fiilden Türemiş Fiiller adlı bölümünde söz konusu fiilin anlamını “öne geçmek” olarak incelemiştir: “*oz- öne geçmek; ozgar- < oz-gar- yolcu etmek, göndermek.*”

2.2.31.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oz- “öne çıkmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.31.3.7 Tuncer Gülensoy’da oz- “öne çıkmak” fiili

“oz- (hlk.) 'Büyüme, yükselmek, büyük adam olmak' = ET. oz- 'öne geçmek, ilerlemek, ileri gitmek' (EUTS, 145; DLT) ~ oz- 'asmak, öne geçmek' (*Kum./KLS*, 149) oz- (*Te./TAS*, 78: *ozıçıl* 'öncü'; *ozo* 'ilk önce'; *ozodoŋ* 'eskilerden, evvelki zamanlardan'; *ozodoŋ ozo* 'çok zaman önce'; *ozoğı*

'önceki, evvelki'; *ozogıda* 'eskilerde'; *ozolo* 'ilk önce'; *ozolo-* 'ilerlemek'; *ozo-suun* 'evvelki gün'" (Gülensoy, 2007: 645).

2.2.31.4 Değerlendirme: oz- “öne çıkmak” fiili

oz- fiilinin, temel anlamı “öne çıkmak” olmakla birlikte, bu anlamların yanında fiilin “geçmek, geride bırakmak, sollamak; üstünlük sağlamak; kazanmak; yanından geçmek; ileri geçmek, öne atılmak; sıyrılmak; kaçmak, kurtulmak; önce davranmak; etrafını dolaşmak” gibi anlamlar da kazandığı görülmüştür. Buradaki temel anlam ve yan anlamların çoğu Kırgız Türkçesindeki *oz-* fiili için de söz konusudur.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *oz-* “öne çıkmak” fiilinin Eski Türkçedeki *oz-* fiilinden geldiği açıktır.

2.2.32 öç- “sönmek”

2.2.32.1 Kırgız Türkçesinde öç- “sönmek” fiili

“sönmek; bir şey sona ermek, durmak, kesilmek (ый өчтү “ağlama kesildi”); өмүрү өчтү “hayatı sona erdi”; silinmek (*yazı veya çizimde*); yok olmak” (KRS: 603).

2.2.32.2 Eski Türkçede öç- “sönmek” fiili

öçrüş- “söndürmek, yatıştırmak” (DLT, IV: 449); *üçrüş-* *a.m.* (DLT, IV: 707); *öçür-* “söndürmek, yatıştırmak, soluğunu kesmek” (DLT, IV: 449); *üçür* “söndürmek” (DLT, IV: 708). *ÖÇ-* “sönmek; yitmek; durmak” (DTS: 376).

2.2.32.3 Etimoloji incelemelerinde öç- “sönmek” fiili

2.2.32.3.1 Sevortyan'da öç- “sönmek” fiili

өч-/öç- турк., тур. диал. DD 3₁₁₀₀, DSf., кбал. (в составе *өчүл-* ‘гас-нуть’), кир., уйг., лоб., алт., P 1₁₂₈₅ (тар., алт., тел., шор., др.-уйг., чаг., вост.-тюрк.), ДТС₃₇₆, Gabain₃₂₂, Atebet.L, Analyt. In.₄₈₉, T VII₁₉₄, Qutb₁₂₀, Абушка₉₅, Pav. C.₅₀, Vámbéry CSpr.₂₁₈; *оч-/oç-* уз.; *өш-/öš-* каз., ккал., тув., P 1₁₃₀₆ (кир. = каз., шор.), Будагов 1₁₁₇ *ءءء*,! (*ö* – кир. = каз.); *өс-/ös-* як., P 1₁₂₉₀ (саг., койб.); *үч-/üç-* кбал. (в составе *үчүл-*

'гаснуть'), тат. диал. $\bar{D}\bar{C}$ $\bar{I}_{259}$, II_{257} , Menges Gl.813, P I_{1872} (алт., тел., кир. = каз., тар., казан.), Qutb $_{120,202}$; $\bar{y}\bar{c}$ - P I_{1874} (сар., койб.); $\bar{y}\bar{c}$ -/ $\bar{u}\bar{c}$ - Zenker I_{114} اوجق $\bar{u}\bar{c}$ mak, T.bilä Z.59, Qutb $_{194}$; $\bar{y}\bar{c}$ -/ $\bar{u}\bar{s}$ - хак.

(ESTY, 1974: 559).

Sevortyan, $\bar{o}\bar{c}$ - fiilinin temel anlamını “sönmek” olarak almış; yukarıda sıralanan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından dar dudak ve geniş dudak ünlülü şekillerini ön sesteki ünlünün gelişme seyri olarak nitelendirmiş, $\bar{o}\bar{c}\bar{u}$ - şeklinin de $\bar{o}\bar{c}$ - fiilinin sesteş eşi olan * $\bar{o}\bar{c}$ isminden türediğini belirtmiş ve Türkçedeki $\bar{o}\bar{c}$ -ü Moğolca $\bar{o}\bar{c}\bar{u}$ -s “son”, $\bar{e}\bar{c}\bar{u}$ -d- “bitmek”; $\bar{o}\bar{c}\bar{u}$ -/- “yok olmak, durmak” ile karşılaştırmakla sınırlı kalmıştır (a.g.e., 560).

2.2.32.3.2 Clauson’da $\bar{o}\bar{c}$ - “sönmek” fiili

Clauson bu fiilin temel anlamının “sönmek, söndürülmek (ateş için)”, Arap yazılı Türk yazılarında $\bar{u}\bar{c}$ - ve $\bar{ü}\bar{c}$ ’ten ayırt edilemeyeceğini dile getirmiş, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla anlamlarını vermekle sınırlı kalmıştır (EDPTS: 19-20).

2.2.32.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde $\bar{o}\bar{c}$ - “sönmek” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde söz konusu fiilin eş anlamlısı olan $\bar{c}\bar{y}\bar{h}$ -[$\bar{s}\bar{ü}\bar{n}$ -] “sönmek” fiilinin dışında, doğrudan $\bar{o}\bar{c}$ - “sönmek” fiilini ilgilendiren bir bilgiye rastlanmamıştır (Fedotov, 1996b: 70-71).

2.2.32.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde $\bar{o}\bar{c}$ - “sönmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.32.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda $\bar{o}\bar{c}$ - “sönmek” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 25), incelenen fiilin kökeniyle ilgili olarak şöyle düşünülmektedir: $\bar{o}\bar{c}$ - < $\bar{o}$ - $\bar{c}$ - “alev sönmek”.

2.2.32.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde $\bar{o}\bar{c}$ - “sönmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.32.3.7 Tuncer Gülensoy'da öç- “sönmek” fiili

öç-[(hlk.) 'Sönmek' < ET. öç- (USt. 209, 37/EUYS, 145; *öçür* 'sönme'; *öçür*- 'söndürmek') (Gülensoy, 2007: 647).

2.2.32.4 Değerlendirme: öç- “sönmek” fiili

öç- fiilinin temel anlamı “sönmek” olmakla birlikte, “bir şey sona ermek; durmak, kesilmek; sona ermek; silinmek (*yazı veya çizimde*); rengi sönmek; yok olmak yitmek; susmak vb” anlamlar da kazandığı görülmüştür. Temel anlamı başta olmak üzere, bu anlamların çoğu Kırgız Türkçesi için de geçerlidir.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki öç- “sönmek” fiilinin Eski Türkçedeki öç- “sönmek” fiilinden geldiği açıktır.

2.2.33 öl- “ölmek”

bk. 2.4.32 ölö-.

2.2.33.1 Kırgız Türkçesinde öl- “ölmek” fiili

“ölmek; *konuşma dilinde (güneş ve ay ile ilgili)* tutulmak; *bir şeye kendini kaptırarak her şeye hazır olmak; boşa gitmek*; (KRS: 591.1.-591).

2.2.33.2 Eski Türkçede öl- “ölmek” fiili

öl- “ölmek” (OA: 126); öl- *a.m.* (ETY, 827); ÖL- *a.m.* (DTS: 383); öl- *a.m.* (DLT, IV: 456);

2.2.33.3 Etimoloji incelemelerinde öl- “ölmek” fiili

2.2.33.3.1 Sevortyan'da öl- “ölmek” fiili

öl-/öl- турк., тур., аз., кар. к. т., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уиг., сьгг., лоб., алт., хак., Joki W.19, тув., як., Р I1243, Будагов I156, ДТC383, Малов406, Gabain323, Orkun IV75, Brockelmann133, Kāšġ. D.456USp.289, Atebet.11, Analyt. In490, T VII94, T X47, KW182, Abū H.65, Ettuhfet.225, Zajęczkowski Bulgat. II64, Deny Arm. C.65, Аф071, Ibnü M.55, Korkut243, Çarh.76, Pav. C.78; ö:l-/ö:l тур. диал. Korkmaz GB21(öl-), кыз. Joki W.19; öl-/öl'-крат.; öl-/öl'-уз.; öl-/öl- Я.Иулямов185; ül-/ül- тат., баш., сал. Kakuв Вос.193, лоб., Р I1845 (казан., бар., тоб., койб., сар.); jöl-/jöl- (ESTY, 1974: 525-526).

Sevortyan, fiilin, yukarıda sıralanan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından, Gagauzca ve Sarı-Uygurcadaki ön sesi /y-/li şeklinin, Salar Lobnor ve Sarı-Uygurca gibi Türk lehçelerinde görülen ön sesteki daralmanın ve yine Sarı-Uygurca, Salarca ve Kırım Tatarcasında görülen ön sesinin ön damak sesli olan [нёбные модификации] şeklinin ikincil olduklarını dile getirmiş, bunun dışında Kızıl ağzında görülen ön sesteki uzunluğun diğer kaynaklarda bulunmadığına işaret etmiştir (a.g.e., 526).

2.2.33.3.2 Clauson'da öl- “ölmek” fiili

Clauson'un eserinde söz konusu fiil, **Mon. V. AL-** (EDPTS: 124-126) başlığı altındaki **öl-** alt maddesinde ele alınmaktadır.

Clauson, bu fiilin temel anlamının “ölmek” olduğunu başlangıçta soylu kimseler için bu tabirin kullanılmadığını belirtmiş, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarını vermekle sınırlı kalmıştır (a.g.e., 125-126).

2.2.33.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde öl- “ölmek” fiili

ВИЛ- [VİL-] “ölmek; gebermek”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşçadaki türevlerini verdikten sonra çeşitli Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmakla sınırlı kalmıştır (Fedotov, 1996a:122).

2.2.33.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde öl- “ölmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.33.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda öl- “ölmek” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 25), öl- “ölmek” fiilinin kökeniyle ilgili olarak şöyle düşünülmektedir: ö-l- “ölmek, hayat sönmek”

2.2.33.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde öl- “ölmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.33.3.7 Tuncer Gülensoy'da öl- “ölmek” fiili

Tuncer Gülensoy'da incelenen fiilin kökeninin ?höl- şeklinde olabileceği dile getirilmektedir (Gülensoy, 2007:).

2.2.33.4 Değerlendirme: öl- “ölmek” fiili

öl- fiilinin temel anlamı “ölmek; hayat sönmek” olmakla birlikte (*güneş ve ay ile ilgili*) tutulmak; *bir şeye* kendini kaptırarak her şeye hazır olmak; boşa gitmek” gibi yan anlamlar kazandığı görülmüştür. Bu anlamların çoğu Kırgız Türkçesi için de geçerlidir. İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *öl-* “ölmek” fiili, Eski Türkçedeki *öl-* “ölmek” fiiliyle aynı fiildir.

2.2.34 ön - “bitmek, büyümek”

2.2.34.1 Kırgız Türkçesinde ön- “bitmek, büyümek” fiili

“1. bitmek, büyümek, neşvünema bulmak; 2. muvaffak olmak (mahkeme işi hakkında; 3. tediye edilmek (borçlar hakkında)” (KRS: 593).

2.2.34.2 Eski Türkçede ön- “bitmek, büyümek” fiili

ön- “(ot) bitmek, fışkırmak: çıkmak, gitmek” (ETY: 829); *ön-* “bitki-bitmek, yetişmek, neşvünema bulmak” (DLT, IV: 458); *ÖN-* 1 “çıkmak” (DTS: 385).

2.2.34.3 Etimoloji incelemelerinde ön- “bitmek, büyümek” fiili

2.2.34.3.1 Sevortyan'da ön- “bitmek, büyümek” fiili

I Q:H-/O:N- турк.; өн-/ön- кир., каз., ккал., уз. диал. Данияров Бах-мал_{13,183}, P I₁₂₁₂ (кир. = каз., др.-уйг., чаг.), ДТС₃₈₅, USp.₂₈₂, Kāšg. D.₄₅₈, Pelliot₂₆₅, Analyt. In.₄₉₀, Caferoğlu EUS₁₅₀, KW₁₈₃, Abu H.₆₅, Qutb₁₂₃, Pav. C.₈₃, Vámbéry CSpr.₂₂₇; он-/on- уз. диал. Джураев Шахрисаб.₂₉, Analyt. In.₄₈₈, Qutb.₁₁₇; ен-/en- тур. диал. (в составе enel- ‘увеличиваться’, ‘расти’) DD 2535, уйг. Малов УЯ₁₄₉; үн-/ün- як.; үн-/ün- баш. диал. Юсупов Асин.₁₆₆, уйг., сжг., лоб., тув., P I₁₈₂₀ (тар., сой.), Малов₄₄₀, Gabain₃₄₉, T VIII₁₀₂, T IX₄₂, T X₅₃, Боровков ЛТ₃₃₉, Qutb₁₂₃; ун-/un- уз.; ونك, Pav. C.₈₃; ун-/un- (в составе унір ‘склон горы’) баш. диал. Ишбулатов Казмаш.₁₂₈.

(ESTY, 1974: 530).

Sevortyan (a.g.e.); bu fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından, Türkmençe ve Yakutçadaki şeklinde görülen ön sesteki uzunluğun etimolojik bir uzunluk olabileceğini dile getirmektedir.

Yakutçadaki $\gamma:H-$ [$\ddot{u}:n-$] ve Sarı Uygurcadaki $\gamma H-$ [$\ddot{u}n-$] varyantlarında görülen ön sesteki $/\theta-/ \sim / \gamma-/$ [$\ddot{o}-/ \sim / \ddot{u}-/$] değişiminin eski metinlerde de görüldüğünü belirtirken, $\theta:H-$ [$\ddot{o}:n-$] $\sim$ $\theta H-$ [$\ddot{o}n-$] varyantlarının, ön sesleri kalın olan $oH-$ [$o:\ddot{n}-$] $\sim$ $oH-$ [$o\ddot{n}-$] [bk. **oñ-** I “düzelmek”] gibi tarihî varyantlarının ve Türkiye Türkçesi ağızlarında ve Uygurca gibi lehçelerde görülen $eH-$ [$en-$] şeklinin de eski $\theta H-$ [$\ddot{o}n-$] varyantının ön sesi düz olan paraleli olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, kökteki $/-n/$ ünsüzünün de $/-\ddot{n}/$ olabileceğini belirtmiştir (a.g.e., 531).

2.2.34.3.2 Clauson’da ön- “bitmek, büyümek” fiili

Clauson’un eserinde söz konusu fiil, **Mon. V. AN-** (Clauson, 1972: 168-169) başlığı altındaki **ün-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, incelenen fiilin temel anlamını “kalkmak (*halen ayrılma noktası ile sürdürülen temas, örneğin (bitkinin)*)” olarak almış ve muhtemelen ilk şeklinin **ün-**, “bir noktadan diğer noktaya çıkmak, tırmanmak, yükselmek” gibi anlamlara sahip olan Eski Türkçe **ağ-** ile ilişkili olabileceğini dile getirmiştir. Çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden de örnekler vererek bu fiilin anlamları arasında “bitmek; çıkmak, ulaşmak; bırakmak; büyümek; kurtulmak; doğmak” gibi anlamlarının olduğunu belirtmiştir. (a.g.e., 1972: 169).

2.2.34.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ön- “bitmek, büyümek” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelediğimiz fiilin Çuvaşçadaki fonetik şekline rastlanmamakla birlikte, anlam bakımından ilişkili olarak değerlendirilebilecek iki madde bulunmaktadır: 1) **IX-** [**IX-**] “iyileşmek; beslemek; iyi yetişmek” < [Eski Türkçe *iktülemek* < *iktü*] (Fedotov, 1996a: 174-175); 2) **YC-** [**ÜS-**] “büyümek; çoğalmak; üremek” [< genel Türkçe *ös-* “bitmek, yetişmek”]. (Fedotov, 1996b: 301-302).

2.2.34.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ön- “bitmek, büyümek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır. Ancak Sevortyan’da, incelenen fiilin Yakutçadaki karşılığı $\gamma:H- [\ddot{u}:n-]$ (ESTY, 1974: 530; 531) “bitmek, büyümek” (a.g.e., 531) olduğuna işaret edilmektedir.

2.2.34.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ön- “bitmek, büyümek” fiili

Söz konusu fiil, Hacıeminoğlu’nun eserinin *Eski Türkçede Kök Fiiller* bölümünde, $\ddot{u}n-$ $<\ddot{u}-n$ “yükselmek, yukarı çıkmak” olarak geçmektedir (TDYBF: 26).

2.2.34.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ön- “bitmek, büyümek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.34.3.7 Tuncer Gülensoy’da ön- “bitmek, büyümek” fiili

“ön-,ön-,öng-[(hlk.) '1.Beklemek; 2. gözetlemek, pusuya düşürmemeye çalışmak; 3. saklanmak; 4. birinin önüne çıkmak, yolunu kesmek; 5. sezdirmeden birini izlemek' = OT. $\ddot{u}n-$ 'gitmek' (DLT) $< *ö-n-$ An.ağl: = $\ddot{u}r-$ (DS. IX, 3341)” (Gülensoy, 2007: 663).

2.2.34.4 Değerlendirme: ön- “bitmek, büyümek” fiili

Araştırılan kaynaklara göre temel anlamı “kalkmak (*halen ayrılma noktası ile sürdürülen temas, örneğin bitkinin*)” olan $\ddot{u}n-$ fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “bitmek, fışkırmak; çıkmak, gitmek; bir noktadan diğer noktaya çıkmak; tırmanmak, yükselmek; ulaşmak; bırakmak; büyümek; kurtulmak; doğmak, tomurcuk atmak; meydana gelmek, ortaya çıkmak; patlamak; yetişmek” gibi anlamlar kazandığı ve Kırgız Türkçesinde de “bitmek, büyümek, neşvünema bulmak; muvaffak olmak (mahkeme işi hakkında); tediye edilmek (borçlar hakkında)” anlamlarında kullanılmakta olduğu görülmüştür.

İncelenen kaynakların, fiilin ilk şeklinin *ün-* olabileceğini söylemesi (EDPTS: 169; TDYBF: 26), “düzelmek, iyiye gitmek vb.” anlamlarını taşıyan *oñ-* fiiliyle bağdaştırması (ESTY, 1974: 531), Kırgız Türkçesindeki *ön-* fiilinin aslında iki farklı fiilin anlamını tek fiilde bulundurduğu düşüncesini doğurmaktadır.

1) Eski Türkçedeki “(ot) bitmek, fışkırmak: çıkmak, gitmek”; -bitki- bitmek, yetişmek, neşvünema bulmak; çıkmak” anlamlarına gelen *ön-/ün-* fiilinden, Kırgız Türkçesindeki *ön-* fiilinin “bitmek, büyümek; neşvünema bulmak” anlamının geliştiği kesindir.

Bitkinin yerden çıkması, kalkması, delerek çıkması göz önünde bulundurulursa, Eski Türkçede, görülen *önğ-* (DLT, IV: 459) ve *ünğ-* (DLT, IV: 713) “delmek”¹¹ fiilinin de *ön-* “bitmek” fiiliyle ilişkisi düşünülebilir. Bu fiilin de Ana Türkçede *hün-* “çıkmak, (yerden) bitmek, büyümek” şeklinde olduğu düşünülmektedir (TDBUÜ; 185).

2) “muvaffak olmak (mahkeme işi hakkında)”; “tediye edilmek (borçlar hakkında)” anlamının ise, Kırgız Türkçesinde kullanılan “şanslı, başarılı olmak; işler yolunda gitmek; yeterli derecede varlıklı bir hayata ulaşarak bolluk ve bereket içinde yaşamaya başlamak; iyiye doğru gelişmek” gibi anlamlarından hareketle, Eski Türkçedeki *oñ-/öñ-* “daha iyi olmak, iyileşmek; farkına varmak (?); yardım etmek (?); düzelmek”; iyi olmak” fiilinden geliştiği söylenebilir.

Bu konuda Sevortyan, birçok bilim adamının bu fiilin, Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca için ortak olduğuyla ilgili görüşlerini özetlerken, “tediye edilmek (borçlar hakkında), borçları toplamak” anlamının da *oñ-* “düzelmek” fiilinden geldiğini dile getirmiştir (ESTY, 1974: 532).

Ancak bu iki farklı fiilin; birinci olarak şekil olarak ne zaman tek şekilde kullanılmaya başlandığı; ikinci olarak anlamlarının da hangi dönemden itibaren tek *ön-* fiilinin çatısı altında toplandığı meselesi, Kırgız Türkçesinin Eski Türkçe döneminden sonra, Türkçenin bir şivesi olarak (sözlü bir şekilde)

¹¹ Bk. ayrıca: *Ün-* “delmek, (matkap veya burgu gibi aletler ile) delik açmak” (DTS: 526).

gelişmesinden, yazılı metinlerin bulunmamasından ötürü açıklanması zor ve araştırılması gereken önemli bir meseledir.

2.2.35 öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak”

2.2.35.1 Kırgız Türkçesinde öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

“(avcı hakkında) eğilerek gizlice yaklaşmak” (KRS: 595).

2.2.35.2 Eski Türkçede öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

ÖÑ- II “teşebbüs etmek, teşebbüsünde bulunmak, kalkışmak, yeltenmek, kastetmek, suikast etmek (?)¹²” (DTS: 386).

2.2.35.3 Etimoloji incelemelerinde öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

2.2.35.3.1 Sevortyan’da öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

I ӨҢ-/Өң- тур. диал. DSf. (öñmek, öñmek), P I₁₂₀₃ (тел., шор.); ӨН-/Өн- тур. диал. DSf., ҮӨҢ-/Үөң- як.; ҮӨМ-/Үөм- як.; ҮҢ-/үң- (в составе ҮҢҮ) тат. диал. ДС I₂₆₀; öğ- тур. диал. DSf.; өк-/ök- тур. диал. DSf. (ESTY, 1974: 535).

Kırgız Türkçesindeki anlamının yanında, bu fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki “saklanmak, pusuda beklemek, beklemek; gizlice bakmak; gözlemek; dikilip bakmak (eğilerek); sessizce takip etmek” gibi anlamlarının bulunduğu da işaret eden Sevortyan (a.g.e., 535), bu fiilin tarihî sesteş isim şeklinin bulunduğunu ve bu isim şeklinden –a-, -ı-, -da-, -dı- ekleriyle, öñ- fiiliyle semantik olarak aynı olan fiillerin (önö, önü vb.) türediğini ve *öñ isminin ve öñ- fiilinin bazı türevlerinin de semantik yakınlığından bahsetmektedir. Ayrıca, Altayca öñölö- fiilinin ise, sesteş fiil ve isim kökünün her ikisinden de türemiş olabileceğini dile getirmektedir (a.g.e., 536).

2.2.35.3.2 Clauson’da öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil, Dis. V. AND- (Clauson: 1972: 179-180) başlığı altındaki añdı:- “gizlenmek, pusuya yatmak (*nesne alır.*)” alt

¹² Soru işareti ilgili kaynakta geçmektedir.

maddesinde geçmektedir. O, **añdı:-** fiilinin, Kıpçakçada ve Osmanlıcada XIV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandığını ileri sürdüğü **öñ-** fiiliyle eş anlamlı olduğunu dile getirmekte, fakat onunla ilgili olmadığını da ifade etmektedir (a.g.e.).

2.2.35.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.35.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.35.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiil ile ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.35.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.35.3.7 Tuncer Gülensoy’da öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

“ön-,ön-,öng-[(hlk.) '1.Beklemek; 2. gözetlemek, pusuya düşürmemeye çalışmak; 3. saklanmak; 4. birinin önüne çıkmak, yolunu kesmek; 5. sezdirmeden birini izlemek' = OT. *ön-* 'gitmek' (DLT) < **ö-n-* An.ağl: = *ör-* (DS. IX, 3341)” (Gülensoy, 2007: 663).

2.2.35.4 Değerlendirme: öñ- “eğilerek gizlice yaklaşmak” fiili

öñ- fiilinin Kırgız Türkçesindeki anlamı “(avcı hakkında) eğilerek gizlice yaklaşmak”tır. Çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de bu fiil “saklanmak, pusuda beklemek, beklemek; gizlice bakmak; gözlemek; dikilip bakmak (eğilerek); sessizce takip etmek” gibi anlamlara sahiptir. Eski Türkçedeki,

Ön- II teşebbüs etmek, teşebbüsünde bulunmak, kalkışmak, yeltenmek, kastetmek, suikast etmek (?) (DTS: 386)” anlamları ise kesin olmamakla birlikte, *Kutadgu Bilig* Namangan (Fergana) nüshasından alınmıştır. Bunun dışında Eski Türkçe metinlerde fonetik varyantı bulunmamaktadır. Ancak (Clauson tarafından her ne kadar ilişkisi olmadığı söylense de) **añdı:-** “gizlenmek, pusuya yatmak” fiilinin *öñ-* fiiliyle eşanlamli olarak değerlendirilmesi dikkat çekmektedir.

Bunun dışında, Gülensoy *ön-/ öñ-/ öng-* fiilinin Türkiye Türkçesi halk ağzında “1. beklemek; gözetlemek, pusuya düşürmeye çalışmak; 3. saklanmak; 4. birinin önüne çıkmak, yolunu kesmek; 5. sezdirmeden birini izlemek” anlamlarıyla yaşadığını belirterek, Orta Türkçede *ön-* “gitmek” (< *ö-n-) şeklinde olduğunu dile getirmiştir.

2.2.36 öp- “öpmek”

bk. 2.1.3. oo- II.

2.2.36.1 Kırgız Türkçesinde öp- “öpmek” fiili

“sevmek; öpmek; okşamak; kucaklamak” (KRS: 597).

2.2.36.2 Eski Türkçede öp- “öpmek” fiili

öp- “öpmek” (ETG, 290); **öp-** *a.m.* (DLT, IV: 460); **ÖP-** I *a.m.* (DTS: 387).

2.2.36.3 Etimoloji incelemelerinde öp- “öpmek” fiili

2.2.36.3.1 Sevortyan’da öp- “öpmek” fiili

I ÖP-/ÖP- турк., тур., аз., кар. к. т., кум., коал., кир., кав., ног., ккал., уйг., лоб., P I₁₃₀₈ (тар., бар., уз., вост.-тюрк., ктат., куман., кар. т., др.-уйг.), Будагов I₁₀₉ اوپك (Ö - тур., аз.), Zenker I₁₁₁ 'اوپك' (тур.), ИTC₃₈₇, Малов₄₀₇, Gabain₃₂₃, Brockelmann₁₃₄, Kāšg. D.₄₆₀, KW₁₈₃, Abū H.₆₅, Houtsma₄₃, Ettuhfet.₂₂₆, Dery Arn. C.₆₅, AΦ₀₇₂ اوپ, AΦ₀₆₅ اوپ, Ibnü M.₅₅,

Korkut²⁴⁵, Y. ve Z. XVII, Наджи́н Муха́бб.¹⁶⁶, Рав. С.40, Будагов I₁₀₉ 'وباق' (чаг.); əb-/əb- Çatb₁₂₀; op-/op- ктат.; op-/op- уз.; op-/op- кум. диал. Керимов Кайтак.¹⁴; yn-/yn- тат., баш., yn- P I₁₉₀₇ (казан.); je-/je- rar.; ep-/ep- кар. г.; ar-/ar- уз. диал. Юдахин Карабулак.⁴⁵; (ESTY, 1974: 539).

İncelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından hâliç-Karaycasındaki dudaksızlaşmış *ep*- şeklinin doğal olabileceğini, Özbekçenin Karbulak ağzındaki *en*-[*äp*-] şeklinin ise bir paralelinin olmadığını belirten Sevortyan, *öb*- şeklinin de imla kurallarından kaynaklanmış olabileceğini düşünmektedir. (a.g.e.).

2.2.36.3.2 Clauson'da öp- “öpmek” fiili

Clauson'da incelenen fiil, **Mon. V. AB-** (Clauson: 1972: 4-5) başlığı altındaki **1 öp-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson bu kelimenin Eski Türkçede bir saygı işareti olarak “toprak öp-” şeklinde kullanıldığına da dikkat çekmiş, çeşitli tarihî metinlerden ve Türk lehçelerinden örnekler vermekle sınırlı kalmıştır (a.g.e., 5).

2.2.36.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde öp- “öpmek” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde söz konusu fiile rastlanmamıştır. Ancak, **ЧУП: чуп ту-** “öpmek, ikonu saygıyla öpmek” maddesindeki açıklamaları ilgi çekicidir. Bu maddede o, **çup**'un bir dudak sesinin taklidinden ibaret olduğunu dile getirmekte, Türkçe karşılığının da *şap* olduğunu dile getirmektedir (Fedotov, 1996b: 424).

Burada, *öp*- hakkında da, fiilin gerçekleşmesindeki çıkan sesin taklidi olabileceği düşünmek mümkündür.

2.2.36.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde öp- “öpmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.36.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda öp- “öpmek” fiili

Hacıeminoğlu'nda fiil ile ilgili açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.36.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde öp- “öpmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.36.3.7 Tuncer Gülensoy'da öp- “öpmek” fiili

“öp- [‘Sevgi, saygı, bağlılık, teşekkür belirtmek amacıyla dudaklarını bir şeye değdirmek’ = ET., OT. *öp-* (KTY, DLT) OT.: *öp-tür-* (DLT) ET.: *öp-iş-* (EUTS,151)- OT. *öp-üş* (DLT) CC.: *öp-* (KLS,151) < *öp-* ‘yansıma’...” (Gülensoy, 2007: 665).

2.2.36.4 Değerlendirme: öp- “öpmek” fiili

İncelenen kaynaklarda *öp-* fiili, Eski Türkçede saygı ifadesi olarak “öpmek” anlamında kullanılırken, daha sonra “sevmek; öpmek; okşamak; kucaklamak” anlamları kazandığı görülmüştür. İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *öp-* fiili, Eski Türkçedeki *öp-* fiiliyle aynı fiildir. Bu fiilin, öpme eyleminin gerçekleşmesi sırasında çıkan sesin taklidinden ibaret olduğunu da hatırlatalım.

2.2.37 ör- I “örmek”

2.2.37.1 Kırgız Türkçesinde ör- I “örmek” fiili

“burmak, örmek; (KRS: 598)”

2.2.37.2 Eski Türkçede ör- I “örmek” fiili

ör- “örmek” (DLT, IV: 462); *ÖR-II* “örmek; örgü örmek” (DTS: 388);

2.2.37.3 Etimoloji incelemelerinde ör- I “örmek” fiili

2.2.37.3.1 Sevortyan'da ör- I “örmek” fiili

I *Ö:P-/Ö:R-* II турк.; *өр-/ör-* тур., кар. к. т., кыр., каз., ног., ккал., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.72, алт., як., Р I₁₂₁₇, Будагов I₁₂₇ *өрмек*, ДТС₃₈₈, Brockelmann₁₃₅, Kāšg.D.462, Abū H.66, Houtsma₅₅, *أر* [? - Э.С.], АФ₀₇₃ (в сочетании *اورمىش ساج*), Пав. С.57 *اورمك، اورماك* (стр.58), Vámbéry *ÓSpr.*220 *اورماك*; *ө(р)-/ö(r)-* уйг.; *ор-/or-* ктат.; *ор-/or-* уз.; *өй-/öj-* (<*өр-*) лоб.; *үр-/ür-* тат., баш., хак., Р I₁₈₂₅ (казан., тоб.); *ер-/er-* кар. г.; *хөр-/hö-* аз., уз. диал. Джумаев Шахрияб.87; *йөр-/jör-* гаг.;

(ESTY, 1974: 544).

Sevortyan, fiilin, yukarıda sıralanan varyantlardan Türkmencedeki ön sesteki uzunluğun aslî bir uzunluk olduğunu, Räsänen'in Azerbaycanca ve Özbekçedeki ön sesteki /h-/nin, etimolojik olabileceğini söylediğini belirterek çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarını gruplandırmıştır (a.g.e., 544-545).

2.2.37.3.2 Clauson'da ör- I “örmek” fiili

Clauson'un eserinde fiil, **Mon. V. AR-** başlığı altındaki **2 ö:r-** alt maddesinde ele alınmaktadır (1972: 193-196). Bu alt maddede, fiilin temel anlamının “örmek”, mecâzi anlamda da “duvar örmek” olduğu, bunların dışında çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de tezgâhta dokuma dışında, çeşitli örgü yapma işi için de örmek fiilinin kullanıldığı dile getirilmiştir (a.g.e., 195).

2.2.37.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ör- I “örmek” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamaktadır. Ancak, **ЭРЕШМЕH [EREŞMEN]** “örümcek” maddesinde, *ereşmen* “örümcek” isminin, Türkçe *ör-* “örmek” fiiliyle ilgili olduğu ileri sürülmektedir (Fedotov, 1996b: 480).

2.2.37.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ör- I “örmek” fiili

Yakutçanın yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.37.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ör- I “örmek” fiili

Hacıeminoğlu'nda söz konusu fiil ile ilgili “örmele- < ör-mele “örüvermek” (TDYBF: 160)in dışında açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.37.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ör- I “örmek” fiili

YP-Y I [ÜR-ÜW I] “örmek, örgülemek” ~ Genel Türkçe *ör-* “örmek; eşmek” (TTES: 224).

2.2.37.3.7 Tuncer Gülensoy'da ör- I “örmek” fiili

“ör-¹ *['İplik, yün, tel, saz gibi şeyleri elde şiş, tığ yardımıyla birbirine dolayarak işlemek veya tezgâhta dokumak' = *ET. yörgä-* 'örmek' (*EUTS*, 303) -

OT. *ör-*, *ör:rü-* 'belirmek, çıkmak, yükselmek' < **ö:-* +*-r-* [< **hö:r-*]... ”;
 “...An.ağl.: *ör-*, *örü-* 'yapmak' (DS.IX, 3348)..” (Gülensoy, 2007: 666).

2.2.37.4 Değerlendirme: ör-I “örmek” fiili

ör- fiili, temel anlamı “örmek; bükmek” olmakla birlikte çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “eğirmek; dokumak; çitmek; onarmak; yamamak; duvar örmek ya da onarmak; sarmak; elemek; dolamak” gibi anlamlar kazanmıştır.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *ör-* fiili, Eski Türkçedeki *ör-* fiiliyle aynı fiildir. Bazı lehçelerde ön seste /h/ ünsüzünün bulunması dikkat çekicidir.

2.2.38 *ör-* II “tırmanmak”

ay.: *örü-*, 2.4.35.

KRS’de bu fiilin anlamı, fiilden fiil yapma eki *-ü* ile genişlemiş şekli olan *örü-* fiili ile aynı olduğunu belirtilmiştir. (KRS:: 598).

2.2.38.1 Kırgız Türkçesinde ör-II “tırmanmak” fiili

“kütle hâlinde emeklemek, dağa yukarı doğru yavaş yavaş ilerlemek” (KRS: 600).

2.2.38.2 Eski Türkçede ör-II “tırmanmak” fiili

ör- “yukarı çıkmak, yükselmek, kopmak, belirmek, ayağa kalkmak, ayaklanmak” (OA: 126); *ör-* “belirmek, çıkmak, kopmak: yükselmek – bulut” (DLT, IV: 462); *ÖR-I* görünmek, yükselmek” (DTS: 388); *ör-* “(br.) yükselmek” (ETG, 290).

2.2.38.3 Etimoloji incelemelerinde ör-II “tırmanmak” fiili

2.2.38.3.1 Sevortyan’da ör-II “tırmanmak” fiili

II *ö:p-*/ *ö:r-I* *тырк.*; *öp-/ör-* *тыр. диал. DSf.*, *каз.*, *Menges Gl*₇₆₇, *ИТС*₃₈₈, *Gabain*₃₂₃, *Brockelmann*₁₃₅, *Kaşg. D.*₄₆₂, *Analyt. In.*₄₉₀, *T VIII*₉₄, *T X*₄₇;
öj-/öj- *тыр. диал. DSf.*; *yp-/ür-* *тат.*, *сам.*;

(ESTY, 1974: 542).

Sevortyan (a.g.e., 542), bu fiilin de sesteş isim şeklinin bulunduğunu belirterek, yukarıdaki bazı varyantlarında görülen ön sesteki uzunluğun (/ö:-/) etimolojik bir uzunluk olabileceğini ifade eder. Bu fiilin, ön sesi /u-/ /ü-/ olan şekillerinin de Vamberi tarafından Özbekçe'deki kapalı /q/ sesiyle ilişkilendirildiğini, Sarı-Uygurcada görülen ön ses /y-/li şeklinin de diğer Türk lehçelerinde görülmediğini dile getirir. Sevortyan (a.g.e., 544), **e:p/ep ... [ö:r/ör...] ~ e:p/ep- ... [ö:r/ör- ...]** şeklinde değerlendirdiği ikili kökün, Türkçe ve Moğolca için ortak bir kök olabileceğini düşünmekte ve “yükselmek, çıkmak, dindik durmak (saç gibi), yükseklik vb.” ile ilişkili olarak görmektedir.

2.2.38.3.2 Clauson'da ör- II “tırmanmak” fiili

Clauson'un eserinde bu fiil, **Mon. V. AR-** başlığı altındaki **1 ö:r-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, bu fiili *ün- [ön-]* “bitmek” (*bk. ön-* (bitmek, büyümek)) fiiliyle eş anlamlı olduğunu, genellikle çıkma noktası ile ilişkiyi sürdüren “yükselmek” anlamı taşıdığını (örn: bitki hakkında “filizlenmek”) ve çoğunlukla mecazî anlamda kullanıldığını belirtirken, genişlemiş **örü-** biçiminin bulunduğu da işaret etmektedir. (EDPTS: 195).

2.2.38.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ör- II “tırmanmak” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır. Ancak, **ВІР [VİR]** “yukarı” sıfatını *ör-* fiiliyle ilişkilendirmek mümkündür. Fedotov **ВІР [VİR]** maddesinde, vir “yukarı” sıfatını, Türkçe “yükseklik, tümsek” gibi anlamlara gelen *ör* ismiyle karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:124).

2.2.38.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ör- II “tırmanmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.38.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ör- II “tırmanmak” fiili

Hacıeminoğlu'nda fiil ile ilgili, “**ördür-** < **ör-dür-** “yükseltmek” (TDYBF:149)” ve “**örüz-** < **ör-ü-z-** “yükseltmek” (TDYBF: 151)”ün dışında açıklayıcı bir bilgiye rastlanmamıştır.

2.2.38.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ör- II “tırmanmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiil ile ilgili olabileceği düşünülen aşağıdaki iki maddeye rastlanmaktadır:

YP [ÜR] “sırt, yokuş” ~ Genel Türkçe ör “sırt, yokuş” (TTES, 224).

YP-Y II [ÜR-ÜW] “üremek; filizlenmek”. Çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *üre-* “üremek; gür bir şekilde bitmek”, Çuvaşça ~ *ür-* “gür bir şekilde bitmek” Eski Türkçe *üre-* “uruktan, tohumdan filizlenip çıkmak” < Eski Türkçe, Moğolca *ur, or, ür, ör* “tohum”, urugluk” (TTES, 224).

2.2.38.3.7 Tuncer Gülensoy’da ör- II “tırmanmak” fiili

“ör-¹ *['İplik, yün, tel, saz gibi şeyleri elde şiş, tığ yardımıyla birbirine dolayarak işlemek veya tezgâhta dokumak' = *ET. yörgä- 'örmek' (EUTS, 303) - OT. ör-, ö:rü-* 'belirmek, çıkmak, yükselmek' < * ö:- +-r- [< *hö:r-]... ”; “...An.ağl.: *ör-, örü-* 'yapmak' (DS.IX, 3348)..” (Gülensoy, 2007: 666).

2.2.38.4 Değerlendirme: ör- II “tırmanmak” fiili

ör- “tırmanmak” fiili, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “yukarı çıkmak; yükselmek; kopmak; belirmek; ayağa kalkmak, ayaklanmak; belirmek, çıkmak, kopmak: yükselmek – bulut; görünmek” gibi anlamlar kazanmıştır. “filizlenmek” anlamıyla *ön-* “bitmek, büyümek” fiiliyle de ilişkili olduğu anlaşılmaktadır (*bk.. 2.2.34 ön-*).

Araştırılan kaynaklara göre Kırgız Türkçesindeki *ör-II* “tırmanmak” fiili, Eski Türkçedeki *ör-* “yükselmek, kopmak, belirmek vb.” fiiliyle aynı fiildir.

2.2.39 ös- “büyümek”

2.2.39.1 Kırgız Türkçesinde ös- “büyümek” fiili

“sözlük ve mecaz anlamında da: büyümek (KRS: 600)”.

2.2.39.2 Eski Türkçede ös- “büyümek” fiili

ÖS- “büyümek, yetişmek” (DTS: 391).

2.2.39.3 Etimoloji incelemelerinde ös- “büyümek” fiili

2.2.39.3.1 Sevortyan’da ös- “büyümek” fiili

öc-/ös- I türk., тур. диал. DD 31119, кар. к., кум., кбал., кир., каз., ног., кнал., уз. диал. Абдуллаев Хор. III.72, уйг., лоб., алт., хак., караг. Castrén87, тув., P I1291 (алт., лоб., шор., тел., кюэр., кир. = каз., ккир., тар., чаг., уз., вост.-тюрк.), ДТС391, KW184, Ettuhfet.227, Rav. C.65, Vám-béry ÓSpr.223; öc-/ös- кар. т.; öc-/ös- ктат., кум. диал. Керимов Кайтак.57; oc-/os- уз.; Yöc-/Üös- кум.диал. Шахманова Казаниц.24; ö:c-/ö:s- койб. Cast-rén87, кыз. Joki W.20 (ös-); yc-/üs- тат., лоб., чув., P I1877 (казан., тоб., бар.), Будагов I136 (üs-) (Y - казан., кир. = каз.); yc-/üs- баш.; öz- Будагов I136 (тоб.); es-/es- кар. г., P I872 (кар.л.) и, возможно, ту-рецкое диалектное es- (ср. *esek* < *es-ek* ‘крепкий’, ‘хорошо развитый’ DD 2548, *esenmek* ‘увеличиваться’, ‘расти’, ‘расширяться’, ‘опухать’ DD 2549). (ESTY, 1974: 552).

Sevortyan, bu fiil ile ilgili olarak çalışan bilim adamlarının da görüşlerine yer vermiştir. Bu görüşleri şöyle özetlemek mümkündür: 1) ös- fiili, Türkçe ve Moğolcada ortak bir köke sahiptir; 2) Eski Uygurcadaki *üse*, *öse*, *üze*, *öze* “üst, yukarı” ismiyle, Çağatayca *ösme* “yukarı gelmek; tırmanmak; büyümek” fiili ilişkilendirilebilir (a.g.e., 553).

2.2.39.3.2 Clauson’da ös- “büyümek” fiili

Clauson’un eserinde fiil, Mon. V. AS- (EDPTS: 240-241) başlığı altındaki ös- alt maddesinde ele alınmakta ve Moğolca bir fiil olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca, “büyümek” anlamının yanında “yetişmek; uzamak” gibi anlamlarıyla bütün çağdaş Türk lehçelerinde kullanıldığına işaret edilmektedir (a.g.e., 241).

2.2.39.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ös- “büyümek” fiili

YС- [YС-] “bitmek, büyümek; çoğalmak; yetiştirmek”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşça türevlerini sıraladıktan sonra, aynı fiili önce Türkçe sonra da Moğolca şekilleriyle karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:301-302).

2.2.39.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ös- “büyümek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.39.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ös- “büyümek” fiili

Hacıeminoğlu'nda bu fiil, “*Kırgız Türkçesinde Fiilden Türemiş Fiiller*” bölümünde “östür- < ös-tür-” şeklinde geçmektedir (TDYBF: 164).

2.2.39.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ös- “büyümek” fiili

YC-Y [ÜS-ÜW] “büyümek, yetiştirmek” ~ Genel Türkçe ös- “büyümek, yetiştirmek” (TTES: 224).

2.2.39.3.7 Tuncer Gülensoy'da ös- “büyümek” fiili

“ös-[(hlk.) '1.Büyümek,boyu uzamak; 2. yükselmek' < ET. ös- 'şişirmek, kabartmak' (*EUTS*, 153: *ösür-* 'kabartmak') CC.ös- 'yetiştirmek, gelişmek' (*KLS*,152) < * o:-s- ~ ös- (*Tel./TAS*, 80)” (Gülensoy, 2007:).

2.2.39.4 Değerlendirme: ös- “büyümek” fiili

ös- fiilinin “büyümek” anlamının yanında çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “bitmek; uzamak, çoğalmak; yetiştirmek, yetiştirmek; üremek vb.” anlamlar kazandığı görülmüştür.

Araştırılan kaynaklara göre, ös- “büyümek” fiilinin, Türkçe ve Moğolca ortak bir fiil olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.40 öt- “geçmek”

2.2.40.1 Kırgız Türkçesinde öt- “geçmek” fiili

“geçmek; uğramadan geçmek; öne geçmek; ölmek; göçmek; affetmek; keskin olmak (kesen, delen nesneler hakkında); kolayca pazarlamak (mal hakkında); bırakmak, reddetmek” (KRS: 601.1.-601).

2.2.40.2 Eski Türkçede öt- “geçmek” fiili

öt- “geçmek, becermek” (ETG, 291); **ÖT- I** “1. geçmek (bir şeyin yanından), 2. geçmek, bitmek, tükenmek, sonuna varmak” (DTS: 391).

2.2.40.3 Etimoloji incelemelerinde öt- “geçmek” fiili

2.2.40.3.1 Sevortyan'da öt- “geçmek” fiili

I öt-/öt- I турк., тур. диал. DSf. аз., кар. к. т., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., уз. диал., Абудллаев Хор. Ш.73, Юдахин Карабулак.52, Решетов Курам.126, уйг., лоб., сал. Kakuk185, алт., хак., тув., як., P I1260, Будагов I112 اوتك, Zenker I112 اوتك, اوتك (вост.-тюрк.), اوتك (тур.), ДТС391, Малов407, Gabain324, Brockelmann136, Křšš. D.467, USp.289 (в составе ötür- ‘проникать’, ‘проходить’), Houtama59, Ettuhfet.227, Zajaczkowski Bulgat. II63, Ibnü M.56, Korkut246, Y. ve Z.XVII, Zajaczkowski St. I138, Абушка90 اوتك, Pav. C.45 اوتك, Vámbéry CSpr.217 اوتك; öt-/öt- ктат.; öt-/öt- кум. диал. Керимов Кайтак.192; öt-/öt- уз.; öt- койб., караг. Gastrén87; اوت ot-Houtma49; üt-/üt- тат., баш., лоб., P I1862 (саг., койб., кач., тоб., бар.); jüt-/jüt- суг.; et-/et- (в составе eten ‘прошедший’, ‘прошлый’) турк. диал. Шамуратов Ёмуд.23, кар. г.; vit-/vit- чув.;

II öt, Vámbéry CSpr.216; üt Gabain349.

ESTY, 1974: 554)

Sevortyan, fiilin yukarıda sıralanan varyantlarından ilk şeklinin öt-, daha eski anlamlarının da “geçmek; yakınından geçmek; geçmek (binek hayvan ya da taşıt üzerinde oturarak); geçmek (hastalığın iyileşmesi anlamında); geçmek (çatının ya da tavanın akıtması anlamında); geçmek (ıslanmak, suyun bir şeye geçmesi); geçmek (zaman); geçmek (mermi); deşmek (delgi ya da burgu aletleriyle); geride bırakmak; terk etmek; ölmek; sonuna varmak; sokulmak; geçmek (bir şeyin üzerinden *örn.*: dağ, geçit vb.); karşıya geçmek; su ile doldurmak” olduğunu düşünmektedir (a.g.e., 554-555).

2.2.40.3.2 Clauson'da öt- “geçmek” fiili

Clauson'da incelenen fiil, **Mon. V. AD-** (EDPTS: 36-40) başlığı altındaki **1 öt-** alt maddesinde ele alınmakta ve çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarına yer verilerek, esas anlamının bir şey üzerinden veya bir şeyin arasından geçmek olduğu bunu yanında “affetmek; bağırsakları boşaltmak; bırakmak vb.” yan anlamlar kazandığı da belirtilmektedir (EDPTS: 39).

2.2.40.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde öt- “geçmek” fiili

ВИТ- II [VIT- II] “geçmek; girmek; ıslatmak; damlatmak, sızmak; içine işlemek”. Fedotov bu fiili, Türkçe öt- fiiliyle karşılaştırmaktadır (Fedotov, 1996a:124)

2.2.40.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde öt- “geçmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.40.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda öt- “geçmek” fiili

Söz konusu fiil, Hacıeminoğlunun eserinin “Karahanlı Türkçesinde Fiil Çekimi” bölümünün altında incelenen Harezmi Sahasında “öt- *“geçmek”*. ötür- < ötür- *“geçirmek” Süngüsün taşdın ötürür irdi ursa. “Vursa süngüsünü öteye geçirirdi.”* (Nacıemoğlu, 1991: 83)” şeklinde, Yeni Türkçe Devresi bölümü altında incelenen Kıpçak Sahasında ötür- *“geçmek”* ötker- < ötür- < ötür- *“nüfuz ettirmek”* (a.g.e., 87)” şeklinde ele alınmıştır.

2.2.40.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde öt- “geçmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.40.3.7 Tuncer Gülensoy’da öt- “geçmek” fiili

“öt-² [(hlk.) 'Ölmek' = ET., OT. *öt-* 'geçmek' < **ö:t-* CC.: *öt-*(KLS,152)
An.ağl.: *öt-* 'yemek, turşu, pekmez vb. yiyecekler ekşime' (DS.IX, 3358) ~ *üöt-*
(Yak.)...” (Gülensoy, 2007: 674).

2.2.40.4 Değerlendirme: öt- “geçmek” fiili

öt- fiilinin temel anlamı “geçmek” olmakla birlikte çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “uğramadan geçmek; öne geçmek; ölmek; göçmek; affetmek; keskin olmak (kesen, delen nesneler hakkında); kolayca pazarlamak (mal hakkında); bırakmak, reddetmek; üzerinden geçmek’ ve diğer tarafa çıkmak; (bir şeyin) içine sızmak” gibi anlamlar da kazanmıştır. Bu anlamların çoğu Kırgız Türkçesi için de söz konusudur.

Araştırılan kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *öt-* fiili, Eski Türkçedeki *öt-* fiili ile aynı fiildir.

2.2.41 uç- “uçmak”

2.2.41.1 Kırgız Türkçesinde uç- “uçmak” fiili

“uçmak; süzülmek; ölmek (*sadece çocuklar için*); boyası atmak; boyası yenmek; sönmek, kurumak, sararmak, gazellenmek (*bitkilerle ilgili*); **toodon uç-**: dağdan yuvarlanmak; **okko uç-**: kurşunla vurulmak; oktan, kurşundan helak olmak; **közünön uctu**: bir şeye ya da yakınlarına duyulan aşırı muhtaçlık; **uçup-küyüp**: heves ve iştiyakla davranmak; yuvarlanmak (yerinden, makamından olmak)” (KRS: 603).

2.2.41.2 Eski Türkçede uç- “uçmak” fiili

uç- “uçmak” (OA: 134); **uç-** “uçmak” (DLT, IV: 681); **uç-** “uçmak; havalanıp gitmek; ölmek” (ETY: 874); **uç-** “uçmak, ölmek”; (ETG, 304); **UÇ-** “uçmak, süzülmek; kaybolmak, gitmek; ölmek” (DTS: 603).

2.2.41.3 Etimoloji incelemelerinde uç- “uçmak” fiili

2.2.41.3.1 Sevortyan’da uç- “uçmak” fiili

УЧ-/УЧ- турк., тур., аз., гаг., ктат., кар.к.т., кум., кбал., кир., уз., уйг., сьг., лоб., алт., Р I₁₇₂₀, Будагов I₁₇₇ اوجيق (y), DTC⁶⁰³⁻⁶⁰⁴, Малов⁴³⁷, Gabain³⁴⁶, Orkun IV¹²², Brockelmann²²⁷, Kāšg. D.⁶⁸¹, USP.³⁰², Atebet.^{LXVI}, Analyt. In.⁵⁰⁹, KW²⁶³, Abū H.¹¹¹, Houtsma⁴⁴, Ettuhfet.²⁶⁸, Zajaczkowski Bulgat. II⁷⁷, АФ⁰⁷³, Ibnü M.⁷⁹, Korkut³⁰⁰, Çarh.⁷⁷, Seyhi⁸⁹, Наджип Мухабб.¹⁶⁶, Абушка⁹⁴, Pav. C.⁴⁹, Vambergy CSpr.²¹⁸, Будагов I₁₁₇ اوجاغ (чаг.); **уч-/үч-** тат., сьг., Р I₁₃₂₆ (казан.); **уш-/uš-** ног., ккал., тув., Будагов I₁₁₇ اوشق (кир. = каз.); **үш-/üş-** каз.; **үс-/us-** хар.; **үс-/üs-** баш.; **уч-/uc-** кар.т., Р I₁₇₄₀ (бар., кюэр., тоб., кар.л., куман.); **вс-/vës-** чув.; **үч-** алт. Баскаков Туоа¹⁶³; **учу-** Р I₁₇₂₃ (чаг.).

(ESTY, 1974: 312-613).

Sevortyan bu fiilin Eski Türkçede de *uç-* şeklinde olduğunu düşünmektedir. (a.g.e., 312-613).

2.2.41.3.2 Clauson’da uç- “uçmak” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil, **MON V. AC-** (Clauson: 1972: 19) başlığı altındaki **uç-** alt maddesi altında ele alınmaktadır. Esas anlamının kuş hakkında “uçmak” olduğunu belirten Clauson (a.g.e.), bu fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerde mecazi anlamlar kazandığını, en eski mecazi

anlamlarından birinin de “saygı ifadesi olarak (asiller için) ölmek”; ve “çok hızlı gitmek; kaybolmak; seçirmek; (renkler için) boyası atmak vb.” olduğunu dile getirmektedir.

2.2.41.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde uç- “uçmak” fiili

BĚÇ- I [VĚŠ- I] “uçmak”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşçadaki türevlerine yer verdikten sonra, Eski Türkçe *uç-* “uçmak” fiili ve çeşitli Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:119).

2.2.41.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde uç- “uçmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.41.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda uç- “uçmak” fiili

Hacıeminoğlu’nda fiil ile ilgili olarak “En Eski Türkçede Kök Fiiller” adlı bölümde şu bilgiler bulunmaktadır: “uç- <u-ç- “*uçmak*” (ETG). Eski çağlardaki insanın gözünde havada **uçabilen** kuş, elbette muktedir sayılmaktadır” (TDYBF: 25).

2.2.41.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde uç- “uçmak” fiili

ОЧ-У [ОЧ-УУ] “uçmak, düşmek” ~ Genel Türkçe *uç-* “uçmak; düşmek” (TTES: 156).

2.2.41.3.7 Tuncer Gülensoy’da uç- “uçmak” fiili

“uç- 'I. (Kuş, kanatlı böcek vb. için) hareketli kanatları yardımıyla havada düşmeden durmak, havada yol almak; 2. (uçak vb. için) özel mekanizma ile yerden yükselmek, havada yol almak; 3. gaz veya buhar durumuna geçmek; 4. solarak yok olmak; 5. (şaka) aşırılmak; 6. rüzgâr veya başka bir itici güçle yerinden ayrılıp uzağa gitmek; 7. yüksek yerden düşmek veya yuvarlanmak; 8. (mec.) çok sevinmek; 9. yok olmak, ortadan kaybolmak; 10. belirmek; 11. patlayıcı madde ile parçalanmak; 12. uçar gibi dalgalanmak; 13. çok hızlı gitmek’ = ET., OT. *uç-* (EUTS; DLT) <*uç-*...” (Gülensoy, 2007: 954).

2.2.41.4 Değerlendirme: uç- “uçmak” fiili

uç- fiilinin temel anlamı “uçmak (kuş ile ilgili)” en eski mecaz anlamı saygı ifadesi olarak asiller için ölmek” olmakla birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk

lehçelerinde “süzülmek; ölmek (*sadece çocuklar için*); boyası atmak; boyası yenmek; sönmek, kurumak, sararmak, gazellenmek (*bitkilerle ilgili*); dağdan yuvarlanmak; kurşunla vurulmak; oktan, kurşundan helak olmak; bir şeye ya da yakınlarına duyulan aşırı muhtaçlık; heves ve iştiyakla davranmak; yuvarlanmak (yerinden, makamından olmak); çok hızlı gitmek; kaybolmak; seğirmek; ahlaksız olmak; terk etmek; (göz için) çekmek; (kalp için) çarpmak; (kuş için) uçmak; (uyku) kaçmak; kırırdamak; seğirmek; mahvolmak; uçup gitmek vb.” yan anlamlar da kazandığı görülmüştür.

İncelenen kaynaklara göre Kırgız Türkçesindeki *uç-* “uçmak” fiili, Eski Türkçedeki *uç-* “uçmak” fiiliyle aynı fiildir.

2.2.42 uk- “dinlemek”

2.2.42.1 Kırgız Türkçesinde uk- “dinlemek” fiili

“dinlemek, işitmek: duymak; anlamak; **til uk-**: laf işitmek (azarlayıcı sözlerle maruz kalmak)” (KRS: 800).

2.2.42.2 Eski Türkçede uk- “dinlemek” fiili

uk- “anlamak” (DLT, IV: 687); **uk-** *a.m.* (ETG, 304); **UK-** “anlamak, anlaşılmaq” (DTS: 613).

2.2.42.3 Etimoloji incelemelerinde uk- “dinlemek” fiili

2.2.42.3.1 Sevortyan’da uk- “dinlemek” fiili

I УК-/УQ- кир., ккал., уз., уйг., алт. Баскаков Туба₁₆₀, Р I₁₆₀₆ (алт., тел., леб., шор., кач., койб., чаг., кир. = каз., казан., тар., вост.-тюрк., др.-уйг.), Будагов I₁₄₄ اوتاق (алт.), ДТС₆₁₃, Малов₄₃₈, Gabain₄₃₈, Brockelmann₂₃₁, Kāšġ. D.₆₈₇, USP.₃₀₁, Atebet._{LXVI}, Analyt. In.₅₀₉, T VIII₁₀₁, T X₅₂, Abū H.₁₁₂, Аф₀₇₄, Ibnu M.₇₉, Боровков ЛТ₃₂₄, Qutb₁₉₉, Vémbergý ĆSpr.₂₂₄; УК-/UQ- каз. (в составе УК-УН- ‘понимать’, ‘осмыслить’), тат. диал. ДС I₁₄₃; УХ-/УХ- уйг. диал. Jarring₃₂₃, хак.; ОК-/OQ- уйг. диал. Jarring₃₂₃, Qutb₁₁₇; اوتاق оуамак Будагов I₁₄₄.

(ESTY, 1974: 584)

Sevortyan (a.g.e.), Azerbaycan’ın Mugan ağızlarında görülen **уғуз** [uğuz] “çok bilen” kelimesinin ***yx[ux]**’tan türediği zannedilen, ancak böyle

bir türevin mümkün olmadığını, aslında ***yq [uq]**'tan türemiş olan **yry3 [uğuz]** (< ***yq-y3 [uq-uz]**) kelimesinin kökünün de incelenen fiille ilişkili olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda Eski Uygurca'daki **yq [uq]** "düşünce, anlam, anlayış" ismini de bu maddenin alt maddesi olarak **ll yq [uq]** şeklinde almıştır.

Uygur ağızlarındaki ön sesteki /o-/ ile ilgili (Arap harfleriyle yazılan metinlerde) kesin bir şey söylemenin zor olduğunu söyleyen Sevortyan, *uk-* fiilinin iki ayrı anlamının (1. kavramak; düşünmek; 2. dinlemek; duymak) tarihî durumlarının belirsizliğinden bahsederken, tarihî açıdan daha eski anlamının "anlamak" olabileceğini söylemekte ve bu görüşüne temel olarak *uk-*'un en eski türevlerinden olan *uquš [uquş]* ve *uquγ [uquğ]* "idrak ve idrak etme" kelimelerini örnek göstermektedir (a.g.e.). Daha sonra fiilin ettirgen şekli olan *uqıt-*'in "bilgilendirmek; ilan etmek" anlamının doğrudan "dinletmek; dinlemeye imkan vermek" anlamıyla yakından ilgili olduğunu belirterek, "dinlemek" ve "kavramak" tek bir gelişmenin iki farklı yönü olarak değerlendirmektedir: "kavramak ve bilmek için dinlemek". Dolayısıyla o, her iki anlamın, tek anlamın birer unsuru olarak kabul etmektedir (a.g.e.).

2.2.42.3.2 Clauson'da uk- "dinlemek" fiili

Clauson'un eserinde bu fiil, **Mon. V. AĞ-** başlığı altındaki **uk-** maddesinde ele alınmaktadır (Clauson: 1972: 77-78). Fiilin temel anlamını "anlamak" ikincil anlamını "dinlemek" olarak değerlendiren Clauson (a.g.e.), bu fiilin Moğolca *uka-* ve Eski Türkçe **okı** ile karşılaştırıldığına, günümüzde Türkçenin Kuzey Doğu, Güney Doğu lehçelerinde korunduğuna, bazı çağdaş Türk lehçelerinde de "öğrenmek" anlamında da kullanıldığına işaret etmiş, en eski dönemlerde **bil- uk-** (**bilmetin ukmatın** 'çünkü (biz) bilmiyoruz veya anlamıyoruz') şeklinde ikilemesine rastlanıldığına temas etmiş, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarına yer vermekle sınırlı kalmıştır.

2.2.42.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde uk- "dinlemek" fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.42.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde uk- “dinlemek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.42.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda uk- “dinlemek” fiili

Hacıeminoğlu’nun eserinde bu fiil ile ilgili bilgiler, “En Eski Türkçede Kök Fiiller” bölümünde şu şekilde geçmektedir: “u- (uzun u) *anlamak*” < uk- < u-k- “*anlamak*”; ukuş < uk-u-ş < u-k-u-ş “*akıl, anlayış*” (KB). Yani anlamayı sağlayan yetenek, organ; us < u-s < u-ş “*akıl*” (ETG). Bu kelime Moğolca’ya geçmiştir. Moğolca’da /ş/ sesi bulunmadığı için, Türkçe uş “*akıl*”, Moğolca’dan Türkçeye us olarak tekrar geri dönmüştür (TDYBF: 25)”.

2.2.42.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde uk- “dinlemek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile bir madde hâlinde rastlanmamaktadır. Ancak, **УКЫ-У [UKI-W]** “okumak (kitap okumak; eğitim kurumunda okumak)” maddesinde, Tatar Türkçesindeki *укы-у [uki-w]* “okumak” fiilinin, genel Türkçedeki *оқы- [oqı-]* “çağırmak, hıçkırmak; seslenmek; şarkı söylemek” (< *оқ [oq]* “ses; isim; ün”) fiiliyle aynı fiil olduğu düşünülmektedir (“haykırmak, çağırmak > kitap okumak”). Eski Tatarcada oku- fiilinin “okulda öğrenmek” anlamının da bulunduğu dile getirilmekte bu bağlamda *өк-* fiilinin “itibarla dinleme; kazanmak; anlamak; öğrenmek” (< genel Türkçe *уқ- [uk-]*) anlamının da olduğuna işaret edilmektedir (TTES, 218).

2.2.42.3.7 Tuncer Gülensoy’da uk- “dinlemek” fiili

Tuncer Gülensoy’un eserinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.42.4 Değerlendirme: uk- “dinlemek” fiili

uk- fiilinin temel anlamı “anlamak” olmakla birlikte, fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde, “dinlemek, işitmek: duymak; laf işitmek (azarlayıcı sözlerle maruz kalmak); öğrenmek, duymak” gibi yan anlamlar da kazandığı görülmüştür (KRS: 800).

Araştırılan kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *uk-* fiili, Eski Türkçedeki *uk-* fiiliyle aynı fiildir.

Bu fiilin Eski Türkçede *uk-* “anlamak” şeklinde olduğu kesindir. Bu fiilin *u-* [<~ o~ õ-] “düşünmek, anlamak” (TDBUÜ: 183) fiilinden, –k (fiilden fiil yapım) eki (TDYBF: 17) aracılığıyla türediği söylenilebilir.

2.2.43 *ul-* “yolmak”

bk. 2.4.22 *olu-*.

cul- “yolmak” fiilinin teki. (KRS: 801). Yudahin burada *cul-* fiilinin teki olarak gördüyse de Eski Türkçede bu fiil mevcuttur.

UL- “eskimek, yıpranmak, aşınmak” (DTS: 608);

Ancak, Eski Türkçedeki eskimek, yıpranmak, aşınmak anlamlarına gelen *ul-* fiili ile ilgisi olup olmadığını kesin söylemek mümkün değildir.

2.2.44 *ur-* “vurmak”

2.2.44.1 Kırgız Türkçesinde *ur-* “vurmak” fiili

“vurmak dövmek; kararlı bir hamle yapmak, ani bir davranışta bulunmak; basmak (*kaşe, damga, dağ, mühür*); dağlamak (atın kalçasına damga yakmak); kurmak; örmek, koymak (*genellikle balçıktan yapılan inşaatlarda*) **cezalandırmak** (*Tanrı, yüce güç, ata ruhları vb. tarafından; burada kargış sözüne ek olarak bazen de tek başına kullanıldığı görülür, кудай урган* Tanrının cezası) (KRS: 805.2.- 806).

2.2.44.2 Eski Türkçede *ur-* “vurmak” fiili

ur- “vurmak, dövmek, koymak, yapmak, katmak, haketmek, yontmak, geçirmek, kaydetmek” (OA: 136); **ur-** “vurmak, döğmek; koymak, yapmak; takmak” (=urmak, DLT, IV: 694); **ur-** “vurmak, bindirmek; tayin, tahkim etmek” (ETY: 876); **ur-** (br.) “atmak, kurmak, (kanun) çıkarmak, isabet

ettirmek, vurmak(ETG, 305)” **UR-** “vurmak, dövmek; koymak, yerleştirmek; yontmak, oymak; *birleşik fiillerin bir parçası olarak kullanılır*) vurmak, doldurmak, düzene koymak vb. (örn: *xazinâ ur-* “hazineyi doldurmak”)) (DTS: 614).

2.2.44.3 Etimoloji incelemelerinde ur- “vurmak” fiili

2.2.44.3.1 Sevortyan’da ur- “vurmak” fiili

UR-/UR- турк., тур. диал. Edip Urfa¹³⁹, таг., кар., кум., кбал., кир., ног., ккал., уз., уйг., лоб., алт., хак., койб., караг. Castrén⁸⁷, тув., P L¹⁶⁴⁷, Будагов L¹²⁶ ^ا (y), ДТС⁶¹⁴, Малов⁴³⁸, Gabain³⁴⁷, Orkun IV¹²⁴, Brockelmann²³¹, Kāšg. D.⁶⁴⁴, USp.³⁰², Atebet.^{LXVII}, Analyt. In.⁵⁰⁹, T VIII¹⁰¹, T X⁵², KW²⁶⁶, Abū H.¹¹², Ettuhfet.²⁷⁰, Аф⁰⁶⁶ ^ا, Аф⁰⁷³ ^ا, Ibnū M.⁸⁰, Korkut³⁰², Çarh.⁷⁷, Şeyhi⁹¹⁻⁹², Harami¹²¹, Y. ve Z.^{XXI}, Боровков ЛТ³²⁹, Наджи Мухабб.¹⁶⁷, Абушка¹⁰³, Pav. C.⁵⁷, Vámbéry ÓSpr.²²⁰, Zajaczkowski Gl.⁷⁵; ŪR-/ūr- каз., тат., баш., P L¹³²⁰ (казан.); WUR-/wur- турк. диал. Кульманов Геокл.²¹¹, P IV¹⁹⁸³ (wur- ктат., турк.); VUR-/vur- тур., аз., ктат., P IV¹⁹⁸² (осм.); VAR-/vār- чув.; UY-/uj- лоб.; VÜR- тур. диал. Korkmaz GB²¹. (ESTY, 1974: 599)

Sevortyan (a.g.e., 599-601) incelediğimiz filin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki fonetik varyantlarını, anlamlarını ve başlıca türevlerini sıralamış, Eski Türkçede de *ur-* şeklinde ve “vurmak” anlamında kullanıldığına ve *ur* “vurma” şeklinde sesteş isim eşinin de bulunduğu işaret etmiştir (ESTY, 1974: 599).

2.2.44.3.2 Clauson’da ur- “vurmak” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil, **Mon. V. AR-** başlığı altındaki *ur-* maddesinde ele alınmaktadır (Clauson: 1972: 194-195). Clauson (a.g.e.), bu fiilin ünlüsünün kısa olmasıyla *o:r*’dan ayırt edildiğini, en erken dönemden itibaren “koymak (*birşeyi, bir şeyin üzerine, üzerinde*)”, “vurmak (*birini veya birşeyi*)” şeklinde iki ayrı anlamının bulunduğunu, bu iki anlamını birbirinden ayırarak (1) *or-* ve (2) *ur-* şeklinde ayırmaya çalışan bilim adamlarının yanlış olduğunu dile getirmiş ve çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinden örnekler vermiştir.

2.2.44.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ur- “vurmak” fiili

БĂР- II [VĂR- II] “bırakmak, düşürmek, fırlatmak, atmak, vurmak”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşçadaki türevlerini verdikten sonra çeşitli tarihî ve

çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmıştır (Fedotov, 1996a:116-117).

2.2.44.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ur- “vurmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.44.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ur- “vurmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 38) “Eski Türkçede Fiilden Türemiş Fiiller” bölümünde incelenen fiili şu şekilde değerlendirmiştir: ursuk- <ur-suk- “vurulmak, dövülmek” < ur-u-z-u-k-.

2.2.44.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ur- “vurmak” fiili

OP-Y [OR-UW] “çarpmak, vurmak” ~ Genel Türkçe . *ur-* < *owur-* “vurmak” (TTES: 155).

2.2.44.3.7 Tuncer Gülensoy’da ur- “vurmak” fiili

“ur-[→vur- *An.ağl.:* *ur-*, *urla-* 'l.vurmak; 2. çalmak' (DS.XI, 4041); *ur-* 'kuyudan su çekmek'” (Gülensoy, 2007: 969).

2.2.44.4 Değerlendirme: ur- “vurmak” fiili

ur- fiilinin, en eski dönemden itibaren “koymak, vurmak” anlamlarıyla tüm tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaşatıldığı, bunun yanı sıra da “vurmak, dövmek; kararlı bir hamle yapmak, ani bir davranışta bulunmak; basmak (*kaşe, damga, dağ, mühür*); dağlamak (atın kalçasına damga yakmak); kurmak; örmek, koymak; balçıktan duvar çiti örmek; cezalandırmak; teslimiyet göstermek, tamamiyle itaat etmek; bahse koymak (*kumarda*); tayin etmek; takmak (*taç*); yerleştirmek; vermek (*ad, ünvan*); yapmak, katmak, haketmek, yontmak, geçirmek, kaydetmek; tayin, tahkim etmek; atmak, kurmak, (kanun) çıkarmak, isabet ettirmek, yerleştirmek; yontmak, oymak; (*birleşik fiillerin bir parçası olarak*) vurmak, doldurmak, düzene koymak; bırakmak, düşürmek, fırlatmak” gibi anlamlar kazandığı görülmüştür. İncelenen kaynaklara göre Kırgız Türkçesindeki *ur-* “vurmak” fiili, Eski Türkçedeki *ur-* “koymak; vurmak” fiiliyle aynı fiildir.

2.2.45 ut- “kazanmak”

2.2.45.1 Kırgız Türkçesinde ut- “kazanmak” fiili

“kazanmak, ütmek (*oyunda*); (KRS: 809).

2.2.45.2 Eski Türkçede ut- “kazanmak” fiili

ut- “yutmak, galib gelmek, kazanmak” (ETY: 877); **ut-** “oyunda yutmak, oyunda ütmek” (DLT, IV: 701); **ut-** “yenmek, utmak, ütmek” (ETG, 305); **UT-** I “yenmek, ütmek” (DTS: 617).

2.2.45.3 Etimoloji incelemelerinde ut- “kazanmak” fiili

2.2.45.3.1 Sevortyan’da ut- “kazanmak” fiili

YT-/UT- турк., тур., аз., кар., кум., кбал., кир., ног., ккал., уйг., хак., тув., Р I₁₇₀₃, Будагов I₁₃₉, ДТС₆₁₇, Малов₄₃₉, Gabain₃₄₈, Orkun IV₁₂₅, Brockelmann₂₃₃, Kašg. D.₇₀₁, USP.₃₀₂, Analyt. In.₅₁₀, Т X₅₂, Ettuhfet.₂₇₁, Abû N.₁₁₃, Zajaczkowski Bulgat. II₇₈, Боровков ЛТ₃₃₂, Аф₀₇₂, Ibnü M.₈₁, Qutb₂₀₁, Наджиб Мухабб.₁₆₆, Pav. C.₄₅, Vámbéry Óspr.₂₁₇; YT-/üt- каз., тат., баш., Р I₁₃₂₅ (казан.); at-/ät- чув.; YUT-/jut- уз.; YT-/üt- тур. диал. Aksoy Gaziantep.₇₁₁, DSf.; YUT-/jüt- (в составе YUTDUR- ‘проигрывать’) турк. диал. Мухамед Нохур.₂₃₆

(ESTY, 1974: 609).

Sevortyan bu fiilin ince ve kök ünlüsünün kalın ünlülü varyantlarının Eski Türkçe dönemindeki ses değişimleri olarak değerlendirmekle birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarını vermektedir. Ayrıca Vambery’nin bu fiili incelerken, Eski Uygurca *utmaḡ, otmaḡ* “kazanmak” fiili ile *oyun* “oyun” ismini aynı köke dayandırdığını ifade etmektedir (a.g.e.).

2.2.45.3.2 Clauson’da ut- “kazanmak” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil **Mon. V. AD-** (Clauson: 1972: 38-39) başlığı altındaki **ut-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson (a.g.e.), bu fiilin temel anlamını daha çok kumarda “kazanmak” olarak değerlendirmekle birlikte nadiren “birini yenmek (*oyun vb. çeşitli durumlarda*)”, çok az olsa da “savaşta kazanmak” anlamıyla kullanıldığına ve tüm tarihî lehçelerde görüldüğü gibi, çağdaş Türk lehçelerinde de korunduğuna işaret etmiştir.

2.2.45.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ut- “kazanmak” fiili

ÄT- [ÄT-] “kazanmak; benimsemek”. Bu maddede, Çuvaşça ÄT- [ÄT-] fiili Türkçe karşılığı *ut-* fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmıştır (Fedotov, 1996a:93).

2.2.45.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ut- “kazanmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.45.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ut- “kazanmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 54) Orta Türkçe fiillerin incelendiği bölümde söz konusu fiili şu şekilde değerlendirmiştir: *ut-* “*yenmek, kazanmak*” *utsuk-* < *ut-suk-* < *ut-u-z-u-k-* “*oyunda yenilmek, utulmak*”.

2.2.45.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ut- “kazanmak” fiili

OT-Y I [OT-UW I] “kazanmak, yenmek” ~ Genel Türkçe *ut-/ yut-* “kazanmak, yenip ele geçirmek”. krş. OT-y II. (TTES: 155).

OT-Y II [OT-UW II] “ezberlemek, akılda tutmak; yakalamak” ~ Eski Türkçe *ut-*, *ūt-* “kazanmak, kazanıp almak, baş eğdirmek” (a.g.e., 155-156).

2.2.45.4 Tuncer Gülensoy’da ut- “kazanmak” fiili

“*ut-* [‘Oyunda yenmek, ütme’; Krş. *yut-* = ET.*ut-*, *ūt-* ‘yenmek’ (EUTS, 268: *utuz-* ‘yenilmek’); *ut(u)ş* ‘yarar’ (Eleges, 9: *el(i)m ut(u)ş(i)ğa* ‘halkımın yararına’) ~ OT. *ut-* ‘oyunda ütme, yutma’ (DLT: *utuş-* ‘oyunda yutuşmak’; *utsuk-* ‘oyunda yutulmak’) [Fakat, *utru-* ‘kesilmek, kırılmak, kısaltılmak’; *utruş-* ‘ma-kasla kesmekte yardım etmek’; *utul-* ‘(ekini bozan bitkiler) kesilmek’; *utun* ‘değersiz’] <*ūt-* ... ▲ (Gülensoy, 2007: 973).

“*yut-* [‘1. Ağzında ulunan mbir şeyi yutağa geçirmek; 2. (mec.9 haksız olarak kendine mal etmek, zorbalıkla elinden almak; 3. dayanıp sesini çıkarmamak, katlanmak; 4 tam ve doğru söylememek; 5. inanmak, aldanmak, kanmak; 6. türlü anlamlara gelen sözü anlayamamak; 7. söylemek istediği bir sözü kendini tutarak söyleyememek; 8. (oyunda bir şey) kazanmak; 9. iyice, eksiksiz olarak öğrenmek; 10. (mec.) (ışık, ses) gücünü parlaklığını azaltmak’ = ET. (KT, Uyg.), OT. *yut-* (DLT: *yutuk-* ‘kuraklıktan arıklamak, ölüm haline gelmek’; *yuttur-* / *yodtur-* ‘sildirmek’; *yod-* ‘silme, bozma’; *yodluş-* ‘silinme’; *yodsa-* ‘silme istemek’; *yodtur-* / *yuttur-* ‘sildirmek’; *yodul-* ‘silinme, yok

edilmek; *yodun-* 'silinecek') CC.: *yovut-* < *yūt- *ūt-... (Gülensoy, 2007: 1182-1183).

2.2.45.5 Değerlendirme: ut- “kazanmak” fiili

ut- fiilinin temel anlamı “kazanmak” olmakla birlikte, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “ütmek (*oyunda*); yutmak, galib gelmek; oyunda yutmak, oyunda ütmek; yenmek, utmak, ütmek; muzaffer olmak; benimsemek vb.” anlamlar kazandığı görülmüştür. Araştırılan kaynaklara göre Kırgız Türkçesindeki *ut-* fiilinin, Eski Türkçesindeki *ut-* fiilinden geldiği açıktır. Bu fiilin Türkiye Türkçesindeki *üt-* “kazanmak” fiili ile aynı olduğunu hatırlatalım.

Bu fiilin Eski Türkçede *ut-* “yutmak, galib gelmek, kazanmak” şeklinde olduğu kesindir. Bu fiilin *u-* “muktedir olmak” fiilinden *-t* (fiilden fiil yapım) eki (TDYBF: 17) aracılığıyla türediği söylenilebilir (a.g.e., 85).

2.2.46 *uuk-* “zehirlenmek”

2.2.46.1 Kırgız Türkçesinde *uuk-* “zehirlenmek” fiili

yyk- II “zehirlenmek” (KRS: 810). Bu fiil türemiş bir fiil olup, *uu* (*ağu*) “zehir” ismine */-k-/* ekinin eklenmesiyle meydana gelmiştir (*āguḡ-* > *aḡuḡ-* > *awuḡ-* > *owuḡ-* > *ouḡ-* > *uuk-*).

2.2.47 *ür-* “ürmek”

2.2.47.1 Kırgız Türkçesinde *ür-* “ürmek” fiili

yp- II “ürmek, havlamak” (KRS: 823).

2.2.47.2 Eski Türkçede *ür-* “ürmek” fiili

ür- “üflemek; ürmek, havlamak” (DLT, IV: 714); *ür-* “havlamak, şişirmek, üflemek” (ETG, 306); *ÜR-I* “ürmek” (DTS: 626); *ÜR-II* “üflemek” (DTS: 626).

2.2.47.3 Etimoloji incelemelerinde ür- “ürmek” fiili

2.2.47.3.1 Sevortyan’da ür- “ürmek” fiili

I YÜR-/ÜJR- (= y:ɹ-) турк.; yp-/ür- турк. диал. Куренов Ставр. II₂₀₃, тур. диал. DSf., кар.т.г., кбал., кир., каз., ног., ккал., уз. диал. Абдуллаев Хор. куман., тоб., чар., кар.л.т.), Будагов I₁₂₇ كورك, DTC₆₂₆, Gabain₃₄₉, Kašg. D.714, KW₂₇₀, Abū N.115, AΦ₀₇₃, Ibnū M.82, Korkut₃₀₇, Pav. C.57; yp-/ür- тат., баш., Р I₁₃₃₈ (казан.); хү:p-/hü:r- турк. диал. Куренов Ставр. II₁₇₁, аз., уз. диал. Абдуллаев Хор. III.91, Будагов I₁₂₇ هورك; e:p-/e:r- тув.; вёр-/vör- чув.;

(ESTY, 1974: 626-627).

Fiilin yukarıda sıralanan varyantlarında görülen ön sesteki uzunluğun etimolojik bir uzunluk olabileceğini, Tuvacada ön sesteki /ü:-/ sesi yerine /e:-/ sesinin kullanılmasının nedeninin belirsiz olduğunu belirten Sevortyan, bu fiilin sesteş isim şeklinin de bulunduğunu ve bunların menşeinin köpek havlamasını taklit eden ses, başta görülen /x [h]/ sesinin ise protez (av ~ hav örneğinde görüldüğü gibi) olabileceğini belirtmektedir (a.g.e., 627).

2.2.47.3.2 Clauson’da ür- “ürmek” fiili

Clauson’un eserinde bu fiil, Mon. V. AR- başlığı altındaki 2 ür- alt maddesinde ele alınmaktadır. Bu maddede fiilin temel anlamının “(köpek için) havlamak, ulumak” olduğu, bu anlamıyla bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde korunduğu (ürü-, hür- vb. fonetik varyantlarıyla) belirtilmekle sınırlı kalmıştır (Clauson: 1972: 196).

2.2.47.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ür- “ürmek” fiili

BĖP- II [VĖR- II] “ürmek, havlamak”. Bu fiilin Genel Türkçe karşılığının, aşağıda görüldüğü gibi, BĖP- I [VĖR- I] “üflemek” fiili ile aynı olduğu belirtilmektedir (Fedotov, 1996a:117). Eski Türkçede, “üflemek” ve “havlamak” anlamları tek maddede gösterilirken, Çuvaşçada bu iki anlam ayrı ayrı iki maddede ele alınmıştır.

2.2.47.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ür- “ürmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.47.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ür- “ürmek” fiili

Hacıeminoğlu'nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.47.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ür- “ürmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.47.3.7 Tuncer Gülensoy'da ür- “ürmek” fiili

“ür- '1. Şişirmek; 2. köpek havlamak' = ET. *ür-* 'üfürüp şişirmek' (*EUTS*, 307: *yürül-*, *ürül-*) ~ OT. *ür-* (DLT: *ürülgen* 'her zaman şişen'; *ürül-* 'şişmek, kabarmak, üflenmek, şişirilmek') < **ür-* <(h)*ür-* (Räsänen; T. Tekin).. ” (Gülensoy, 2007: 992).

2.2.47.4 Değerlendirme: ür- “ürmek” fiili

ür- fiilinin Eski Türkçede iki anlamı bulunmaktadır: 1) “üflemek, şişirmek”; 2) ürmek, havlamak”. Bu iki anlamdan, Kırgız Türkçesindeki *ür* fiili için sadece “(köpek için) havlamak, ürmek” anlamı geçerlidir. Üflemek anlamı ise, Kırgız Türkçesindeki *üylö-* “üflemek” fiilinde görülmektedir. Aynı zamanda *ürö-* “iptal etmek” fiilinin incelenen fiil ile bir bağlantısının olup olmadığı araştırılabilir.

Araştırılan kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *ür-* fiili, Eski Türkçedeki *ür-* fiiliyle aynı fiildir.

2.2.48 üy- “yığmak”

2.2.48.1 Kırgız Türkçesinde üy- “yığmak” fiili

“bir şeyi küme hâlinde yığmak; yığmak, toplamak” (KRS: 818).

2.2.48.2 Eski Türkçede üy- “yığmak” fiili

ökül- “toplanmak, yığılmak: düşünölmek” (OA: 126); **ök-** “yığmak, biriktirmek” (DLT, IV: 453); **ök-** “toplamak, biriktirmek” (ETY: 827); **ÖK-** I maddesinde **ük-**’e gönderme yapılmıştır (DTS: 382); **ÜK-** *a.m.* (DTS: 623); **üy-** “(öy-?, *Yazıtlar*) vasıl olmak (?)” (ETG, 306).

2.2.48.3 Etimoloji incelemelerinde üy- “yığmak” fiili

2.2.48.3.1 Sevortyan’da üy- “yığmak” fiili

УГ-/УГ- тур. диал. DSf., хак.; ук-/ук- T VIII₁₀₁; уқ-/уқ- (в составе уқа ‘куча’, ‘костер’) P I₁₆₁₇ (шор.); уй-/уй- тур. диал. DD З₁₄₄₁, кир., каз., нор., ккал., P I₁₈₀₀ (кир.). Будагов I₁₆₇ أُيُك (у – казан., кир. = каз.); уй-/уй- уз.; үй-/үй- тат., баш., P I₁₃₃₅ (казан.); ү- P I₁₇₉₈ (алт., тел.); ув-/ув- [в составе үв-шүк ‘место, изобилующее растениями (деревьями, грибами, цветами и т.д.)’] тур. диал. DSf.; ув-/ув- [в составе увүт- ‘собирать’ (в грудю: о квашеном молоке)] уз. диал. Абдуллаев Хор.Ш.89; өк- P I₁₁₇₈ (чат.), اوكك, اوكك Zenker I₁₂₈ (вост.-тюрк.); اوكك Боровков Бад.₁₀₁, Абушка₁₀₉ (в составе اوكك ‘собранный в кучу’), اوكك Rav. C.71; اويك (уйумек или өйумек) Будагов I_{145.167} (казан., кир. = каз.); اوكك Rav. C.71.
(ESTY, 1974: 620)

Sevortyan incelediğimiz fiilin çeşitli türevlerini verdikten sonra, söz konusu fiil ile ilgili bazı bilim adamlarının görüşlerine yer vermekle sınırlı kalmıştır. Bu görüşleri şöyle özetlemek mümkündür: *üg-* “yığmak” fiili arkaik şekli **hüg* olan *höyük* ile ilişkili olabilir; sürü anlamına gelen *ügür*, *üyür*, *öyör*, *aygır* gibi kelimeler ile Rusça *yur* “insanlarla dolu yer; çarşı; galeyan” kelimeleri de *üg* ile ilişkili olabilir vb. (a.g.e.).

2.2.48.3.2 Clauson’da üy- “yığmak” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil ile ilgili bilgilere **Dis. V. EG-** (Clauson: 1972: 99-100) başlığı altındaki **ük-** alt maddesinde yer verilmiştir. Clauson (a.g.e.), **ük-** “yığmak, biriktirmek (bir şey *Nesne*.)” fiilinin ön sesinin genellikle /ö-/ olarak seslendirildiğine, *TT VIII*’daki yazıtlar ve çağdaş biçimleri /ü-/ olduğunu kesinleştirdiğine işaret etmiş, Hakaniye Türkçesinde (daha çok Uygurcada) protez /y-/ sesinin ön seste kullanılan varyantına da rastlandığını (*yığ-* “yığmak” fiilini dikkate alarak) dile getirmiştir.

2.2.48.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde üy- “yığmak” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.48.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde üy- “yığmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.48.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda üy- “yığmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 26), söz konusu fiil ile ilgili olarak “En Eski Türkçede Kök Fiiller” adlı bölümde aşağıdaki bilgilere yer vermiştir: “üyük <üy-ü-k <ü-d-ü-k “*tepe gibi yüksek yer*” (Div.) Yani hüyük <h'üyük”.

2.2.48.3.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde üy- “yığmak” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamaktadır. Ancak, **ӨЕГ-Ү [ÖYÉG-ÜW]** “üşüşmek (*köpeklerin*); kalabalık yapmak, sürü hâlinde durmak (koyun)”; **ӨЕР [ÖYÉR]** “sürü; kalabalık; yığın”; **ӨЕР-Ү [ÖYÉR-ÜW]** “kalabalıklaştırmak; yığmak; sövmek» maddelerinde bu kelimelerin genel Türkçe *üy-* “yığmak” fiilinden türedikleri dile getirilmektedir (TTES: 157).

2.2.48.3.7 Tuncer Gülensoy'da üy- “yığmak” fiili

“*üğ*”² (hlk.) ‘Yığmak’ < OT.yığ- (DLT) [yığ- > *yug-/yüg- > yüg-> üğ-]” (Gülensoy, 2007: 987)

Ayrıca, “**evlek** (hlk.), 1 .Tarlaya tohum ekmek için saban iziyle bölünen kısımlardan her biri; 2. bahçelerde sebze vb. şeyleri dikmek için ayrılan parçalardan her biri; 3. bahçe ve tarlalarda açılan su yolu ; 4. suyun toprağı oyduğu yer; 5.öküzlerin bir defada sürebileceği tarla parçası’ (DS. V, 1811).” (Gülensoy, 2007: 349) maddesinde, **evlek** kelimesi şu şekilde tahlil edilmiş **evlek** < * ET., OT. **ewle-** ‘toplamak, yığmak’ (DLT) + **-k** . ET **ewle-** fiili ise Kırgız Türkçesindeki **üy-** “küme şeklinde yığmak” fiiliyle karşılaştırılmıştır.

2.2.48.4 Değerlendirme: üy- “yığmak” fiili

İncelenen kaynaklarda, *üy-* fiilinin “yığmak, biriktirmek; bir şeyi küme hâlinde yığmak; yığmak, toplamak” anlamlarıyla Eski Türkçe döneminden itibaren çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde görüldüğüne, ön sesi- /ö-/ ve /ü-/ olan varyantlardan /ü-/lülü varyantının daha eski olabileceğine işaret edilmiş, *höyük-* ~ *üdük* ~ *üyük* türevlerinin karşılaştırılmış, *yığ* “yığmak” fiili dikkate alınarak ön seste /y-/ protezli şeklinin de olabileceği dile getirilmiştir.

Bu bilgilere göre, Kırgız Türkçesindeki *üy-* fiili, Eski Türkçedeki *ök-/ük-* fiiliyle aynı fiil olduğu kesindir.

2.2.49 *üz-* I “koparmak”

2.2.49.1 Kırgız Türkçesinde *üz-* I “koparmak” fiili

“yolmak, yırtmak, kesmek; kopartmak; koparmak. (KRS: 816.2)”.

2.2.49.2 Eski Türkçede *üz-* I “koparmak” fiili

üz- “kesmek, kırmak, koparmak, delmek, parçalamak” (OA: 137); *üz-* “kesmek, koparmak, parçalamak” (ETY: 880); *üz-* “ip ve benzeri şeyeri kesmek” (DLT, IV: 720); *ÜZ-* “yolmak, yırtmak, koparmak, 2. mahvetmek, kesmek, 3. kırmak. 4. *mec.* keserek konuşmak. 5. kullanmak (?)” (DTS: 629); *üz-* “kırılmak, kırmak, koparmak, mahvetmek” (ETG, 306).

2.2.49.3 Etimoloji incelemelerinde *üz-* I “koparmak” fiili

2.2.49.3.1 Sevortyan’da *üz-* I “koparmak” fiili

YÜ-/ÜZ- турк., тур. диал. DD 31442, Edip Urfa¹⁴⁰, DSf., аз., кум., кбал. кир., каз., ног., ккал., уз. диал. Решетов Курам.⁵⁸⁴, уйг., лоб., P I¹⁸⁸⁹, Будагов I¹³⁴ *كۆچ* (*Y* – тур., казан.), ДТС⁶²⁹, Малов⁴⁴¹, Gabain³⁴⁹, Orkun IV¹²⁸, Brockelmann²³⁸, Kāšg. D.⁷²⁰, USp.³⁰², Le Coq Chuast.¹⁴⁽⁶⁾ (в составе *üz boz* ‘порча’), Analyt. In.⁵¹¹, T X⁵³, KW²⁷¹, Abū H.¹¹⁶, Ettuhfet.²⁷⁴, Kor-kut³⁰⁷, Боровков Бад.⁹⁶, Qutb²⁰⁴, Pav. C.⁶³; *yüz-/uz-* кум. Мохир⁹⁰, уз.; *yü-/üz-* кар.т.; *Yz-/üz-* тат.; *Yz-/üö-* баш.; *Yc-/üs-* лоб., алт., хак., тув., P I¹⁸⁷⁸, Малов⁴⁴¹, Ибн М.²²⁸ *أيسك*; *iz-/iz-* кар.т.; *Yüz-/jüz-* сар.; *Yüz-/juz-* сар.; *öz-/öz-* Qutb¹²⁵, Vambery CSpr.²²² *كۆچ*, *öz*mek; *Yü-/üj-* турк. диал. Мамаков Човдур.¹⁰².

ESTY, 1974: 621).

Sevortyan (a.g.e., 621-622), fiilin yukarıda sıralanan varyantlarından Sarı-Uygurcadaki ön sesi /y-/li şeklinin *üy-* “yığmak” fiilinde görüldüğü gibi protez olduğunu söylemekte, sesteş isim eşinin de bulunduğuna işaret etmektedir: *üzü-* < **üz* + -*ü-* “koparmak”; *üzlüksüz* < **üz* + -lik + – siz vb.

Çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki anlamlarını da sıralayan Sevortyan (a.g.e., 622), *üz-* fiilinin Eski Türkçe şeklinin de *üz-* “koparmak” olduğunu dile getirmiştir.

2.2.49.3.2 Clauson'da üz- I “koparmak” fiili

Clauson'un eserinde bu fiil **Mon. V. AZ-** (Clauson: 1972: 279-280) başlığı altındaki üz- maddesinde ele alınmaktadır. Bu fiilin anlamını “parçalamak (bir şeyi), onu ayrı ya da parçalara ayırmak” olarak belirten Clauson, bu fiilin Eski Türkçeden itibaren bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerde kullanıldığına işaret etmekle yetinmiştir.

2.2.49.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde üz- I “koparmak” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.49.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde üz- I “koparmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.2.49.4 Necmettin Hacıeminoğlu'nda üz- I “koparmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 169) bu fiili, “Musul-Kerkük Türkmen Ağzı” bölümünde fiilden türemiş fiil olarak değerlendirmektedir: üz- < üzül- < üz-ü-l- “*kendi kendini üzme*”.

2.2.49.4.1 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde üz- I “koparmak” fiili

Ө3-Y [ÖZ-ÜW] “kesmek, yolmak, koparmak (*ipliği, ipi*); *ağız*. bitirmek, sona erdirmek” ~ Genel Türkçe üz- “koparmak” (TTES: 159).

2.2.49.4.2 Tuncer Gülensoy'da üz- I “koparmak” fiili

“üz-¹[(*hık.*) 'Kırmak, koparmak, kesmek' = ET. üz- (*EUTS*, 275: üzül- 'kesilmek, kopmak, sonu gelmek') ~ OT. üz- '(ip ve benzeri şeyleri) kesmek' (DLT: üzlün- '(ip) üzölmek, kopmak'; üzlüş- 'kopmak; (karı koca) ayrılmak; alacaklı borçludan ilişkisi kesmek'; üzse- 'koparmak istemek'; üztür- 'kopartmak'; üzöklük 'kesilme'; üzöl- 'kesilmek') < *(*h*)üf- (Räsänen, V)..” (Gülensoy, 2007: 1005).

2.2.49.5 Değerlendirme: üz- I “koparmak” fiili

Araştırılan kaynaklarda, üz- fiilinin, “yolmak, yırtmak, kesmek; kopartmak; koparmak; kesmek, kırmak, parçalamak; ip ve benzeri şeyeri kesmek;

mahvetmek; (*konuşmayı*) kesmek; kullanmak; kırılmak” gibi anlamlarıyla Eski Türkçeden itibaren çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanıldığı görülmüştür. Bu anlamların çoğu Kırgız Türkçesi için de söz konusudur ve Kırgız Türkçesindeki *üz-* fiili Eski Türkçedeki *üz-* fiiliyle aynı fiildir.

2.2.50 *üz-* II “süzmek”

2.2.50.1 Kırgız Türkçesinde *üz-* II “süzmek” fiili

“sıvı maddelerden bir şeyi çekerek almak, süzmek” (KRS: 816.2). Bu fiil, *süz-* “süsmek, toslamak; yüzmek (suda); gökte süzülerek uçmak; filitre etmek, sıvısı ile koyusunu ayırmak için süzgeçten geçirmek; *mec.* göz süzmek” (KRS: 669) fiiliyle karşılaştırılmıştır.

Burada, Kırgız Türkçesindeki *üz-* II “süzmek; sıvı maddeden bir şeyi çekerek almak” fiilinin, *süz-* fiilinin “süzgeçten geçirme” anlamıyla yakından ilişkili olduğu kesindir. O hâlde, Kırgız Türkçesindeki *üz-* II “süzmek; sıvı maddeden bir şeyi çekerek almak” fiilinin, *süz-* “süsmek, toslamak; yüzmek (suda); gökte süzülerek uçmak; filitre etmek, sıvısı ile koyusunu ayırmak için süzgeçten geçirmek; *mec.* göz süsmek” fiilinin başındaki /s/ sesinin düşmesinin sonucunda ortaya çıktığı düşünülebilir.

Bu fiilin *süz-* fiilinin Ana Türkçedeki şeklinin *süz-/** *sūr-* “Bir sıvıyı, içindeki katı maddelerden ayırmak için bez veya delikli kaptan geçirmek” (TDBUÜ: 185) olduğu bilinmektedir. Bu fiilin Kırgız Türkçesinde ön ünsüzünün düştüğü, ünlüsünün aslî uzunluğunun kaybolduğu görülmektedir.

2.3 ÜNLÜ+ÜNSÜZ+ÜNSÜZDEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ

2.3.1 *ant-* “onu etmek; öyle yapmak”

Bu fiil birleşik bir fiil olup, iki fiilin kaynaşmasından oluşmuştur:

anı “onu” + *et-* “etmek” > *anet* > *ant-* “onu et-; öyle yap-”.

Bu fiil, yükleme hâli eki almış işaret zamiri ile et- yardımcı fiilinin birleşmiş şeklinden ibaret bir fiildir: anı et- > anet > ant-.

2.3.2 art- I “artmak”

art- ön notu:

art- I “aşmak”,

art- II “yüklemek”

art- III “temizlemek” (< arı- t- bk. *arıt-*).

2.3.2.1 Kırgız Türkçesinde art- I “artmak” Fiili

Bu fiil KRS’de apt- III [art- III] maddesindedir.

“1. fazla olmak; 2. yükletmek; 3. aşmak, geçmek (*örn., dağı, dağ geçidini*); *köz art-* “göz koymak” (KRS: 70.1-70.2)”.

KTTS’de ise, KRS’de **art- III** fiili maddesinde görülmeyen ancak bu maddeyi ilgilendiren iki anlam daha verilmiştir: “1. çoğalmak, üzerine eklenmek, artış göstermek; 2. güçlenmek, öncekisine nispeten büyümek, büyümek” (KTTS: 61). KTTS’deki **APT II** maddesinin 3. alt maddesi ise KRS’deki **apt- III** maddesinin 1. alt maddesi ile aynıdır: “fazla olmak, artmak (KTTS: 62)”

Ayrıca, KRS’daki **art- III** fiilinin 2. ve 3. anlamları aslında başka bir fiilin anlamı olduğundan, KTTS’de bu anlamıyla **APT III** (KTTS: 62) maddesinde ele alınmıştır. Dolayısıyla bu fiilin ayrı bir madde hâlinde incelenmesi daha doğru olacaktır. Sonuç olarak araştırmanın bu maddesinde değerlendirilecek olan **art- I** fiilini ilgilendiren anlamları şöyle sıralanabilir: “fazla olmak, artmak; çoğalmak, üzerine eklenmek, artış göstermek; güçlenmek, öncekisine nispeten büyümek, büyümek”.

2.3.2.2 Eski Türkçede art- I “artmak” Fiili

art- (artmak, DLT IV, 37); **ART-** (DTS: 55) “artmak; eklenmek; çoğalmak (hayvanlar hakkında); üstün gelmek”;

2.3.2.3 Etimoloji incelemelerinde art- I “artmak” Fiili

2.3.2.3.1 Sevortyan’da art- I “artmak” fiili

APT-/ART- II турк., тур., аз., гаг., ктат., кар. т. г., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., сюг., лоб., алт., Р I₃₀₆, Будагов I₂₅, Zenker I₂₅, ДТС₅₅₋₅₆, Малов₃₆₀, Gabain₂₉₅, Brockelmann₁₂, Kāšg.D.₃₇, KW₄₀, Zajacz-kowski Bulgat. II₄₂, Pav. C.₁₁, Грунин₃₈₅; арт-/art- уз.; a(p)t-/a(r)t- уйг.; a”pt-/a”rt- тув.; орт-/ort- яку.; ärt- Gabain B. H₄₁₀; ارتق artamaq, ارتق arutmaq Zenker I₂₆

(ESTY, 1974: 181-182).

Bu fiilin, çeşitli anlamlarından daha eski anlamının “çoğalmak, eklenmek (sayıda ve ölçüde)” olduğunu ve bu anlamların sonucu olan “fazla, ziyade” anlamıyla karşımıza çıkan Eski Türkçedeki *artuq* fiiliyle karşılaştırılması gerektiğini ifade eden Sevortyan (a.g.e., 181), incelenen fiilin gelişimini şu şekilde göstermiştir: *apm- [art-] < ap/*ıyp [ar/ır] ~ *ap- [ar-]* “*kalıntı, atık; fazlalık” ~ “*çoğalmak; fazla olmak; ileri gelmek” + *-(l)t-*. Bunu da Sarı Uygurca **art- [< *art- + -(l)t-* yapılan işlemin sonucu anlamı olarak] “artmak” fiiliyle karşılaştırmıştır. Bu bağlamda yine Tatarcanın ağızlarındaki *arı* yani **ar- + -ı* “fazla; daha” sıfatıyla da karşılaştırmış ve çeşitli bilim adamlarının görüşlerine yer vermekle sınırlı kalmıştır. Bu görüşler kısaca şu şekildedir: İncelenen fiil “sırt, arka; arka taraf, geri vb.” anlamlara gelen *art*, *arx* yön zarfları ve “yüklemek; yükü iki yana artmak [binek hayvanına] vb.” anlamlarına gelen *art* fiiliyle karşılaştırılabilir” vb. (a.g.e., 182).

2.3.2.3.2 Clauson’da art- I “artmak” fiili

Clauson’un eserinde incelenen fiil, **MON. V. ARD-** başlıklı maddenin **2 art-** alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson bu fiilin, “büyümek, artmak; fazlalaşmak” anlamlarıyla bütün çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olduğunu belirtmekle birlikte çeşitli tarihî kaynaklardaki ve lehçelerdeki karşılıklarına örnekleriyle yer vermiştir (EDPTS: 201-202).

2.3.2.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde art- I “artmak” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiil ayrı bir madde olarak bulunmamaktadır. Ancak, **ЫТӑ/ УТӑ/ ОТӑ** “tek” maddesinde söz konusu fiille ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Sözlükte bu kelime, “eklenmek, çoğalmak,

artmak, fazla olmak vb.” anlamlarını taşıyan Türkçe *art-* fiiliyle ilişkilendirilmiştir (Fedotov, 1996b: 476).

2.3.2.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde art- I “artmak” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, sözlüğün giriş bölümündeki *a>o değişimi bahsinde, “Yakutça *opdyk* [*orduk*] ‘kalıntı, atık, fazlalık’ = Eski Türkçe *apmyx* [*artux*] (aynı anlamda)” şeklinde bir mukayeseye yer verilmektedir (STET: 1974: 18).

2.3.2.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda art- I “artmak” fiili

Hacıeminoğlu (1991: 82-83), *art-* “artmak” fiilinin *artur-* < *art-ur-* “artırmak” şeklindeki türevinde bulunan *-ur* ekinin ettirgenlik eki olduğunu ve geçişlilik bildirdiğini ifade etmekte ve yine aynı ekin asli şeklinin *-ur/ür-* olduğunu, ses uyumuna göre *-ir/-ir-* şeklinde kullanıldığını da dile getirmektedir. (a.g.e., 92).

2.3.2.3.6 Tietze’de art- I “artmak” fiili

art- II ‘büyümek, çoğalmak’ < ET. *art-*; “fazla gelmek; geri kalmak (Tietze, 2002: 201).

2.3.2.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde art- I “artmak” fiili

APT-Y [ART-UW] “artmak, çoğalmak; *eski dönemlerde* “yüklemek” ~ Genel Türkçe *art-* “asmak; fazla olmak; çoğalmak; aşmak, çoğalmak”. Sözlükte bu kelimenin temel anlamlarının “yüklemek, sırtına yüklemek”, yan anlamlarının da: “sırtına yüklemek/ sırtına almak > taşımak, yüklemek > asmak, ilmek, ucu kalkık durmak > fazla kalmak, başkalarından ayrı kalmak” şeklinde geliştiği düşünülmektedir (TTES: 19).

2.3.2.3.8 Tuncer Gülensoy’da art- I “artmak” fiili

“art-² [‘Çoğalmak’ < **art-* ...” (Gülensoy, 2007: 80).

2.3.2.4 Değerlendirme : art- I “artmak” fiili

art- I fiilinin temel anlamı “artmak” olmakla birlikte hemen hemen bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde temel anlamının yanında “fazla olmak;

çoğalmak”, üzerine eklenmek, artış göstermek; güçlenmek, öncekine nispeten büyümek, büyümek; artmak; fazlalaşmak; artmak; eklenmek; çoğalmak (<üzerine atlayarak üremek, hayvanlar hakkında); üstün gelmek; aşmak, geçmek” gibi anlamlar kazanmıştır.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *art-* I “artmak” fiiliyle Eski Türkçedeki *art-* “artmak” fiili aynı fiildir.

Kökeniyle ilgili Sevortyan’ın şu görüşü isabetlidir: “*apm-* [*art-*] < *ap/*ыр* [*ar/ır*] ~ **ap-* [*ar-*] “*kalıntı, atık; fazlalık” ~ “*çoğalmak; fazla olmak; ileri gelmek” + *-(l)t-*” (ESTY, 1974: 181-182).

2.3.3 *art-* II “yüklemek”

2.3.3.1 Kırgız Türkçesinde *art-* II “yüklemek” fiili

art- II “yüklemek” fiili, KRS’deki *apt-* II fiilinin son iki maddesinin anlamıyla KTTS’deki *APT III* fiilinin anlamlarını taşır:

“yüklemek, yükü iki yanına eşit şekilde artmak [binek hayvanına yüklemek]”; aşmak, geçmek (*örn., dağı, dağ geçidini*); geçirmek [bir şeyin üzerinden], aşmak, bir şeyin üzerinden sallanacak şekilde geçirmek; görevlendirmek, minnet etmek; *köz art* “göz koymak”.

2.3.3.2 Eski Türkçede *art-* II “yüklemek”

art- (artıl-, DLT. IV: 38) “yüklemek, binmek; ardılmak, bir binit üzerinde başı bir tarafa ayakları bir tarafa gelmek üzere heybe gibi ardılmak; erişilmek”; (artin-, DLT. IV: 38) “yükletmek”; *ARTİL* - (DTS: 57) “yüklenilmek (iki tarafa eşit ağırlıklı olarak bırakılarak); sırtına enine yüklenmek”; *ARTİN-* (DTS: 57) “hayvanın sırtına yükü bağlamak”; *ARČ-* (DTS: 51) “?yüklemek”;

2.3.3.3 Etimoloji incelemelerinde *art-* II “yüklemek”

2.3.3.4 Sevortyan’da *art-* II “yüklemek”

APT-/ART- I тур. диал. DS I₃₀₇, кир., каз., ног., ккал., баш., сюг., алт., хак., тув., Р I₃₀₆ (вост.-тюрк.); *a:pt-/a:rt-* гаг. Тукан Вулканешт.253; *ард-/ard-* тур. диал. DS I₃₀₇, тур. ист. TS I₂₃₀ (*-д*, возможно, под влиянием дол-

того а:, хотя в гагаузском это обстоятельство не имело таких последствий);
 арт-/арт- уз.; а(р)т-/а(р)т- уйг.; айт-/ajt- лоб.; ат-/at- лоб.; нрт-/irt-
 як.; урт-/urt- чув.; арч-/arç- ЛТС₅₁.
 (ESTY, 1974: 180).

Sevortyan *art-* “yüklemek” fiilini isimden türemiş fiil olarak değerlendirmektedir: *art-* < *ar-* “sırt, arka” + - (i)t-. Bu fiilin “yüklemek” anlamına paralel olarak “yükü iki tarafa eşit ağırlıkta paylaştırarak koymak” anlamındaki *ardımak* (*a:rdımak*) fiili ile ilgili Zeynep Korkmaz, Baskakov gibi bilim adamlarının görüşlerine de yer veren Sevortyan, Yegorov’un görüşlerine dayanarak, Çuvaşçadaki *urt-* şeklinin de Azerbaycan Türkçesindeki *art-* ile ilgisi olmayan *ört-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir (a.g.e.).

2.3.3.4.1 Clauson’da art- II “yüklemek”

Clauson, *art-* I ve *art-II* fiiliyle ilgili olarak *art-* maddesinin ön notunda şöyle demektedir:

“art- Ön not. Bu biçimde iki eylem bulunmakta; biri Geçişli, ‘yüklemek (bagaj, yük, vs.) (hayvan, vs.) üzerine’, GB xx Anat.’da Edilgen ve Dönüşlü biçimleri köken olarak ard- olduğunu gösteriyor; diğer Geçişsiz biçimi, ‘büyümek, artmak’, bu da her zaman art- idi, çünkü bunun artuk gibi türemiş biçimleri bütün çağdaş dillerde -t- ile hecelenmekte. İlki ilk defa Osm.’da XVI.yy.da geçiyor, ama Edilgen ve Dönüşlü biçimleri Xak.’de XI.yy.da geçiyor; ikincisi ise daha erken dönemlerden beri geçiyor.” (EDPTS: 201).

Daha sonra Clauson, “yüklemek” anlamındaki fiili 1 *art-* (*ard-*) alt maddesinde inceleyerek, ‘yüklemek (bir şeyi Acc.) (bir şeyin üzerine Dat.); yüklemek (hayvana, vs. Acc.) (bir şey bile, vs.) ile; koymak (bir şey, örn. kol) çevresine (bir şey, örn. boyun) anlamlarıyla bütün çağdaş dil gruplarında [Türk lehçelerinde] yaygın olduğunu söylemektedir (a.g.e.).

2.3.3.4.2 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde art- II “yüklemek”

YPT-/ OPT- “örtmek; atmak”. Fedotov, bu fiili, Kırgızca, Altayca, Teleutça, Kazakça, Şorca *art-* “yüklemek”; Başkurtça *art-* “yüklemek; artmak”,

fiilleri, Çağatayca *artmak* (*art-* + *-mak*) “yük”; Başkurtça *artmak* (*art-* + *-mak*) “heybe” isimleri ile karşılaştırmakla sınırlı kalmıştır (Fedotov, 1996b: 287).

2.3.3.4.3 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde art- II “yüklemek”

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, bu fiille ilişkisi olabileceği düşünülen **АЧААН** “olumsuzluk, tartışma, afet” kelimesi ilgi çekicidir. Sözlükte bu kelime Yazılı Моҕолса (письменно-монгольский), *ачу* [açi] 1. “yüklemek, bindirmek, artmak; 2. *sporda*. “rakibini omuzu üzerinden atmak” fiili ve bu fiilden türemiş * *ачуһан* [açiyan] yük, hamule, ağırlık, yük(kü), yük, bâr; yük; ağırlık” ismiyle ilişkilendirilmektedir (STET: 1974: 100).

2.3.3.4.4 Necmettin Hacıeminoğlu’nda art- II “yüklemek”

Hacıeminoğlu (1991: 147), Kazak Türkçesi’ne ayırdığı bölümün “Fiilden Türemiş Fiiller” bölümünde /-H/ ekini meçhullük ve edilgenlik eki olarak değerlendirdiği maddede söz konusu fiili şöyle tahlil etmektedir: *artıl-<art-ı-l- “artılmak”*.

2.3.3.4.5 Tietze’de art- II “yüklemek”

AD. **ard-/art-** “yüklemek” < ET. *ard-*. a.m. Clauson 1972 s. 201. *Çözün yaşı Meriç olsa nazarda/ Ne mümkün biri kol boynuna arda. (MesThT, E.J.W. Cibb 1909 VI, 94). *Cün oldu birbirlerini yenemediler, o zaman suç ardacak bir mecalsiz aradılar. (F. Baykurt 1959 s. 35). Bu fiil kökü, isim kökü olarak da kullanılmış (b. *ard*). Tk.’ye uymayan bu gelişmenin sebebi için b. acı\ B. (Tietze, 2002: 193).

2.3.3.4.6 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde art- II “yüklemek”

APT-Y [ART-UW] “artmak, çoğalmak; *eski dönemlerde* “yüklemek” ~ Genel Türkçe *art-* “asmak; fazla olmak; çoğalmak; aşmak, çoğalmak”. Sözlükte bu kelimenin temel anlamlarının “yüklemek, sırtına yüklemek”, yan anlamlarının da: “sırtına yüklemek/ sırtına almak > taşımak, yüklemek >

asmak, ilmek, ucu kalkık durmak > fazla kalmak, başkalarından ayrı kalmak” şeklinde geliştiği düşünülmektedir (TTES: 19).

2.3.3.4.7 Tuncer Gülensoy’da art- II “yüklemek”

“ard- [/art- ['Yüklemek, asmak' < AT. **ārt-* ...” (Gülensoy, 2007: 75).

“art-¹('Yüklemek, sırtma almak = OT.*art-* (DLT) [< **ārt-*] (T. Tekin, *Mak,I*, 370)..” (a.g.e., 75).

2.3.3.5 Değerlendirme: art- II “yüklemek”

İncelenen kaynaklarda, *art-* fiili “yüklemek, yükü iki yanına eşit şekilde artmak [binek hayvanına yüklemek]”; aşmak, geçmek (*örn.*, *dağı*, *dağ geçidini*); geçirmek [bir şeyin üzerinden], aşmak, bir şeyin üzerinden sallanacak şekilde geçirmek; görevlendirmek, minnet etmek; birinin üzerine atmak (*örn.* suçu); binmek; ardılmak, bir binit üzerinde başı bir tarafa ayakları bir tarafa gelmek üzere heybe gibi ardılmak; erişilmek; yüklenmek (iki tarafa eşit ağırlıklı olarak bırakılarak); sırtına enine yüklenmek; hayvanın sırtına yükü bağlamak; asmak; göz koymak vb.” anlamlarıyla hemen hemen tüm tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanıldığı görülmüştür.

Bu anlamların çoğu Kırgız Türkçesi için de söz konusudur. Ayrıca bu fiilin, Kırgız Türkçesindeki “aşmak, geçmek (*örn.*, *dağı*, *dağ geçidini*)” anlamı, aşmak fiilinin anlamıyla aynı olduğu görülmüştür. Bu bilgilere göre söz konusu fiil, Eski Türkçedeki *art-* “yüklemek” fiiliyle aynı fiil olup, **ar* “arka, sırt” isminden *-(l)t-* ekiyle türemiştir.

2.3.4 art- III “aralamak, iyice bakmak”

bk. 2.3.5 art- IV; 2.4.1 arar-.

*ar-*t- “arala”

*ar-*t- “temizle”

KRS’de bu fiil “**арт- IV [art- IV] см. арыт- I [bk. arıt- I]**” şeklinde incelenmektedir:

“арт- IV см. арыт- I; өткөн күздөн бери элимдин арасын артып жатып чарчадым “geçen sonbahardan beri halkımın bir başından öbür başına gezerek çok yoruldum” (KRS: 70).

KRS’deki арт- IV [art- IV] maddesiyle ilgili görünөн арыт- I maddesinde ise, *arı-t-* “1) temizlemek, silmek, arıtmak; 2) dikkatle, inceleyerek baştanбаша dolaşmak, dolaşmadık bir tarafını bırakmamak; her tarafını dolaşmak, her tarafını gezmek” (KRS: 73.2) şeklinde iki anlamının bulunduğu görölmektedir:

KTTS’de de bu fiil “APT IV туурасы: арыт II (KTTS: 62)” şeklinde incelenmekte ve KRS’deki арыт- I [арит- I]’in yukarıdaki iki anlamından ikinci anlamını taşımaktadır.

KTTS’deki арит- I maddesinde “АРЫТ I ары III fiilinin dolaylı kullanımı [ettirgen şekli] (KTTS: 64)” şeklinde açıklanmakta ve ары III maddesinde de “АРЫ III fiili, yorulmak, yorgun olmak, güçten kuvvetten düşmek (KTTS: 63)” şeklinde açıklanmaktadır. KRS’deki “арт- V temizlemek, arıtmak (*örn.: kurbanlık malın işkembe ve bağırsaklarını*) (KRS: 70.2)” maddesi ise KTTS’de “APT V fiil. temizlemek, silmek, sürmek, arındırmak, temiz hâle getirmek (KTTS: 62)” maddesinde incelenmektedir.

APT IV туурасы: арыт II (KTTS: 62)

APT V этиш. Тазалоо, аарчып-сүртүү, арылтуу, таза абалга келтирүү. [Үсөн].. бетаарчы менен баланын мурдун артты (Касымбеков). (KTTS: 62)

АРЫТ I ары III этишинин аркылуу мамилеси. (KTTS: 64)

АРЫТ II этим.Көп жерди кыдыруу, карап чыгуу, кыдыруу. Далай жерди арыткан Даңктуу Токоң мындамын (Токтогул). Сайдан сайды арытып, [койлорду:] издебеген жерим калган жок (Сыдыкбеков). (KTTS: 64)

Bu ya *arı-t-* şeklindedir ya da *aar-t* şeklindedir. *aard* şeklinde olmalıdır çünkü ön ünlü kısalmış, sonda iki ünsüzün arasında bir ünlü türemesine sebep olmuş. Sonuç itibariyle bu türemiş bir fiil olduğu kesindir. Ayrıca “arıtmak, temizlemek” (bk. art- IV 2.3.5 ve 2.4.1 aarı- “silme temizlemek”

(bk. 2.4.1 aarı- “silme temizlemek”) fiilleri için de aynı şeyi söylemek mümkündür. art- “arıtmak, temizlemek” < ar “temiz” + ı- “temizlemek” + t (bk. ayr- “ayırma”).

2.3.5 art- IV “arıtmak, temizlemek”

bk. 2.3.4 art- III 2.4.1 aarı-.

2.3.5.1 Kırgız Türkçesinde art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

arındırmak, temizlemek (örn.: kurbanlık malın işkembe ve bağırsaklarını); (KRS: 70.2)

арт- V “arındırmak, temizlemek (örn.: kurbanlık malın işkembe ve bağırsaklarını) *учеги-кардын артып атам* “işkembe bağırsaklarını temizliyor”. (KRS: 70). KRS’de bu fiilin aslında *arıt-* olduğunu daha sonra da vurgusuz orta hece vokalinin düşmesiyle *art-* şeklinde kullanılmaya başladığı düşüncesi ileri sürülmektedir. Ve bu düşüncüyü, sözlüğün bir önceki **арт- IV** maddesiyle ilgisi olduğu düşünülen **арыт- I** maddesinde görülen aşağıdaki iki anlamdan birincisi kanıtlar niteliktedir:

“1) temizlemek, silmek, arıtmak; 2) dikkatle, inceleyerek baştan başa dolaşmak, dolaşmadık bir tarafını bırakmamak; her tarafını dolaşmak, her tarafını gezmek” (KRS: 73.2). bk. **4.3.art- III** bk. **арыт- I**.

Bu bilgiler, Kırgız Türkçesindeki *art-* “temizlemek” fiilinin Eski Türkçe karşılığının *arıt-* şeklinde olduğunu da gösterir mahiyettedir.

2.3.5.2 Eski Türkçede art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

арыт- “temizlemek. Bk. **ары-**” (DLT, IV: 33); **ARİT-** (DTS: 53) **арі-** fiilinin *ettirgen* şekli. “arıtmak, temizlemek; enemek, iğdiş etmek”. DLT dizininde *arıt-* “temizlemek” fiilinin *arı-* “temizlemek, temiz olmak (DLT, IV: 32)” fiilinden türediği açıkça görülmektedir.

2.3.5.3 Etimoloji incelemelerinde art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

2.3.5.3.1 Sevortyan'da art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

II ары-/ari- тур., тув., ДТС⁵¹, Малов³⁶⁰, Gabain²⁹⁵, USP²⁶³, Analyt. In.⁴⁶⁵, Atebet. IV, Ibnü M.¹¹, Pav. C.¹⁷, ари-/ari- уз. диал. Я.Тулямов¹⁷³; ару-/aru- Ettuhfet.¹⁴², Zajaczkowski Bulgat. II₄₃ (в арыт-, арыdur). (ESTY, 1974: 184).

Sevortyan, Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğünün, ünlülerin incelendiği ilk cildinin dizininde, “**арым- [arit-]** см. **ары [bk. ari]** şeklinde gönderme yapmaktadır. I **АРЫ/ARI [I ari]** “temiz” maddesi altındaki II **ары-/ ари- [ari-]** “temiz olmak” alt maddesinde bu fiilin, yukarıda görüldüğü gibi, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarını verdikten sonra, anlamlarını ve türevlerini sıralarken Kırgız Türkçesin de de *art-* şeklindeki ettirgen şeklinin olduğuna işaret edilmektedir (a.g.e., 184-186).

2.3.5.3.2 Clauson'da art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

Clauson'un eserinde bu fiil, **DiS. V. ARD-** başlığı altındaki **D arit-** alt maddesinde incelenmekte, ve **arı:-**'nin ettirgen biçimi olduğu, “temizlemek, veya arındırmak (bir şeyi); arıtmak (bir şeyi., kiri, pislği, vs.); çıkarmak, temizlemek(bir şeyden)” anlamlarında bütün çağdaş dil gruplarında [çağdaş Türk Lehçelerinde] küçük fonetik değişikliklerle beraber **art-** şeklinde bazı KD [Kuzeydoğu ve NC [kuzey merkez] lehçelerinde korunduğu dile getirilmektedir (EDPTS: 207).

2.3.5.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, **ЫРӐ I [IRӐ I]** “iyi kalpli, iyi, mükemmel, müthiş; sağlıklı; alçakgönüllü; saygın; kutsal” maddesinde, bu isim Eski Türkçe *arī-* “temizlemek” fiili, *arīγ* “temiz, kirli olmayan” sıfatı ve bunların çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılanmıştır. Ayrıca, Moğolca şekillerine de yer verilmiştir: Moğol Yazı Dilinde: *arīγun*, Moğolca *ariun*, Buryatça *aryuun*, “temiz” (Fedotov, 1996b: 474-475).

2.3.5.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

Bu sözlüğün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, **АРЫЙ [ARIY]** “aralamak, kaldırmak, bir yana çekmek (perdeyi ya da örtüyü), açılmak; açmak, bükme (kitabı), çevirmek (kitap sayfalarını)” fiili ile Buryatça *арул-* [*arıl-*] “temizlenmek, durulanmak, aydınlanmak” kelimesiyle karşılaştırılmış ve bu karşılaştırmaların doğruluğu kabul edilirse, Türk lehçelerindeki *ары* [*arı*] “temiz” ~ *ары-* [*arı-*] “temizlemek, arıtmak” kelimeleriyle de ilişkilendirilerek değerlendirilmesi gerektiği ve bu kelimenin Türkçe kökenli olduğundan söz edilmiştir (STET: 1974: 88-89).

Bu sözlükte yine **AAP [AAR]** “seçkin, saygın, kutsal; muhteşem; temiz; tanrısal”, isminin Türkçe *ары* [*arı*], *ары* [*aru*], *арыг* [*arig*] “temiz; hak; parlak, açık [aydın] karşılaştırılması ilgi çekicidir (STET: 1974: 53).

2.3.5.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

Hacıeminoğlu’nda bu fiil, En Eski Türkçede Kök Fiiller bölümünün tek ünlüden ibaret kök fiiller alt bölümünde **a-** “ayırma” fiilinden türemiş fiil olarak değerlendirilmektedir: *arıt-* <**ar-ı-t-** “temizlemek, yabanî ve zararlı maddeleri ayırmak.” (TDYBF: 21); *arıt-* “temizlemek” (a.g.e., 22).

2.3.5.3.6 Tietze’de art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

arıt- “temizlemek” < ET. *arıt-* (Tietze, 2002: 195)

2.3.5.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.5.3.8 Tuncer Gülensoy’da art- IV “arıtmak, temizlemek” fiili

“arı- ['Temizlenmek' < *ārı-* -[Uyg.Br. *āri-*, *ārri-*] (T. Tekin) OT. (DLT) *arıt-*, Uyg. *arıt-ır* (DLT: *arıt-ur* 'geç biçim') EAT (TS): *arıl-* 'temizlenmek' ~ *ārçı-* (Kırg.) 'temizlemek' = Moğ. *arçı-* 'temizlemek' < **arṭi-* = Kum., Uyg., Osm. *arıt-* <

*art- < * artı- (T. Tekin, *Mak.I*, 4, 338, 368); *arı-tı- (s. 338)" (Gülensoy, 2007: 76-77).

Gülensoy, Eski Türkçedeki asli uzunluğu koruduğunu düşünmüş olmalı ki Kırgız Türkçesindeki *aarı-* "silmek; temizlemek" varyantına yer vermemiştir (bk. 2.4.1 *aarı-*).

2.3.5.4 Değerlendirme : **art- IV "arıtmak, temizlemek" fiili**

İncelenen kaynaklara göre, *art-* fiilinin *arıt-* fiilinin vurgusuz hece vokalinin düşmesiyle meydana geldiği kesindir.

arıt- fiilinin anlamının, başlangıçta "temizlemek; arıtmak; arındırmak; enemek, iğdiş etmek olduğu görülmüştür.

Kırgız Türkçesinde bu fiilin, *art-* şekli "arındırmak, temizlemek (örn.: *kurbanlık malın işkembe ve bağırsaklarını*) anlamında kullanılarak anlam daralmasına uğrarken, *arıt* şekli de "temizlemek, silmek, arıtmak" gibi temel anlamını korumuştur.

Kırgız Türkçesindeki bu fiil, Eski Türkçe *arı-* "arıtmak, temizlemek" anlamına gelen fiilden türemiştir [*art-* < *arı-t*] < ar "temiz" + ı- "temizlemek" + t (bk. ayr- "ayırarak").

2.3.6 ayr- "ayırarak"

2.3.6.1 Kırgız Türkçesinde ayr- "ayırarak" fiili

KRS'de bu fiil için *ayır-* "ayırarak" fiilinin bir varyantı olarak algılanmaktadır.

Kırgız Türkçesindeki *ayr-* fiilinin *ayra-* ve *ayrı-* varyantları da bulunmaktadır: *ayr-*, *ayra-* bk. *ayır-*; *ayrı-* bk. *ayır-* (KRS, 33:2).

Görüldüğü gibi varyantların hepsinde *ayır-* fiiline gönderme yapılmaktadır:

айыр-, айры- 1. ikiye ayırarak; yırtmak; birbirinden ayırarak". (KRS: 36.2.-37).

2.3.6.2 Eski Türkçede ayr- “ayırmak” fiili

adrıl “ayrılmak” (OA: 101); **adhır-** “ayırmak” (DLT, IV: 7); **AðIR-** “bölmek; paylaşmak, ayırmak, ayırım yapmak” (DTS: 15).

2.3.6.3 Etimoloji incelemelerinde ayr- “ayırmak” fiili

2.3.6.3.1 Sevortyan’da ayr- “ayırmak” fiili

АЙЫР-/AJIR- турк., тур., аз., гар., ктат., кар. к. г., куб., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., Будагов I₁₉₀, P I₂₂₁, P I₂₃, Ettuhfet.₁₄₅, Deny Arm. C.₄₅, Абушка₄₁ (в 'ايرشتى' он отделился/расстался), Korkut₂₈; айир-/ajir- уз.; азыр-/azır- сюг., хак., P I₅₆₈; а:р-/a:r- лоб.; адыр-/adır- тув., P I₄₉₂, ДТС_{11,12}, Малов₃₅₄, USp.₂₆₁; адір-/adır- ДТС₁₅, Brockelmann₂, Kašg._{D.7}, Analyt. In.₄₆₂, Qutb₄; atır- Analyt. In.₄₆₂; adar- ДТС₉; уйар-/ujär- чув.; uđur- Qutb₁₉₅.

(ESTY, 1974: 114).

Sevortyan’da bu fiilin, *ayır- ~ *ayar-* (bk. *ayart* “iki yolun çatallaştığı yer” DS I₄₀₈) **ay- ~ aδ- ~ ad- ~ at-* fiilinin ettirgen şekli olduğu belirtilmekte, ayrıca bu fiilin **ay ~ aδ ~ at* şeklinde isim şeklinin de olabileceği düşünülmektedir (a.g.k: 114-116).

2.3.6.3.2 Clauson’da ayr- “ayırmak” fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Dis. V. ADR-** başlıklı maddenin D **adır-** “iki şeyi birbirinden ayırmak; bir şeyi ayırmak” maddesinde incelenmektedir.

2.3.6.3.3 Çuvaşça’nın etimolojik sözlüğünde ayr- “ayırmak” fiili

УЙӐР-/ ОЙӐР- [UYӐР-/ OYӐР-] “ayırmak; bölmek, ayırt etmek; birbirinden ayırmak, ailesinden ayrılmak vb.” Çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılan bu fiilin, Eski Türkçe şeklinin **adar- adır~ aδir-* (DTS: 9) olduğu dile getirilmektedir.

2.3.6.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ayr- “ayırmak” fiili

APAAP [ARAAR] “parçalara ayırmak, ayırmak; *birinden ya da birini ayırmak*”

Sözlükte bu fiil, Türkçe *ara* “ara, ara yer; iki şeyin ortası” kelimesiyle karşılaştırılmış, *ara* kelimesinin de kökeninin **ar-* (< *ar/ az/ ay*) “ayırmak;

parsellemek" (П Пек., 135; Харитонов, 66; Рясянен ЭС, 22; Севортян ЭС I, 163; Кайдаров ОКО, 187) olabileceği dile getirilmiştir.

2.3.6.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ayr- "ayırmak" fiili

Hacıeminoğlu'nda, bu fiil, "En Eski Türkçede Kök Fiiller" bölümünde tek ünlüden ibaret kök fiil olarak değerlendirilmektedir: "a- "ayırmak" (>> adır- <ad-ır- "ayırmak" (KB), (Div.), (ETG) ve adırıl- < ad-ır-ı-l- "ayrılmak" (KB). TDYBF: 19; 30).

2.3.6.3.6 Tietze'de ayr- "ayırmak" fiili

ayır- b.m. (birleştirmenin aksi) < ET. *adır-a.m.* Clauson 1972 s. 66-67, M. Râsânen 1969 s. 6, K. Röhrborn 1977 s. 52. (Tietze, 2002: 238).

2.3.6.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ayr- "ayırmak" fiili

АЕР-У [AYIR-UW] "ayırmak, bölmek". Sözlükte, incelenen fiilin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları verilmiş, Eski Türkçe *ayr* "ayrılmış, ayrılan yer" gövdesinden geldiği dile getirilmiş; sırasıyla, **АЕЛ [AYIL]**, **АЕШ [AYIŞ]** maddelerine gönderme yapılmıştır. "**АЕЛ [AYIL]** "toka, kolan" maddesinde de **АЕШ [AYIŞ]** maddesine göndermede bulunulmuştur. **АЕШ [AYIŞ]** "esas, temel, esas" maddesinde ise, bu kelimenin *ay-*, *ayır-* "ayırt edilmek" fiilinden türediği belirtilmiştir (TTES: 10).

2.3.6.3.8 Tuncer Gülensoy'da ayr- "ayırmak" fiili

ayır- ['Bölmek; birbirinden uzaklaştırmak'] < ET. *adru-* 'ayırmak, seçmek' (Alt.Gr.);KT.,Uyg. *adır-* ~ *ağır-* (DLT) < **ad*(< **δ*)*ru-* [~ *ağır-*] [< **hağır-*] (Gülensoy, 2007: 94).

2.3.6.4 Değerlendirme: ayr- "ayırmak" fiili

İncelenen kaynaklara göre, *ayr-* (<*ayır-*) fiili, Eski Türkçe **adırıl** "ayrılmak" (OA: 101); **adhir-** "ayırmak" (DLT, IV: 7); **AğIR-** "bölmek; paylaşmak, ayırmak, ayırım yapmak" (DTS: 15) fiilleriyle aynı fiil olup, *ā-* ayrılmak kökünden türediği kesindir. /h-/li varyantları Ana Türkçe dönemlerinde olduğu

tahmin edilmektedir ancak, o dönemdeki lehçe özelliği olduğu düşünülebilir (Gülensoy, 2007: 94).

Hacıeminoğlu'nda, bu fiil, "En Eski Türkçede Kök Fiiller" bölümünde tek ünlüden ibaret kök fiil olarak değerlendirilmektedir: "a- "ayırmaq" (>> adır- <ad-ır- "ayırmaq" (KB), (Div.), (ETG) ve adırıl- < ad-ır-ı-l- "ayrılmak" (KB). TDYBF: 19; 30).

2.3.7 ayt- "söylemek"

"ayıt-['Söylemek' = OT. *ay-ıt- 'söylemek' (DLT) Krş. eyit-, ayt-, eyt- 'demek, söylemek' [etmek ve itmek biçimleri okuma yanlışlığı].] DLT: ayık 'vaat, söz' ayıl- 'söylenmek' ayıtğan 'soran' ay- 'söylemek' An.ağl.: ayıt-, ayt- (DS.I, 421) ~ eyt- (Tat.,Bşk.) ayt- (Krş.-Blk., Kum., Kar., KKlp.)" (Gülensoy, 2007: 94).

Bu fiilin Eski Türkçedeki ay- "söylemek" fiilinden, -(α)t- (fiil yapım) ekiyle (ayıt- "söylemek; sormak" bk. DLT, IV: 55; Gülensoy, 2007: 94). Ek aynı zamanda ettirgendir.

2.3.8 iyr- "eğirmek"

2.3.8.1 Kırgız Türkçesinde iyr- "eğirmek" fiili

iyir- **bk.** iyir- II. (KRS: 297).

ийир- II (*zarf-fiil*. ийирип, ийрип) "1. eğirmek, bükmek, örmek; жүн ийир- "yün eğirmek"; 2. sürü hâlinde toplamak, çevirmek (*örn. beygirin kendi sürüsünü çevirmesi için*); *кой уйур-* "koyunları ağıla sokmak" (KRS: 297).

2.3.8.2 Eski Türkçede iyr- "eğirmek" fiili

egir- "sevketmek; döndürmek; eğirmek; çevirmek, bir yeri kuşatmak, sarmak" (DLT, IV: 171). **EGIR- I** "kuşatmak; sarmak; eğirmek, eşmek; döndürmek, evirmek, çevirmek; *mec.*: kötü duruma getirircesine bir şeyi evirmek, çevirmek, döndürmek" (DTS: 166).

2.3.8.3 Etimoloji incelemelerinde iyr- “eğirmek” fiili

2.3.8.3.1 Sevortyan’da iyr- “eğirmek” fiili

ЕҢҢҢР-/ЕҢҢҢҢР- турк.; егир-/егир- тур. диал. DSf., P I₇₀₀ (шор., кээр., куман., аз., осм., чар.), Будагов I_{73,201} ايرك اييرك (тур., аз.), ДТС₁₆₆, Малов₃₆₃, Gabain₂₉₈, Orkun IV₄₀, Brockelmann₁₉, Kāšġ. D.₁₇₁, Caferoğlu EUS₆₉, Atebet. XVIII, KW₈₄, Houtsma₅₁, Abū N.₁₀, AF₀₇₀ اير, Ibnū M.₂₈, Абушка₆₈, اييرك, Pav. C.₁₂₄ اييرك, Vámbéry CSpr.₂₃₆ اييرك; egirt- TS III₁₃₉₀; егер- P I₆₉₆ (чар.), Малов ИМК₉₁, Pav. C.₁₂₀ اييرк; егир(p)-/егир(r)- уйг.; егир-/егир- лоб.; егир-/егир- уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.₂₂; ейир-/ейир- тур., P I₇₂₄ (осм.); еир- P I₆₆₀ (осм.), AF₀₇₇ اير; ейир-/ейир- аз.; ер-/ер- тур. диал. DSf., тув., P I₇₅₅ (эр- саян.); ер-/ер- (в составе äril- ‘поворачиваться’, ‘странствовать’ Analyt. In.₄₇₀); игир-/игир- уйг. диал. Jarring₁₃₈, Atebet. XVIII; йер- сал. Какук₁₈₂; ийир-/ийир- кар. г., кум., кбал., кир., ног., ккал., алт.; ийир-/ийир- уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.₄₇; ийир-/ийир- каз.; увер-/увер- тат. диал. ДС I₂₅₆; ир-/ир- кар. т., P I_{1456,1457} (алт., тел., шор., лоб., кир. = каз., ккир., тоб., сар., койб.); ир-/ир- тат. диал. ДС

I₆₄, хак., P I₁₄₅₀ (ккир.), Будагов I₃₂ ايرك (тоб., кир. = каз.), Малов₃₈₁; ängir- Gabain₂₉₈, Caferoğlu EUS₇₂, Analyt. In.₄₆₉, Pelliot₂₆₃; ийигир-/ийигир- уз.; йигир- уйг. диал. Jarring₁₅₆; йир-, йир-, йир- KW₁₂₄; йер-/йер- каз. диал. Аманжолов₃₇₄; йирле- P IV₁₆₁ (казан.).

(ESTY, 1974:227).

Sevortyan da incelenen fiilin (*egir*- ~ *igir*- ~ *yigir*- vb.). **(y)ig* “eğirmek, iğ; dingil” isminden ya da **ig*- “eğirmek” fiilinden türemiş olabileceğini düşünmektedir (a.g.e., 230).

2.3.8.3.2 Clauson’da iyr- “eğirmek” fiili

Clauson’da incelenen fiil, Dis. V. EGR- başlıklı maddenin, **egir**- “kuşatmak, sarmak (bir şeyi); döndürmek” alt maddesinde incelemektedir. Bu fiili Clauson, *eg*- köküne dayandırmaktadır (EDPTS: 113).

2.3.8.3.3 Çuvaşça’nın etimolojik sözlüğünde iyr- “eğirmek” fiili

АВӐРЛА- I “eğirmek; sarmak” (Fedotov, 1996a:27); **АВӐРЛА** I > **АРЛА** “eğirmek” (Yegorov, 1964: 20). Her iki kaynakta da, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmaktadır. Ancak bu fiil, dönmek; dönerek öğütmek (değirmenle ilgili) anlamındaki **АВӐР**- I fiilinden türemiş bir fiildir (bk. 2.3.11.3.3).

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde eğirmek fiilinin türediği *ig* “iğ” isminin Çuvaşçada *űëkë [yökö]* (*űeəe [yege]*) şeklinde olduğu ifade edilmektedir (TTES: 256).

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde YĖKE “iğ” maddesinde, bu kelime çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle karşılaştırılmakla sınırlı kalmıştır (Fedotov, 1996a:190).

2.3.8.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde *iyɾ*- “eğirmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.8.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda *iyɾ*- “eğirmek” fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiil, *ig* “iğ” kökünden türemiş bir fiil olarak değerlendirilmektedir: *igir*- < *ig-i-r*- “*eğirmek*” (Hacıeminoğlu, 191: 224).

2.3.8.3.6 Tietze’de *iyɾ*- “eğirmek” fiili

AD. *eğir*- I 'kuşatmak, hayvanları bir araya toplamak' DS 1679 < ET. *egir/ enjir*- a.m. G. Doerfer 1965 II, no. 652, Clauson 1972 s. 113, krş. M. Erdal 1991 II, 537 (Tietze, 2002: 695).

***eğir*-** II b.m. (yünü bükük iplik hâline getirmek) < ET. *egir-/ enjir*- a.m. Clauson 1972 s. 113 (Tietze, 2002: 695).

2.3.8.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde *iyɾ*- “eğirmek” fiili

ЭРЛӘ-Ү [ÉRLE-W] “eğirmek” ~ Tatar Türkçesi *ağ*.: *жерла-у [cér-la-w]*, *жегерлә-у [cégér-la-w]*, *űeəerла-у [yéger-la-w]*, *уер-ү [iyér-űw]*, *жегер-у [cégér-űw]*, *űeəer-у [yéger-űw]* “eğirmek, ip eşmek” ~ Genel Türkçe *āğir*-, *egir*- “eğirmek” (Радлов, 1: 706) < Eski Türkçe *ig*, *yig* > Çuvaşça *űëkë [yökö]* (*űeəe [yege]*) “iğ” (TTES: 256).

2.3.8.3.8 Tuncer Gülensoy’da *iyɾ*- “eğirmek” fiili

“*eğir*-['Eğirmek' = ET, OT. *egir*- (KT, Uyg., DLT) Uyg. (*İKPÖ*, 141): *anjir*- 'NRYR-~ *égir*-, *égér*-, *éngir*- (*EUTS*, 69) [< **hegir*-]...”; “... Nişanyan (s. 122):

egir[mek = ET. *egirmek* döndürmek, çevirmek, sarmak (xı)= ? EVİR- NOT : ET. ve OT'de egir- ve ewür- 'döndürmek, çevirmek' anlamlarında olup, eşanlamlı fiillerdir.” (Gülensoy, 2007: 321-322).

2.3.8.4 Değerlendirme: iyir- “eğirmek” fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *iyir*- (< *iyir*-) “eğirmek” fiilinin Eski Türkçede de türemiş fiil olarak karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bu fiilin, **(y)ig* “eğirmek, iğ; dingil” isminden ya da **ig*- “eğirmek” fiilinden türemiş olabileceği düşünülebilir: *igir*- < *ig-i-r*- “eğirmek” (Hacıeminoğlu, 191: 224). Bu fiilin Ana Türkçe ĩk “iğ” isminden, *-(α)r* eki aracılığıyla türemiş bir fiil olduğu kesindir.

2.3.9 ürk- “ürkmek”

2.3.9.1 Kırgız Türkçesinde ürk- “ürkmek” fiili

“ürkmek, korkudan üç buçuk atmak; “Düşman saldırısında, yaşadığı yerini terkederek kaçmak, başka yere sığınmak; paniğe kapılmak” (KRS: 824.1)

2.3.9.2 Eski Türkçede ürk- “ürkmek” fiili

ürk- “ürkmek” (DLT, IV: 714); ürk- ay. (ETY: 880); **ÜRK**- “ürkmek, korkmak” (DTS: 626).

2.3.9.3 Etimoloji incelemelerinde ürk- “ürkmek” fiili

2.3.9.3.1 Sevortyan'da ürk- “ürkmek” fiili

YRK-/YRK- türk., tur., az., kar.k., kum., kbal., kpr., nog., kkal., uz. diyal. Abdullaev Xor. III.91, P I₁₈₃₅ (tar., kpr. = kaz., ktat., çag., vost.- türk., oom.), DTC₆₂₄, Malov₄₄₀, Gabain₃₄₉, Orkun IV₁₂₈, Brockelmann₂₃₆, Kāšg. D.714, Ibn M.227, Ibnü M.82, Korkut₃₀₇, Seyhi₉₄, Qutb₂₀₄, Pav. C.56, Vámbéry CSrg.232; YRK-/YRK- ktat.; YRK-/YRK- tat., bаш., P I₁₃₃₉ (казан.); YRK-/YRK- türk. diyal. Куренов Ставр. I₃₈, Дурдыев Алили₁₅₀, уз., Будагов I₁₂₅ YRK (со ссылкой на калькутский словарь); YRK-/YRK- (в составе YRKmek 'испугаться') тур. диал. DSf., аз. диал. Нахичван.246, оyg., P I₁₂₂₇ (oom.), Будагов I₁₂₅ YRK (8 - тур.), Qutb₁₂₄; YRK-/YRK- хаk., P I₁₈₃₃ (kpr. = kaz., тоб.), Будагов I₁₂₅ YRK (чаг.), Abū H.115, Ettuhfet.274; YRK-/YRK- tat.; YRK-/YRK- kpr. = kaz.), El-Idr.25; YRK YRKmek Vámbéry CSrg.232; YRK-/YRK- tat. диал. DC I₂₃₇; YRK-/YRK- уйг., алт., P I₁₈₃₇ (тел.), Будагов I₁₂₅ YRK (Y - чаг.); YRK-/YRK- каз.; (ESTY, 1974: 635-637).

Sevortyan'ın eserinde, yukarıda sıralanan varyantlarda görülen ön sesi yuvarlak ve düz olan şekillerin eskiden beri paralel olduğu, bu şekillerden ön sesi /i-/li olan şeklinin birincil olduğu [*ir-* “irkilmek; ürkmek”], /ü-/lü şeklinin de /ü- < /-ü-/¹³ gibi bir gelişme sonucunda ortaya çıktığı ifade edilmekle birlikte, ön sesi /h-/li şeklindeki /h-/nin etimolojik olabileceği, Gagauzcadaki varyantta görülen ön sesteki /y-/nin protez olduğuna işaret edilmektedir (a.g.e., 636).

Bu fiilin sesteş isim şeklinin de varlığına işaret eden Sevortyan, isim şeklinin fiil şekline göre daha sonra ortaya çıktığını dile getirmekte, çeşitli bilim adamlarının görüşlerine yer vermekle birlikte, incelenen fiille ilgili, V. Bang'ın görüşüne dayanarak şöyle bir sonuca varmaktadır: *ürk-* < **ür-* + *-(i)q-* ~ *ir-* + *-(i)q-*. Bu iki varyantın birincil tüm diğer varyantların da ikincil olduğunu düşünen Sevortyan, *-(i)q-*ekinin büyük ihtimalle pekiştirme eki olabileceğini ifade etmektedir (a.g.e., 636). Sevortyan, bütün bu bilgilerden yola çıkarak *ürk-* fiilinin eskiden beri *irk-* şeklinin de bulunduğunu söylemekle birlikte, *irk-* şeklinin birincil olduğunu düşünüyor.

2.3.9.3.2 Clauson'da ürk- “ürkmek” fiili

Clauson'un eserinde, bu fiil, **Mon. V. ERG-** başlıklı maddenin altındaki **ürk-** “irkilmek, ürkmek, korkmak” alt maddesinde ele alınmaktadır. Clauson, fiilin, tüm tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde bu anlamlarıyla ve **ürki-/ ürük-** vb. varyantlarıyla korunduğunu dile getirmektedir (EDPTS: 221).

2.3.9.3.3 Çuvaşça'nın etimolojik sözlüğünde ürk- “ürkmek” fiili

ĖPĖX- [ĖRĖX-] “ürkerek atılmak (hayvan hakkında); hızla kaçmak”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşcadaki bazı türevlerine yer verdikten sonra, Türkçe *ürk-* “irkilmek, ürkmek” fiilinin, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırmakla sınırlı kalmıştır (Fedotov, 1996a:156-157).

¹³ /ü- < /-ü-/ bu gelişmeden anlaşılan, ön sesi yuvarlak ünlülü varyantının, ön sesi aslında ikinci ünlü olduğu, ön sesin düşmesi sonucunda *ür-* şeklinde kullanılmaya başlamasıdır.

2.3.9.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ürk- “ürkmek” fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.9.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ürk- “ürkmek” fiili

Hacıeminoğlu incelenen fiille ilgili olarak, Türkmen Türkçesine ayırdığı bölümünde fiilden türemiş fiillerin sıralandığı maddede fiili şu şekilde ele almaktadır: “1) ürküz- ürküzdür- < ürküz-dir- “*ürküttürmek*” (TDYBF: 149); 2) ürküz- < ürk-ü-z- “*ürkütmek*” (a.g.e., 151).

2.3.9.3.6 Tietze’de ürk- “ürkmek” fiili

Tietze’nin (2002) sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.9.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ürk- “ürkmek” fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.9.3.8 Tuncer Gülensoy’da ürk- “ürkmek” fiili

“orkin- [(hlk.) 'Ürkmek' < OT. *ürkün*- 'düşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü' (DLT) Bk. *ürk*-” (Gülensoy, 2007: 630).

“örkin(ü)n-[(hlk.) 'Ürkmek' < ET,OT. *ürk*- (DLT: *ürköl*-; *ürkünç* 'ürküntü, kargaşalık'; *ürküş*-; *ürküt*-) An.ağl.: *örkün*-, *ökün*- (DS.IX, 3348)” (Gülensoy, 2007: 669).

“ürk-['l.Bir şeyden korkup birden sıçramak; 2. şaşkınlık ve korku duymak; 3. (ağaç) meyve vermemek' = ET. (KT, Uyg.), OT. (DLT) *ürk*- 'korkmak, ürkmek' < **hürk*- [< **pürk*-]...” (Gülensoy, 2007: 994).

2.3.9.4 Değerlendirme : ürk- “ürkmek” fiili

ürk- fiili, tüm tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “irkilmek, ürkmek, korkmak” anlamlarıyla ve *ürki*-/ *ürük*- vb. varyantlarıyla korunmuş, temel anlamının yanında “telaşlanmak; kuşkulanmak; yadırgamak; ürkerek atılmak (hayvan hakkında); hızla kaçmak, çökmek, çökmeye başlamak vb.” anlamlar da kazanmıştır. Kırgız Türkçesinde bu fiil, “ürkmek, korkudan üç buçuk atmak; düşman saldırısında yaşadığı yerini terkederek kaçmak, başka yere sığınmak; paniğe kapılmak” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *ürk-* fiili, Eski Türkçedeki *ürk-* ~ *irk-* fiiliyle aynı fiildir.

Bu fiilin birincil şeklinin *irk-* olduğu görüşü dikkate değerdir: *ir-* “irkilmek” + *-(i)k-* irik- >> irk- >> ürk-.

Bu fiilin Eski Türkçede *ürk-* “ürkmek” olduğu kesindir. Ana Türkçede de **hürk* (< **pürk* [bu şekil Altay dillerindeki karşılığıdır]) şeklinde olduğu düşünülmektedir. Sevortyan’a göre, bu fiil *ir-* fiilinden *-(α)k-* eki aracılığıyla türemiştir (ESTY, 1974: 635-637). Burada *ir-* fiilinin anlamı “irkilmek, ürkmek, korkmak”tır (DTS: 211; Bang NV-118; ESTY, 1974: 636).

2.3.10 *ürt-* “artmak”

art- “artmak” fiilinin tekidir.

artkan-ürtkon artan, döküntü; atık. (KRS: 825).

“ürtmek (hlk.) 'I.Taze filiz;2.soğan cücüğü; 3. kuyruk' <*ör-* 'yükselmek'+*t-*mek” (Gülensoy, 2007: 994).

2.3.11 *üyr-* “döndürmek”

2.3.11.1 Kırgız Türkçesinde *üyr-* “döndürmek” fiili

үйр- II см. *үйр-* II (KRS: 819).

үйр- II “1. döndürmek (*örn. tahılı kalburla*); камчы *үйр-* “kamçı sallamak (kafasının üzerinde dolaştırarak)”; 2. etrafını çevirerek bir yere toplamak; sürüyü çevirmek (aygırla ilgili); *mec.* yüz çevirmek” (KRS: 819).

2.3.11.2 Eski Türkçede *üyr-* “döndürmek” fiili

ügri- “sallamak, kımıldatmak; birine karşı yaltaklanarak hilesini saklamak” (DLT, IV: 709-710); **ÖVÜR-** bk. *evür-*, *öğür-* I (DTS: 394), **EVÜR-** “döndürmek; geri dönmek; evirmek; çevirmek” (DTS: 191); **ÖĞÜR-** I “başını çevirmek, yüz çevirmek” (DTS: 382).

2.3.11.3 Etimolojik incelemelerde üyr- “döndürmek” Fiili

2.3.11.3.1 Sevortyan'da üyr- “döndürmek” fiili

öwür-/öwür- турк., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.71, Будагов I₁₆₈ اورمك (чаг.) ДТС₃₉₄ (öwür-, öwür-), Малов₄₀₈; евир-/evir- тур., Р I₉₄₂ (осм., чаг.), ДТС₁₈₉₋₁₉₀, Малов₃₆₇, Atebet. XXI, Т IX₄₀, Боровков Бад.126, Наджип Му-хабб.173; евир-/ewir- ДТС₁₉₁, Gabain В.Нү.410, Analyt. In.470 (в составе äwriil- ‘поворачиваться’, ‘действовать’, ‘ходить’, ‘бродить’), Т VI₁₇₄ (так же), Т VIII₉₀ (так же); äwür- Р I₉₄₂ (др.-уйг.), Будагов I₁₆₈ اورمك, ДТС₁₉₁ (äwür-), Малов₃₆₇, Analyt. In.470 (äwür-), Абушка₈₄ اوردى, Rav. С.143 اورمك, Хор. П. I₁₃₃; evür- уйг. диал. Jarring₄₄ (в составе evrüil- ‘оборачиваться’), евур- Хор. П. I₁₃₃; эвир-/äwir- баш.; ебир-/ebir- тур.диал. (в составе производных ebrüm ‘завитой’, ‘изогнутый’, ebrim ‘витками’, ‘складками’) DD 2₅₀₃, алт., алт. диал. Баскаков Туба₁₆₈, Р I₉₃₁ (алт., тел., лоб., шор.), Р I₉₃₁ (саг., койб., кач. – ебир-), ДТС₁₆₂ (тоң.28), Малов₃₆₂, Боровков ЛТ₆₇ (в составе äbrä ‘снова’, ‘опять’); еєбир- алт. ГАЯ₁₅₅; ēber- (в составе ēbererben) койб. Castrén₈₁; äöür- Р I₉₃₃ (др.-уйг.); ибир-/ibir- Малов ПМК₉₄; ибір-/ibir- хак.; iber- кондак. гов. Castrén₈₁; iber- (в составе iberärben) кач., кондак. гов. Castrén₈₄; огир-/ogir- уз.; ей-/öj- (в составе ейүл-) лоб.; үгүр- Р I₁₁₉₈ (др.-уйг.), Будагов I₁₄₇ اورمك (чаг.), ДТС₃₈₂, Zajaczkowski St. I₁₃₇ (в составе ögürt- ‘поворачивать’, ‘вращать’, ‘отвращать’, ‘удалять’), Rav. С.72 اورمك; огир-/ogir- уз.; ей-/öj- (в составе ейүл-) лоб.; үгүр- Р I₁₈₁₁ (др.-уйг., чаг., вост.-тюрк.), Будагов I₁₄₇ اورمك (ү - чаг.), Vámbéry CSpr.225 اورمك ügürmek; үжүр- Р I₁₈₁₇ (кир. = каз., اورمك чаг.); үйір-/üjir- каз.; үр-/ür- [в составе үрүл- ‘вертеться’, ‘вращаться’, ‘кружить(ся)’, ‘поворачиваться’] тат. диал. ДС II₂₅₆; авыр-/awır- Gabain₄₀₀.

(ESTY, 1974: 498).

Sevortyan'da incelenen fiilin, eb ~ ev ~ öv ~ üv ~ ög vb. varyantlara sahip “ev” kelimesinden türemiş olabileceği, ancak , öv^oür- ~ evir- gibi varyantlarının morphem yapısına bakıldığında, *öv^o- ~ ev- gibi bir fiil kökünden de türemiş olabileceği ihtimalinin ortaya çıktığı dile getirilmektedir (ESTY, 1974: 499).

2.3.11.3.2 Clauson'da üyr- “döndürmek” Fiili

Clauson'da incelenen fiil **Dis. V. ABR-** başlıklı maddenin, **evir-** “evirmek, çevirmek, döndürmek; yüz çevirmek” alt maddesinde incelenmektedir. Bu fiili *egir-* ile bağlantılı olarak inceleyen Clauson, Çağdaş Türk lehçelerindeki varyantların çok karışık olduğuna değinmiş, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarına örnek vermiştir (EDPTS: 14).

2.3.11.3.3 Çuvaşçanın Etimolojik Sözlüğünde üyr- “döndürmek” Fiili

ABĀP- I [AVĀR- I] “öğütmek, yani, dönmek (değirmenle ilgili) < Eski Türkçe *evir-/ evür-* “evirmek, döndürmek, çevirmek” (Fedotov, 1996a:26-27; bk. 2.3.8.3.3).

2.3.11.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde üyr- “döndürmek” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.11.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda üyr- “döndürmek” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.3.11.3.6 Tietze’de üyr- “döndürmek” Fiili

AD. *evir-* ‘çevirmek’ DS 1809, TS 1572 < ET. *evir-* a.m. Clauson 1972 s. 14. (Tietze, 2002: 750).

2.3.11.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde üyr- “döndürmek” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile **ӘБЕРНӘ [ÄVÄRNÄ]** “mancılık” maddesinde rastlanmaktadır. Bu kelimenin eski Tatarcadaki *әyep- [ewér-]* “dönüştürmek, döndürmek” fiilinden türediği dile getirilmektedir (TTES: 26).

2.3.11.3.8 Tuncer Gülensoy’da üyr- “döndürmek” Fiili

“ügrü-[(hlk.) ‘Yavaşça sallamak’ < OT. *ügrī-* ‘sallamak’ (DLT: *ügril-* ‘sallanmak’...)” (Gülensoy, 2007: 988).

“evir-[‘Evirmek, döndürmek, çevirmek’ = ET. *ebir-*, *evir-*~ OT. *ewür-* ‘çevirmek, döndürmek’ (DLT)< **ew-ür-* < **abir-* DLT: *ewürdi tewürdi* ‘evirip çevirdi, alt üst etti’; *ävür-är* < **äbirä-r* TT.: EVİR- (GEN/TİK/TİM) ~ Kaz. *äür-nä* (> Çer. *auriño*); Çuv. *avër* (eski Bulgar. > Mac. *ör*)” (Gülensoy, 2007: 349).

2.3.11.4 Değerlendirme: üyr- “döndürmek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *üyr-* (< *üyür-*) “döndürmek”, fiilinin daha Eski Türkçe döneminde türemiş bir fiil olarak

karşımıza çıktığını görmekteyiz: **ügri-** “sallamak, kımıldatmak; birine karşı yaltaklanarak hilesini saklamak” (DLT, IV: 709-710); **ÖVÜR-** bk. evür-, öğür-I (DTS: 394), **EVÜR-** “döndürmek; geri dönmek; evirmek; çevirmek” (DTS: 191); **ÖĞÜR-I** “başını çevirmek, yüz çevirmek”.

Bu fiilin kökeniyle ilgili Sevortyan’ın iki farklı görüş bildirmektedir:

1. eb ~ ev ~ öv ~ üv ~ ög vb. varyantlara sahip “ev” kelimesinden türemiş olabileceği düşünülebilir (ESTY, 1974: 499).
2. öv^oür- ~ evir- gibi varyantlarının morphem yapısına bakıldığında, *öv^o- ~ ev- (a.g.e., 499) gibi bir fiil kökündende türemiş olabileceği ihtimalinin ortaya çıktığı görülmektedir << a:w- “toplaşmak, üşüşmek, etrafını çevirmek” (TDBUÜ: 100).

Bu görüşlerden ikincisi daha mantıklıdır.

2.4 ÜNLÜ + ÜNSÜZ + ÜNLÜ’DEN OLUŞAN FİİL KÖKLERİ

2.4.1 aarı- “silme; temizlemek”

bk. 2.3.4 art- III; 2.3.5 art- IV

KRS’de bu fiil şu şekilde geçmektedir: aarı- II güney ağzında, aarçı- II “silme, temizlemek” fiili ile aynı fiildir. (KRS: 17). KRS’de bu fiil aarçı’nın aynısı şeklinde verilmesi, aarçı- “silme, temizlemek” fiilinin /ç/ sesinin düşmesi sonucuyla ortaya çıktığını göstermez. a:r- “arıtmak” fiilinin Eski Türkçe döneminde uzun ünlülü olduğu, Kırgız Türkçesindeki bu fiilin de aslı uzunluğu korumuş olduğu düşünülebilir (bk. 2.3.4 art- III; 2.3.5 art- IV).

Bu fiil, aar “temiz” isminden /i/ ekiyle yapılmış bir fiildir: aar + -i-. (krş. 2.3.4 art- III; 2.3.5 art- IV).

2.4.2 açi- “acımak; mayalanmak, ekşimek”

2.4.2.1 Kırgız Türkçesinde açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

ачы- ekşimek, mayalanmak; acılanmak (KRS. 82).

2.4.2.2 Eski Türkçede açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

açı- “ekşimek, (yara, vücut) acımak (DLT, IV: 2); **açımak**- acımak (EUTS: 2); **AČI**- 1. ekşimek, mayalanmak; 2. acımak (yara ile ilgili) 3. mec. üzülmek, tasalanmak, kederlenmek, acıksınmak (DTS: 4).

2.4.2.2.1 Etimoloji incelemelerinde açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

2.4.2.2.2 Sevortyan’da açı - “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

Sevortyan’da **AЖЫ**- “ekşimek; acımak” fiili için **A:ЖЫ** maddesine gönderme yapılmaktadır (**ESTY, 1974: 89**).

A:ЖЫ kelimesi ise I **A:ЖЫ** “acı”, II **ажы** “acı [kaygı]; keder”, III **а:жа**- “ekşimek”, IV **ажы**- “acımak”, V **ачы**- “kızmak” alt maddelerinde incelenmiştir (**ESTY, 1974: 89-92**). Bunlardan anlam bakımından III **а:жа**- “ekşimek” incelenen fiille doğrudan bağlantılıdır.

III **а:жа**-/**а:ğa**- турк.; **ажы**-/**ағи**- тур., аз., ктат., кар. т., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш. 17, Мухамин Карабулак. 42, Р I₅₁₉ (ктат., осм., аз., др.-уйг.), TS I₅, Şeyhi₁, Рав. С. 8; **ажы**-/**ағи**- гаг.; **ачы**-/**аси**- кбал., кар. т., кир., тат., сөг., алт., хак., Р I₅₀₄ (ктат., тел.), ДТС₄, Analyt.In. 462, Ibnü M. 7, Коркут₁, Şeyhi₁; **ежи**-, **ечи**-, **еччи**-/**еғи**-, **еџи**-, **еџчи**- кар. к.; **ачи**-/**ачи**- тат., Р I₈₆₈ (казан.); **әзи**- Р I₈₆₈ (бар.); **ашы**-/**аси**- кар. г.; **ачи**-/**ачи**- уз., Р I₅₀₉ (чаг., вост.-тюрк.); **ашы**-/**аси**- каз., ног., ккал.; **ажы**-/**ажы**- тув.; **асий**-/**асий**- як. (согласно Э. Пекарскому, от **асы**:- - Пекарский I₁₇₆); **әси**-/**әси**- баш.

(ESTY, 1974: 91). Sevortyan’da **ажы** ~ **ачы** ~ **аччы**... и **а:жа**— **ажы**— **ачы**..., vb. varyantlarının doğrudan ya da dolaylı olarak ikili kök olarak düşünülen ***a:c** “acılık; acı; ekşilik; ekşi, yakıcı; keskin”, ve ***a:c**- “acı hâle gelmek; ekşimek; yakıcı hâle gelmek” ikili şekle, -ы/-у, -а/-ы- gibi isim ve fiil yapım eklerinin aracılığıyla ortaya çıktığı ifade edilmektedir (ESTY, 1974: 92).

2.4.2.2.3 Clauson’da açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Dis. V. ACA**- başlıklı maddenin, **açı**:- (**?acı**:-) “**ekşimek**” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson (1972:20) bu fiilin fiziksel ve ilk anlamının “ekşimek, bozulmak” olduğu diğer anlamlarının daha sonra meydana geldiğini söylemekle birlikte, fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarını vermekle yetinmiştir.

2.4.2.2.4 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

ЙӹҪ- [YUŚ-] “mayalanmak, ekşimek”. Fedotov, bu fiilin Çuvaşçadaki türevlerini verdikten sonra, genel Türkçe karşılıklarını vermiş, Moğolca, Kalmukçadaki varyantlarıyla mukayese etmiştir (Fedotov, 1996a:206-207).

2.4.2.2.5 Yakutçanın Etimolojik Sozlüğünde açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

АһыӢ- [AHİY-] “1. ekşimek, mayalanmak, ekşi, acı olmak; 2. yanmak, yakmak, ısırmak (ayaz ile ilgili); 3. üzölmek, tasalanmak; acımak” (STET: 92). Bu maddede, Yakutça *аһыӢ-* “ekşimek, mayalanmak; acımak” fiilinin türevleri verildikten sonra, genel Türkçedeki *açı-*, *aşı-* vs. “acımak; ekşimek, mayalanmak” fiili ile karşılaştırılmaktadır (STET: 92).

2.4.2.2.6 Necmettin Hacıeminoğlu’nda açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

Hacıeminoğlu, incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir.

2.4.2.2.7 Tietze’de açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

Tietze’de bu fiil ile ilgili olarak, farklı bir şey söylememektedir (Tietze, 2002: 86-87).

2.4.2.2.8 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

АЧЫ-У [AÇI-W] “ekşimek, mayalanmak” (TTES, 24). TTES’de bu fiil, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmış ve Eski Türkçe *ar* [ağ] “acı şey, toz; zehir” kelimesine –çı ekinin eklenmesiyle meydana geldiği öne sürölmüştür.

2.4.2.2.9 Tuncer Gülensoy’da açı- “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

“acı- ['Acımak' < AT. *āçı- 'Acı olmak, acılaşmak' [< açı- (Clauson: ED, 20-21; Röhrborn 1977,40)] (< *hāçı-) (T. Tekin) Çuv. *yüş-* 'ekşimek, mayalanmak' << *yaçı- < *jaçı- << *hā-çı- = AT. *hāçı- ay. (T. Tekin, *Mak.II*, 317)..”; “...“Sevortyan (s. 9):Trkm. *āca-* < *āç- YANLIŞTIR. Çünkü, AT. *āçı-’tır.

Trkm. *āca*-taki /a/ ikincil olup, /ɪ/'dan gelişmiştir. Krş. Trkm. *oka*- < *okı*-, *doka*- < *dokı*- vb. (*Mak.II, 95 ...*) (Gülensoy, 2007: 45).

2.4.2.3 Değerlendirme: **açı-** “acımak; mayalanmak, ekşimek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *açı-* “acımak; mayalanmak, ekşimek” fiilinin, Eski Türkçedeki **açı-** “ekşimek; acımak (yara veya vücut ile ilgili)” fiiliyle aynı fiil olduğu anlaşılmaktadır. Bu fiilin kökeniyle ilgili Sevortyan’ın yaptığı açıklama makul görülmektedir: **a:ç* “acılık; acı; ekşilik; ekşi, yakıcı; keskin”, ve **aç-* “acı hâle gelmek; ekşimek; yakıcı hâle gelmek” ikili şekle, *-ı/-y*, *-a/-ı/-y* gibi isim ve fiil yapım eklerinin aracılığıyla ortaya çıktığı ifade edilmektedir (ESTY, 1974: 92).

Ayrıca *aş [ağ]* “acı şey, toz; zehir” kelimesine *-çı* ekinin eklenmesiyle meydana geldiği de düşünülebilir (TTES: 24). O zaman bu fiil, *ooru-* “ağrımak; hasta olmak” ve *aç- II* “acıkmak” fiilleri ile de bağlantılıdır.

Bu fiilin, *aş [ağ]* “acı şey, toz; zehir” kelimesine *-çı* ekinin eklenmesiyle meydana geldiği düşünülebilir (TTES: 24). O zaman bu fiil, *ooru-* “ağrımak; hasta olmak” ve *aç- II* “acıkmak” fiilleri ile de bağlantılıdır. *aç-II* “acıkmak” fiilinin kök ünlüsündeki etimolojik uzunluk ise bu fiilin kök ünsüzünün erimiş olması ile açıklanabilir. Ayrıca Ana Türkçede ön seste bir /h/ olduğu düşünülmektedir (TTBUÜ: 172). O zaman, Kırgız Türkçesinde bu ses düşmüş, kök ünlüdeki uzunluk kaybolmuştur; isimlerden fiil yapan *-çl-* ekinin (Kasapoğlu, 2005: 126) ünlüsü *aç-* “acıkmak” fiilinde düşmüş olabilir.

2.4.3 arı- “yorulmak”

ar- “yorulmak” fiilinin /ɪ/ sesiyle genişlemiş şeklidir (bk. *ar-* “yorulmak” 2.2.5); ayrıca, *az-* “azmak”).

2.4.4 aşı- I “yemek; içmek”

2.4.4.1 Kırgız Türkçesinde **aşı-** I “yemek; içmek” Fiili

аша- I “tatmak, yemek (*ağzına doldurarak*); içmek” (KRS: 84).

2.4.4.2 Eski Türkçede aşa- I “yemek; içmek” Fiili

aşan- yemek yemek, yemek yenilmek (OA: 104); **aşa**- yemek, aş yemek (Hakanlılarca yalnız büyüklerin sofrasında; öteki Türklerce herkes için) (DLT, IV: 42); **aşamak** – 1. yemek, silip süpürmek; 2. kabul etmek, hürmet etmek, saymak (EUTS: 15); **AŞA**- 1. yemek, içmek; 2. sayılmak, hürmet görmek; (hayrın, nimetin, zevkin) tadını tatmak; 3. (lâyıkını) bulmak, hak etmek, meyveleri sıkmak (DTS: 62).

2.4.4.3 Etimoloji incelemelerinde aşa- I “yemek; içmek” Fiili

2.4.4.3.1 Sevortyan’da aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Sevortyan’da aşa- fiili ayrı bir madde şeklinde yer almamaktadır. Ancak, ünlüler cildinin dizin bölümünde aşa- fiili verilmiş ve a:ş maddesine gönderme yapılmıştır (ESTY, 1974: 687).

aş “yemek” maddesinde, aş “yemek” kelimesinin Orta Farsçadan ödünç alınan bir kelime olabileceği, ayrıca Türkçenin eski dönemlerinde, günümüzde kaybolmuş olan bu ismin *aş- şeklindeki sesteş fiil kökünün bulunduğu düşünülürse bu kelimenin belki Pehleviceden daha da eski dönemlerde ödünç alındığına işaret etmekte olduğu dile getirilmektedir (a.g.e., 210-212). Altaycadaki as- “yemek hazırlamak” fiilinin ise kazan as-’tan geliştiği düşünülmektedir. Ancak Eski Türkçedeki, bu kelimenin *aş- şeklindeki sesteşinden meydana gelen türevlerinin mevcut olmasından yola çıkılarak; bu kelimenin, Orta Farsçadan Türkçeye değil, Türkçeden Orta Farsçaya ödünçlenen bir kelime olabileceği ihtimaline de değinilmiştir (a.g.e., 212).

2.4.4.3.2 Clauson’da aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Dis. V. AŞA**- başlıklı maddenin, **D aş**:- “yemek” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson bu fiilin kökeniyle ilgili kesin bir bilgi vermemiştir (EDPTS: 256).

2.4.4.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Çuvaşça’nın etimolojik sözlüğünde bu fiile rastlanmamıştır.

2.4.4.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünde bu fiile rastlanmamıştır. Ancak sözlükte, “1. yemek, yiyecek, gıda, besi, ekmek; 2. ürün, mahsül; 3. fayda, yarar; 4. irin; 5. parıltı, cila, parlaklık” gibi çeşitli anlamlar taşıyan *as* ismi ile ilgili, **AC I** maddesinde, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *aş*, *aaş* “yemek, yiyecek” isminin Farsçaya geçen Türkçe kelimelerden biri olduğu da belirtilmiştir. (STET: 90).

Her ne kadar Yakutçada incelenen fiilin karşılığı *ahaa-* “yemek” (YRS: 43) olsa da, Yakutçanın etimolojik sözlüğüne alınmamış olması önemlidir. Etimolojik sözlüğün yazarı; *ahaa-* “yemek” fiilinin, *as* “yemek” isminden türemiş bir fiil olduğunu düşünmüş olabilir.

2.4.4.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Hacıeminoğlu (1991: 233) bu fiili, *aşa-* < *aş-a-* “yemek yemek” şeklinde değerlendirmektedir.

2.4.4.3.6 Tietze’de aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Tietze’nin sözlüğünde de bu fiil, *aşa-* < *aş-a-* şeklinde değerlendirilmiştir (Tietze, 2002:214).

2.4.4.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde aşa- I “yemek; içmek” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.4.3.8 Tuncer Gülensoy’da aşa- I “yemek; içmek” Fiili

“*aşa-* [(hlk.) 'Yemek yemek' < *aş+a-*” (Gülensoy, 2007: 84).

2.4.4.4 Değerlendirme: aşa- I “yemek; içmek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre Kırgız Türkçesindeki *aşa-* “yemek; içmek” fiili, Ana Türkçede olduğu varsayılan *āş* “yemek” (TTBUÜ: 172) isminden /-a/ ekiyle türetilen bir fiildir. *aş* “yemek” isminin **aş-* şeklinde bir sestешinin olabileceği ile ilgili Sevortyan’ın görüşleri dikkate değerdir.

2.4.5 aş- II “yapmak”

Tek başına kullanılmaz, bir şeyi güzelce yapmak anlamındaki maşa fiilinin teki olarak kullanılır.

İncelenen kaynaklarda bu fiile rastlanmamıştır; fakat bu fiili belki aşağıdaki fiillerle bağlantılı olarak açıklamak mümkündür.

Bu fiil aslında *awam- I* “ekşitmek (deriyi işletmek amacıyla). (KRS: 84.1) fiilinin tabanında görülmektedir.

ашта- “saplamak (mızrak temrenini ağacına oturtarak geçirmek; balta sapı, kılıç kolunu kolu yerleştirmek vb.)” (KRS: 84.2).

Gülensoy (2007: 85) “aş¹ 'Bitki aşısı, hastalık aşısı' maddesinde bu kelimenin Eski Türkçe aş “ek, perçin, kaynak” kelimesiyle aynı kelime olduğunu ve aş “kenet” kelimesinden türemiş olduğunu belirtmiştir. Kırgız Türkçesindeki aşта- fiilinin de, bu kelimeden türemiş olduğu kesindir.

Kırgız Türkçesindeki aşта- “saplamak (mızrak temrenini ağacına oturtarak geçirmek; balta sapı, kılıç kolunu kolu yerleştirmek vb.)” fiilinin, morfolojik gelişimini iki türlü izah etmek mümkündür:

1. aş “ek, perçin, kaynak” + -la > aş¹la “birleştirmek” >> aşта “ulamak”.

aş “kenet” + la > aşла- “kenetlemek” > aşта- “ulamak”. Ancak, bu fiil tamamıyla farklı fiil olabilir.

aşa- “yapmak” fiilinin ise bu, kelimeden anlam kayması sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir: aş “kenet” + -a- “kenetlemek, ulamak” mecazen de “yapmak”. Fakat bu ihtimalin çok zor olduğu düşünülebilir.

Bu fiilin Mançu-Moğol dillerinden *Сравнительный Словарь Тунгусо-Маньчжурских Языков* (Tungus-Mançu Dillerinin Mukayeseli Sözlüğü)’un birinci cildinde görülen ve Kırgız Türkçesindeki aş- II “yapmak” fiiline hem fonetik açıdan hem de anlam bakımından yakın ancak, ön ünlüsü uzun olan āşa- (Mançuca’nın Sibin ağzındaki) fiiliyle aynı fiil olduğu düşünülebilir (SRTMYa I: 60). Bu fiilin temel anlamı “ilerlemek” olup, sözlüğün yine aynı anlamdaki АШША- [AŞŞA-] maddesinde verilmiştir. Sözlükte, fiilin şu

anamlara sahip olduğu da belirtilmiştir: “1) hareket etmek, kımıldamak, yerinden kalkmak; 2) sallanmak, titremek, tepinmek; 3) canlanmak; uyanmak (haşerelerle ilgili); 4) alışmak; 5) gerçekleştirmek” anlamlarına sahip olduğu belirtilmektedir (a.g.e., aynı yer).

O halde Kırgız Türkçesindeki aşa- II “yapmak” fiilinin bu fiilin “alışmak” anlamıyla aynı olduğu dolayısıyla aynı fiil olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu fiilin Türkçeden Moğolca’ya mı, Moğolcadan Kırgız Türkçesine mi geçtiği konusu henüz belli değildir.

Bu fiilin Genel Türkçe ař- “ařmak” ile ilgisi olduđu dűřünülebilir. O zaman bu fiilin Türkçeden Tunguz-Mançu dillerine, oradan da Kırgız Türkçesine geçtiđi anlařılacaktır.

2.4.6 ata- “ad koymak; adıyla çağırmak”

2.4.6.1 Kırgız Türkçesinde ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

ata- III adıyla çağırmak, ad koymak (KRS: 78).

2.4.6.2 Eski Türkçede ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

ata- “takma ad - lakap – vermek” (DLT, IV: 47); **atamağ-** “1. adlandırmak, ad vermek; 2. ağırmak, seslenmek, bir şeye ait olmak” (EUTS: 16); **ATA-** “1. adıyla çağırmak, ad koymak; 2. ünvan vermek, rütbe vermek, birine başvururken unvanını veya rütbesini söylemek; 3. adlandırmak, anmak, çağırmak” (DTS: 66).

2.4.6.3 Etimoloji incelemelerinde ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

2.4.6.3.1 Sevortyan’da ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

Sevortyan’da incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamaktadır. Ancak, **A:T** “isim” başlıklı maddede, a:t ismine /-a/ ekinin gelmesiyle türediğine işaret edilmektedir (ESTY, 1974: 198-199).

2.4.6.3.2 Clauson'da ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

Clauson'da incelenen fiil, Dis. ADA - başlıklı maddenin, D ata:- (a:da:-) “ismiyle çağırmak” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson incelenen fiilin kökeniyle ilgili farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 42).

2.4.6.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.6.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.6.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

at "isim, ad": *ata*- < *at-a*- "adlandırmak, isim vermek" (US) (TDYBF: 173).

2.4.6.3.6 Tietze'de ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

EO. *ada*- I ‘ad vermek, adlandırmak’ TS 15 <ET. *ada* (< *ad*) Clauson 1972 s. 42 (Tietze, 2002:95).

ada- II ‘vermeğe söz vermek, va’detmek’ TS 1 5 < *ada*- I (Tietze, 2002:95).

2.4.6.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

ATA-Y “ad koymak, adıyla çağırmak”; genel Türkçedeki at “isim” kelimesinden türemiştir (TTES: 22)

2.4.6.3.8 Tuncer Gülensoy'da ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

ada-[‘Bir dileğin gerçekleşmesi için *kurban* kesip yoksullara dağıtmak veya kutsal bir güce yöne-lik bir dilekte bulunmak’ < ET. *ata*- ‘ad vermek, çağırmak, bir göreve atamak, söz kesmek’ [< *ad+a*-] (Gülensoy, 2007: 48).

ata-[‘Tayin etmek’ = *ata*- ‘takma ad (lâkap) vermek’ (DLT) < **āt+a*- (Gülensoy, 2007: 87).

2.4.6.4 Değerlendirme: ata- “ad koymak; adıyla çağırmak” Fiili

Bu fiil, Ana Türkçedeki ât “ad, unvan” (TTBUÜ: 172) ismine –a- (isimden fiil yapım) ekinin gelmesi suretiyle ortaya çıkmıştır (bk. aya- “acımak”).

2.4.7 aya- “acımak”

2.4.7.1 Kırgız Türkçesinde aya- “acımak” Fiili

ая- “esirgemek, korumak, acımak, merhamet etmek” (KRS. 87).

2.4.7.2 Eski Türkçede aya- “acımak” Fiili

aya- “lâkap vermek; korumak” (DLT, IV: 53); ayamaq- “saymak, saygı göstermek, ululamak, arzulamak” (EUTS: 18); AJA- “1. korumak, düzende tutmak; 2. acımak, esirgemek, korumak” (DTS: 25-26).

2.4.7.3 Etimoloji incelemelerinde aya- “acımak” Fiili

2.4.7.3.1 Sevortyan’da aya- “acımak” Fiili

АЙА-/АЈА- турк., тур. диал. DS I₄₀₆, ктат., кар., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., баш., уз., лоб., хак., Zenker I₁₅₃, ДТС_{25,26}, Малов₃₅₅, Brockelmann₅, Kašg.D.₅₃, USP.₂₆₁, Analyt.In.₄₆₇, T IX₄₀, Uig.II₅₅, KW₃₁, Et-tuhfet.₁₄₅, Deny Arm.C.₄₅, TS I₃₁₁, Боровков Бад.₈₀; айи-/aji- уйг.; уйа-/uja- чув.

(ESTY, 1974: 101).

Sevortyan’da bu fiilin, “saymak; saygı göstermek” gibi eski anlamı sadece Türkiye Türkçesinin ağızlarında ve Çuvaşçada korunduğu, çağdaş Türk Lehçelerindeki bütün diğer anlamların merkezinde “korumak; acımak; aman vermek” anlamlarının bulunduğu dile getirilmektedir (a.g.e., 101).

Sonra bu fiilin, “hakiki anlayış”, “düstur”, “açıklama” anlamındaki *ai* (P 1₃); *aja* (P 1₁₉₈) “en iyi”; ايمق (АФ - список I) “saygı beslemek”, “tutku”, “parmak arasından bakmak”; *aymak* “gözetlemek; gözlemlemek” (DS I₄₂₆) gibi kelimelerle ilişkili olabileceği dile getirilmiştir. Ayrıca, Altay dillerindeki varyantlarıyla da karşılaştırılan bu fiilin, Räsänen’in “korku, endişe” anlamına gelen bir *ay* (Räsänen VEWT_{11a}) kelimesinden geldiğini söylediği bilgilerine de yer verilmiştir (a.g.e., 102).

2.4.7.3.2 Clauson'da aya- “acımak” Fiili

Clauson'da incelenen fiil, **Dis. V. AYA-** başlıklı maddenin, **aya:-** “(insana) saygı göstermek; korumak (bir şeyi), dikkatlice korumak” alt maddesinde incelenmektedir. O incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir. (EDPTS: 267).

2.4.7.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde aya- “acımak” Fiili

УЯ-/ ОЯ- [UYA-/ OYA-] “korumak; saymak, saygı göstermek; saklamak”. Fedotov bu maddede *уя- / оя- [uya-/ oya-]* (Fedotov, 1996b: 298) fiilinin türevlerini sıraladıktan sonra bu fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarını sıralamıştır. Ayrıca bu fiilin Eski Türkçe karşılığının *aya-* “korumak” olduğuna temas etmiştir (a.g.e., 298).

2.4.7.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde aya- “acımak” Fiili

ATAAX [ATAAH] “şımarık, nazlı, nazik, zayıf, cılız (Pek.); şımarık, kaptırlı” (STET: 93).

Sözlükte *amaax* kelimesinin anlamları sıralandıktan sonra bazı araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir. Bu görüşlerden bazılarını özetleyecek olursak; E.V. Sevortyan'a göre Yakutçadaki *amaax* kelimesi Türkçedeki *apḁak* (Kırgız, Karakalpak, Altay), *apmak* (Çuv.< Tat.) ve *apḁa* (Kazak) “nazenin, gözde, şımarık; telezzüz; sakın yaşayan; saygı, hürmet; cahil” kelimeleriyle ilişkilidir.

Ancak, Popov bu karşılaştırmaların doğru olmadığı görüşündedir, zira bu kelimeler anlamlarının uygun olmasına karşın, fonetik bakımdan henüz yeterince açıklanmamıştır. Daha sonra Popov, Yakutçadaki *amaax* kelimesinin *amaa-* “ağlamak, hıçkırarak ağlamak” kelimesinden türemiş olduğunu öne süren St. Kalujinski'nin etimolojisini de yersiz bulmuş ve *amaax* “şımarık, nazlı” kelimesinin Eski Türkçedeki *aŭa* 1. “korumak, düzende tutmak”; 2. “acımak, esirgemek, korumak” kelimesiyle ilişkili olduğu yönündeki kendi görüşünü ortaya atmıştır. Popov, daha sonra Yakutçadaki –*y/-t* ses değişikliğine dikkati çekmiştir (STET: 94).

2.4.7.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda aya- “acımak” Fiili

Hacıeminoğlu'nda incelenen fiile rastlanmamaktadır.

2.4.7.3.6 Tietze'de aya- “acımak” Fiili

AD. **aya**- “saygı göstermek, saymak” DS 406, TS 311 < ET. *aya*- a.m. Clauson 1972 s. 267-268 (Tietze, 2002:233).

2.4.7.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde aya- “acımak” Fiili

Tatar Türkçesinde bu kelime *ая-* [*aya-*] “merhamet etmek, acımak, korumak” (TTS: 38) şeklinde kullanılmakta olmasına rağmen, Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.7.3.8 Tuncer Gülensoy'da aya- “acımak” Fiili

Tuncer Gülensoy'un eserinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.7.4 Değerlendirme: aya- “acımak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *aya*- “acımak” fiili, Eski Türkçedeki **aya**- “1. korumak, düzende tutmak; 2. acımak, esirgemek, korumak” fiiliyle aynı fiildir.

Bu fiilin, “saymak; saygı göstermek” gibi eski anlamının sadece Türkiye Türkçesinin ağızlarında ve Çuvaşçada korunduğunu, çağdaş Türk Lehçelerindeki bütün diğer anlamların merkezinde “korumak; acımak; aman vermek” anlamlarının bulunduğunu söylemek mümkündür (ESTY, 1974: 101).

Fiilin kökeninin, Altay dillerinde varyantları bulunan ve “korku, endişe” anlamına gelen bir (Räsänen VEWT_{11a}) *ay* kelimesiyle de ilişkili olabileceği de düşünülebilir (a.g.e., 102).

Bu bilgilere göre, incelenen fiilin, isimden mi fiilden mi türemiş olduğu tartışılabilir. Ancak, /a/ aracılığıyla türemiş bir fiil olduğu kesindir. /a/ sesi, bilindiği gibi, isimden fiil türeten bir fiildir.

O hâlde bu fiilin (türediği kök ikili kök olarak değerlendirilse bile), isimden türemiş bir fiil olduğu söylenebilir.

Bu fiil, Ana Türkçedeki âd “ad, unvan” (TTBUÜ: 172) ismine –a- (isimden fiil yapım) ekinin gelmesi suretiyle ortaya çıkmış olabilir. İsmin sonundaki sesin /-t/ ~ /-y/ denkliği, ayak ~ ağak ~ atax ~ urah “ayak” kelimesinde görülmektedir (bk. ata- “ad koymak; adıyla çağırma”).

2.4.8 eeçi- “peşine takılmak”

Türemiş bir fiil olup, Kırgız Türkçesindeki eerçi- “peşine takılmak” fiiliyle aynı fiildir (ESTY, 1974: 242-245):

eeçi- < eerçi- < eer- “izlemek” < ... eye-r- < ... < ege-r- + çl-.

eerçi- “peşine takılmak” fiili Eski Türkçedeki *idi* “sahip” isminden önce /-r/ sonra –çl ekinin gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Sevortyan, bu fiilin kök ünlüsünün daha eski şeklinin [•]ē olduğunu düşünmektedir (a.g.e. aynı yer).

Aslında, Ana Türkçedeki yēt- “yedmek, yedeğinde götürmek” (TDBUÜ: 182) fiilinin sonundaki /t/ sesinin ettirgen eki olduğunu düşünürsek, eerçi- fiilinin ettirgen şekli olan eerçit- “yedeğinde götürmek” fiiliyle aynı anlama gelmektedir. Anlamı bu fiile biraz yakınlık göstermektedir. Ancak bu fiilin Kırgızca şekli ceť- “ulaşmak, yetişmek”tir.

Bunun dışında yine Ana Türkçedeki ēr- “ermek, erişmek” (TDBUÜ: 180) fiili vardır. Kırgız Türkçesindeki eeçi- fiilinin de muhtemelen bu fiil ile ilişkisi olduğu düşünülebilir.

Bu fiilin Ana Türkçedeki ēr- “ermek, erişmek” (TTBUÜ: 180) fiiline +-çi- ekinin gelmesi suretiyle ortaya çıktığı söylenebilir.

–çi eki ise hakkında Kasapoğlu (2005: 152) “Pekiştirilmiş fiiller arasında –ç- ve bundan genişletilmiş olan –çı- ve –ça- ekleriyle yapılmış teşkiller de vardır. ... Pekiştirme işlevinde kullanılan –çı- eki aşığıdaki örneklerde

geçektedir: *çap-çı-* “ön ayağıyla, tırnağıyla yere vurmak” (at veya yabanî hayvan için kullanılır)” demektedir. İncelenen fiilde de aynı eki görülmektedir.

Bu fiil ile ilgili Alper (2007: 178) “*eeçi-* = *eerçi-* < *ee+çi-*” şeklinde tahlil etmiş ve *-çi* ekini de Kasapoğlu’na (2005: 126) atıfta bulunarak, “*+çl*, isimlerden anlamca bağlantılı fiiller yapar (KTG 2005: 126)” şeklinde dipnotta göstermiştir. Maddede görüldüğü gibi eşitlik işareti ile *eeçi-* ve *eerçi-* fiili karşılaştırılmıştır. *eerçi-* “birinin peşinden gitmek, izlemek, takip etmek; kovalamak” <*eer+çi* < *eder-çi*” maddesinde de bu fiilin, *-çi* eki yine isimlerden anlamca bağlantılı fiiller yapan ek olarak belirtilmiş ve *eder* kısmının fiil ya da isim olduğu belirtilmemiş olmakla birlikte Eski Türkçedeki (çeşitli tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde de varyantları görülen) “**edär/ éder-* “takip etmek” (DTS: 164)” fiiliyle karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak *eeçi-* fiilinin isimden mi fiilden mi türemiş olduğunu kesin anlaşılmamaktadır. Belki, anlamındaki *edär-* fiilinin “takip” anlamında bir sesteş isim eşinin bulunduğunu düşünülebilir. Ancak, kaynaklarda böyle bir isme rastlanmamaktadır.

2.4.9 *eele-* “sahiplenmek; işgal etmek”

Bu fiil türemiş bir fiil olup, *ee* “sahip” ismine *-IA* yapım eki aracılığıyla yapılmıştır:

eele- < *ee* *-le-* < *eye/ ey* “sahip” + *-IA-*

Bu fiilin Ana Türkçede “sahip” anlamına gelen *ēdi* (TTBUÜ: 181) isminden, fiil yapım eki *-la* aracılığıyla ortaya çıktığı kesindir.

2.4.10 *ege-* “eğelemek; kaynaştırmak”

ay.: *ögö-*; bk. 2.4.31.

2.4.10.1 Kırgız Türkçesinde *ege-* “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

äre- II “1. eğelemek, eğeleyerek kısaltmak, demiri kaynaştırmak; demiri rendelemek; 2. eklemek (kaynaştırmak)” (KRS: 942).

2.4.10.2 Eski Türkçede ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

ige- “eğelemek, gıcırdatmak” (DLT, IV: 226); IGÄ- I “eğelemek, bilemek” (DTS. 204); IGÄ- II “inat etmek, direnmek, mukavemet göstermek” (DTS. 204).

2.4.10.3 Etimoloji incelemelerinde ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

2.4.10.3.1 Sevortyan’da ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Sevortyan’da bu fiil I И:FE isminin sestüş fiil kökü olarak değerlendirilmiş ve bu maddenin altındaki II ere- alt maddesinde işlenmiştir.

II ere-/ege- кыр., каз., ног., ккал., алт., ДТС₁₆₅, Ettuhfet.₁₆₇; erä- P I₆₉₅ (сар., койб., кач., кыр. = каз.); ere-/eye- тув., P I₆₉₅ (тел., алт.); ëgä-, igä- Castrén₈₀; иге-/äge- хак., ДТС₂₀₄, Brockelmann₆₄, Kāšg. D.₂₂₆; irä- P I₁₄₂₅ (казан., бар., тоб., сар.); иге-/igä- тат., баш., P I₁₅₇₇ (казан. - irä); ere-/öye- тув.; ere-/ögö- кыр. (ESTY, 1974: 326)

Sevortyan’da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarında görülen şekil ve varyantlarının, daha eskilerde kök ünlüsünün *e- (~ *ē:-?), kök ünsüzünün de -k- (> ~ -[-) olabileceği, birincil anlamının da, “biçmek, doğramak; tornaya çekmek; törpü ya da ege ile çalışmak” olduğu dile getirilmiştir. Yine Kırgız Türkçesindeki ögö- “bilemek; törpülemek” varyantının ise ikincil olduğuna işaret edilmiştir. (a.g.e., 326-328).

2.4.10.3.2 Clauson’da ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, Dis. V. AGA- başlıklı maddenin, ége:-. “eğelemek(metal eşyayı)”; deyim. ‘gıcırdatmak (dişleri)” alt maddesinde incelenmektedir. O, bu fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 101).

2.4.10.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde fiilin karşılığı bulunmamaktadır. Ancak, ӳӗкӗ “eğе” (Fedotov, 1996a:190) şeklinde isim şekli madde hâlinde işlenmektedir. Sözlükte bu isim, çeşitli tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerindeki

isim ve fiil varyantlarıyla karşılaştırılmıştır. Çuvaşçadaki ön sesteki /y/’nin de protez bir ses olduğu da unutulmamalıdır (ESTY, 1974: 327).

2.4.10.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamakla birlikte, **АҕАА [АҔАА]** “sürmek, sıvamak, yağlamak; bulamak” maddesinde, Kalujinski tarafından bu fiilin, Yakutça *igii-* “bilmek” fiiliyle ilişkilendirildiği (Калужиньски I, 7-8), ancak bunu kanıtlar nitelikte verinin olmadığı, *igii-* “bilmek” fiilinin aslında *ege-* “eğelemek” fiili ve çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki karşılıklarıyla aynı kökten olduğu dile getirilmektedir (STET: 58—59).

2.4.10.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.10.3.6 Tietze’de ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Tietze’de *ege-* “eğelemek; kaynaştırmak” fiiline ayrı bir madde halinde rastlanmamakla birlikte, *eğ* “demiri perdahlamaya yarayan alet” şeklindeki sesteş isim eşine ve *eğ-* fiilinden türemiş *eğindü/eğinti* “eğenin ağzından dökülen demir ufakları” kelimesine rastlanmaktadır (Tietze, 2002:694). Tietze bu fiilin *eğindü/eğinti* isimlerinin, *eke-* fiilinden türemiş olabileceklerini düşünmektedir (a.g.e.,695).

2.4.10.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde bu fiil, **ИҢӘҮ** “eğ” maddesinde incelenmektedir. Sözlükte, bu kelimenin gelişimi şu şekilde gösterilmektedir: *uəəy < ук/эк-əəy*. Burada *ук/эк* kelimesinin anlamları “kenar, sınır” olarak verilmiş, *uəəy* isminin fiil şekli de *uəə-y* şeklinde gösterilmiş ve çeşitli tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları sıralanırken, genel Türkçe şeklinin de *əəə-, әкә-* olduğuna dikkat çekilmiştir (TTES: 76).

2.4.10.3.8 Tuncer Gülensoy'da ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

“eğe² 'Eğe, törpü' < *é:ke-g... ” (Gülensoy, 2007: 320).

“eğele-['Eğelemek' < egele- < *ēke- (T. Tekin). ~ ige-(TatK.) öğöö-lö- (Kırg.)” (a.g.e., 320).

2.4.10.4 Değerlendirme: ege- “eğelemek; kaynaştırmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki ege- “eğelemek; kaynaştırmak” fiili, genel Türkçedeki eğe- “testereyle kesmek; eğelemek” fiili ile aynı fiildir. Fiilin kökeni ile ilgili olarak, “... *e- (~ *e:-?), kök ünsüzünün de -k- (> ~ -l-) olabileceği, birincil anlamının da, “biçmek, doğramak; tornaya çekmek; törpü ya da eğe ile çalışmak” olduğu...” konusundaki Sevortyan'ın görüşü isabetli bir görüştür. Bu görüşe göre, Kırgız Türkçesindeki ögö- “bilemek; törpülemek” varyantı ikincildir. Dolayısıyla bu fiil, şu şekilde ek ve köklere ayrılmaktadır: *e- (~ *e:-?) -k- (> ~ -l-) + -e- (ESTY, 1974: 326-328).

2.4.11 ele- I “elemek”

2.4.11.1 Kırgız Türkçesinde ele- “elemek” Fiili

эле- III “1. elemek (*elek*, *kalbur ile*); 2. *çikit* oyununda *çijiği*¹⁴ değnekle vurmak”

2.4.11.2 Eski Türkçede ele- “elemek” Fiili

elge- elemek (DLT, IV: 176); **älgämāk** – bir şeyin arasına bir şey koymak, sıkıştırmak; elemek (EUTS: 47); **ELGÄ-** elemek (DTS: 170).

2.4.11.3 Etimoloji incelemelerinde ele- “elemek” Fiili

2.4.11.3.1 Sevortyan'da ele- “elemek” Fiili

ЕЛЕ-/ЕЛЕ- турк., тур., ктат., кар. к. г., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., Р I₈₀₉ (шор., леб., осм., чаг., кар. л.), Р I₈₁₀ (elä- – кир. = каз., ккир.), Будагов I_{77,78} **الك**, **الك**, I₈₈ **الك** (тур.), I₂₀₅ **الك** (кир. = каз.), Аф₁₇₈ **الك**, Ibnü M.₂₀, Houtsma₅₂, KW₈₇, Abū H.₁₀, Pav. C.₁₂₆, Vámbéry ÓSpr.₂₂₇;

¹⁴ **чижик**², а, м. Çikit oyunundaki iki başı sivirileştirilerek yontulmuş kısa değnek. Bu kısa değnek, sivirileştirilmiş yanına büyük çikit değneğiyle vurularak kaldırılır ve belirli yere ulaştırılması amacıyla atılır.

еле-/elä- уз.; әле-/älä- аз., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.²³; Иеле-/¹ele- гаг.; өле-/öle- кар. к.; өла-/ölä- кар. т.; ала-/ala-, диал. алла-/alla- чув. Егоров²⁴; иле-/ilä- тат., баш.; ilä- P I₁₄₇₇ (казан., тоб., баш.); Ла- P I₁₄₇₇ (кир. = каз.); елге-/elge- кир., алт.; älkä- P I₈₂₁ (тел., кюр.); elkä- P I₈₂₂ (саг., койб., кач.); ДТС₁₇₀, Gabain²⁹⁸, Kāšg. D.¹⁷⁶; älkä- Brockelmann²⁰; илге-/ilge- хак.; ilkä- P I₁₄₉₀ (алт.); ыла- P I₁₃₇₆ (тел., алт., леб., бар.); еҗле-/eʃle- тув.; әгли-/ägli- уйг. (ESTY, 1974: 261)

Sevortyan'da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları verilirken, Kırgız Türkçesindeki şekli, *elge-* olarak gösterilir. Sonra bu fiilin, /y-/li varyantında görülen ön sesteki /y/ sesinin protez olduğu, ait olduğu lehçenin özelliği olarak /ö-/lü, /i-/li varyantlarına da sahip oldukları ve /ı-/varyantların ikincil olduğu dile getirilir (a.g.e., 261-262). Sevortyan daha sonra da fiilin kökeni ile ilgili düşüncelerine yer verir. Bu düşünceleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Ortak Türkçe anlamının “elemek, elelemek, kalburlamak, tepirlemek” olduğu, “elemek, ekmek” anlamının da yaygınlığı, *ele-* ve *elge-* fiiline yaklaştırmaktadır.
- *ele-* ~ *elge-* ~ *älkä-* varyantlarının karşılaştırılmasından bu fiili, *el* “el” isminden –a ve –ka ekleriyle yapılan fiil olarak da düşünülebilir.
- Ancak, bu fiilin kökeni ile ilgili olarak, Tuva ve Uygur Türkçelerindeki varyantlarından hareketle *eʃ' > e: > e* ve *еле-* < **e:ле-* < **eg-ле-* [*eğ'* > *e: >* ve *ele-* < **e:le-* < **e:g-le*] şeklinde bir rekonstruksiyonunu yapmak mümkündür.
- Bu durumda, *елге-* ve varyantları, - *eʃ'ле-* [*e:g-le*] (~ *egle-* ~ *ekle-*)’den metatez olayı sonucu ortaya çıkmıştır. Ve *еле-* [*ele-*] ~ *әли-* [*äli-*] fiili, *ek-* “ekmek vb.” fiili ile anlamsal bir bağı olan **eʃ'-* [*eğ'-*] (~ **ek?*) fiilinden türemiş olması ihtimalini de göz ardı etmemek lazım. (a.g.e., 262).

2.4.11.3.2 Clauson'da *ele-* “elemek” Fiili

Clauson'da incelenen fiil, Dis. V. ELG- başlıklı maddenin, *élge-* “elemek (katı maddeyi Acc.), kalburdan geçirmek” alt maddesinde incelenmektedir (EDPTS: 143).

2.4.11.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ele- “elemek” Fiili

Çuvaşçada bu fiilin karşılığı, her ne kadar **АЛЛА**- “elemek; kalburlamak”¹⁵ ise de, Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde bu fiile rastlanmamaktadır. Ancak, **АЛА** “elek, kalbur” (Fedotov, 1996a: 33) maddesinde, **АЛА** “elek, kalbur” kelimesinin, Genel Türkçe *elek*, *elgek* kelimesinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmaktadır.

2.4.11.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sozlüğünde ele- “elemek” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde, incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.11.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ele- “elemek” Fiili

elig “el”/: elge- < elig-e- “elemek”, “elden geçirmek” (Alt. Gr.) (TDYBF: 173; 180).

2.4.11.3.6 Tietze’de ele- “elemek” Fiili

ele- ‘elekten geçirmek’ Meninski 1680 1, 394 < ET. elge- a.m. Clauson 1972 s. 143 (Tietze, 2002: 707-708).

2.4.11.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ele- “elemek” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, bu fiilden türemiş **ИЛӘК** “elek” maddesinde, hem *улә-γ* “elemek” fiilinin, hem de *уләк* “elek” isminin, genel Türkçe *el*, *kol* ismiyle ilişkili olduğuna işaret edilmektedir (TTES: 77).

2.4.11.3.8 Tuncer Gülensoy’da ele- “elemek” Fiili

“ele-[‘Elemek’ < от. *elge*- (DLT)..” (Gülensoy, 2007: 328).

2.4.11.4 Değerlendirme: ele- “elemek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, **ele**- “elemek” fiili, Eski Türkçedeki *elge*- “elemek” fiiliyle aynı fiildir. Bu fiilin Kırgız Türkçesinde *elge*- “elemek” varyantı da günümüzde yaşamaktadır.

¹⁵<http://yumah.ru/e/d0a7c483d0b2d0b0d188d0bbd0b02dd0b2d18bd180c483d181d0bbd0b020d181d0bbd0bed0b2d0b0d180d18c2028d09029>.

İncelenen kaynaklarda bu fiil ile ilgili olarak iki farklı görüş bulunmaktadır:

1. el “el” isminden türemiştir: el-ik-e veya el- kA > elge (bk. 2.4.11.3.1-2.4.11.3.7).
2. ek- “ekmek” fiilinin sestesh eşi olan *ek “ekme” isminden türemiştir: ek+ -IE > el-ge (bk. 2.4.11.3).

Bunlardan birincisinin daha makul olduğunu düşünüyoruz.

Eski Türkçe döneminde elge- “elemek” anlamıyla yaşayan bu fiilin, el “el” isminden iki şekilde türemiş olabileceği düşünülmektedir:

1. el-ik-e > elge < ele- (TTES: 77; TDYBF: 173; 180; ESTY).
2. el +-kA-/ -a > elge < ele- (ESTY, 1974: 261-262).

2.4.12 ele- II “farketmek”

KRS’de bu fiil şu şekilde geçmektedir:

эле- IV “fark etmek, dikkat etmek; tepki vermek” (KRS: 947).

İncelenen etimolojik kaynaklarda bu fiile rastlanmamıştır.

Bu fiil için KRS’de şu şekilde kullanılış örnekerine rastlanmaktadır (a.g.e., aynı yer):

1. *men elegen iş emes* “benim farkettiğim/bildiğim bir iş değildir”;
2. *elebeptir* “o hiçbir şekilde dikkatini vermedi”;
3. *eç kim elebey ösö bersin* “kimse (kötü ruhlar, gözü olan nazarlı insanlar) farketmeden büyüsün” buradan da insan ismi olarak Elebes gelmektedir.

Bu örneklere göre sanki bir şeye karşı, ya aldırış etmemezlik (bozulmamazlık), ya da anlayamamazlık/ anlamazlık, sonuç itibarıyla olumlu ya da olumsuz anlamda “farketmek”, “dikkat etmek”; “tepki vermek” eylemleri gerçekleşmektedir.

İncelenen fiilin morfolojik olarak benzer ancak anlam olarak farklı olan şekline, Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde rastlanmaktadır: “**ele-** Moğ. Çürüyüp dağılmak. **elebes** Ebedî (ATS: 81)”.

Altayca-Türkçe Sözlükte bu fiil, Moğolcadan ödünç alınan bir kelime olarak görülmektedir. Ancak Moğolca bu fiilin aslında Türkçe (iri- “çürümek, bozulmak” fiilinden alınmıştır: /e/ ~ /i/ denkliği Genel Türkçede görülen bir hadisedir; // ~ /r/ için bk. al- “almak”; ar- “yorulmak”) bir fiil olduğu belki de önce Türkçeden Moğolcaya, Moğolcadan da Altay Türkçesine geçmiş olabilir.

Altay Türkçesindeki *e/e-* “çürüyüp dağılmak” fiilini Kırgız Türkçesindeki *e/e- //* “farketmek” fiiline bağlayan en önemli husus ise, Altay Türkçesindeki bu fiilden türeyen *e/ebes* “ebedî” ismidir. Kırgız Türkçesindeki *e/e- //* “farketmek” fiilinden de türeyen Elebes (yani, her hangi bir kötü ruhun ya da kötü nazarın karşısında, bozulmaz, çürümez) Altay Türkçesindeki *e/ebes* “ebedî” anlamıyla bu bağlamda aynı anlamdadır.

Sonuç olarak bu fiilin köreni iri- “çürümek, bozulmak” fiiliyle aynı olduğunu söylemek mümkündür (bk. iri- “çürümek, bozulmak”).

2.4.13 ene- “farketmek”

KRS’de bu fiil şu şekilde geçmektedir:

эне- II “(sadece olumsuz çekimine rastlar) farketmek; dikkat etmek” бир көрбөдүк, миң көрдүк, жүрөсүң Көкчө энебей *folk*. ‘Biz seni bir kere değil bin kere gördük, ama sen Kökçö hiç fark etmiyorsun’ эчтемени энебей ‘hiçbir şeye bakmaksızın, dikkat etmetsizin’; билбеген киши энебейт, билимдүү калыс неме дейт *šiir*. ‘bilmeyen kişinin umurunda değil, bilen kişinin diyeceği bir şey bulunur’ (KRS: 954).

İncelenen kaynaklarda bu fiile rastlanmamıştır.

Bu fiilin ise iki şekilde ortaya çıktığı düşünülebilir:

1. *e/e-* II “farketmek” fiilinden /-l-/ > /-n-/ şeklinde.
2. *ono-* “hatırlamak” fiilinden geniş yuvarlak kalın ünlülerin yine geniş ancak düz ve ince ünlüye dönüşmesiyle.

Burada birinci ihtimalin daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür. O halde bu fiilin de *iri-* “çürümek, bozulmak” fiiliyle aynı kökten geldiği düşünülebilir (bk. *iri-* “çürümek, bozulmak”).

Ayrıca bu fiilin, *en* “en, iz, işaret” isminden fiil yapım eki *-e-* aracılığıyla türediği düşünülebilir. O halde bu fiilin, *ele-* II “farketmek” fiiliyle olan bağlantısı tam ters bir gelişme ile izah edilebilir.

2.4.14 *eri-* “erimek”

2.4.14.1 Kırgız Türkçesinde *eri-* “erimek” Fiili

эри- “1. erimek; dökülmek (demir ile ilgili); 2. *mec.* (bebekle ilgili) gözyaşlarına boğulmak; 3. *mec.* kendinden geçmek; zevk almak” (KRS: 960).

2.4.14.2 Eski Türkçede *eri-* “erimek” Fiili

eri- “erimek, Bk: **erü-**” (DLT, IV: 189); **ärgürmāk** = **ärgüsmāk** = **ärgüzmāk**- “eritmek” (EUTS: 49); **ERİ-** “1. erimek; 2. *mec.* erimek, eriyip kaybolmak” krş. **erü-** (DTS. 177).

2.4.14.3 Etimoloji incelemelerinde *eri-* “erimek” Fiili

2.4.14.3.1 Sevortyan'da *eri-* “erimek” Fiili

ERE-/ERE- *турк.*; **ери:-/eri:-** *турк. диал. Шамуратов Емуд.*³², Менглиева Са-
кар.⁸; **ери-/éri-** *тур., ктат., кбал., кир., ккал., уз., уйг. диал. Jarring*²¹⁹,
алт., тув., P I₇₆₁ (алт., тел., леб., бар., тар., ктат., чаг., осм., аз.), P
I₇₆₂. (кир. = каз., ккир., саг., койб., кач.: **eri-**), Будагов I_{34,35} **أريك**
ارويك (тур., казан.), ДТС₁₇₇, Малов³⁶⁵, Brockelmann²³, Kaşg. D.189,
Ettuhfet¹⁷⁰, Абушка⁵⁴ (в составе **ارويك**), Хор. П. I₁₄₉; **erī-/erī-** каз.; **эри-/**
äri- аз.; **ery-/erü-** Brockelmann²⁴, Kaşg. D.193; **irī-/irī-** баш., хак., P I₁₄₅₉
(казан.); **eyi-/eji-** лоб.; **иери-/ieri** гаг.; **ири-/iri-** кар., кум., уйг., сал.
Какук¹⁸², P I₁₄₅₉ (Тара, вост.-тюрк., кар. л.: **irī-**), KW₁₀₇; **irī-/irī-** баш.
диал. Юсупов Асин.^{12,17}; **ایری** уругмак Zenker I₁₄₆ (с указанием на вост.-
тюрк.); **иред-/irēl-** чув.; **örü-** уйг. диал. Jarring²¹⁹.
(ESTY, 1974: 289)

Sevortyan'da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarında görülen kök ünlüsündeki *e- ~ i-*

paralelizminin eski dönemlere ait olduğu, belki de kök ünlüsünün daha da eski şeklinin *~~er~~ olabileceği dile getirilmektedir.

Daha sonra *ere-* ~ *eri-* fiillerinin de eski türemiş fiiller olduğu ve bunların temel anlamlarının “*erimek*; *sıvı hâline getirmek*; *eriyip kaybolmak*; *bitmek*; *zevk almak*” olduğu belirtilmiş ve bu fiillerin kökeniyle ilgili iki ihtimale yer verilmiştir (a.g.e., 289-290):

1. **er* + *-e/-i* > *ere-/eri-* “bozulmak, irimek
2. **er-/ir-* + *-e/-i* > *eri-/iri-* “bozulmak, irimek, çürümek”.

2.4.14.3.2 Clauson’da eri- “erimek” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, Dis. V. ARA- başlıklı maddenin, *erü-* “(buz, yağ, balmumu vs.) erimek, sıvı olmak” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir.

2.4.14.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde eri- “erimek” Fiili

ИРЕЛ- “erimek; yırtılmak (dayanıklı kumaşla ilgili); yaşarmak; gevşemek; yumuşamak, pelteleşmek; iyice pişmek; fazla pişmek” (Fedotov, 1996a:171). Fedotov, bu fiilin yukarıdaki anlamlarını sıraladıktan sonra bu fiilin türevlerini ve çeşitli Türk lehçelerindeki karşılıklarını vermekle sınırlı kalmıştır.

2.4.14.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sozlüğünde eri- “erimek” Fiili

Yakutçada erimek fiilinin karşılığı *ir-*’dir¹⁶. Ancak Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde bu fiile rastlanmamıştır.

2.4.14.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda eri- “erimek” Fiili

eri- “erimek”: *ergür-* <*eri-gür-* <*erig-ü-r-* “eritmek” (TDYBF: 48).

2.4.14.3.6 Tietze’de eri- “erimek” Fiili

Tietze, *eri-* fiilinin “erimek” b.m. (buzun erimesi gibi) (< ET. *erü-* a.m. Clauson 1972 s. 198.) anlamının yanı sıra “zayıflamak, incelmek, tükenmek”

¹⁶ <http://www.sakhatyla.ru/translate/%D0%B8%D1%80>

gibi mecazî anlamlarının da olduğuna dikkati çekmiş ve çeşitli örneklerle açıklamıştır (Tietze, 2002: 733).

2.4.14.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde eri- “erimek” Fiili

Tatar Türkçesinde incelenen fiilin karşılığı éré-’dir. Ancak, Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde bu fiile rastlanmamıştır.

2.4.14.3.8 Tuncer Gülensoy’da eri- “erimek” Fiili

“eri- ['Erimek' = ET. *ergü-* [> *erü-* > *eri-*] ~ Uyg. *är-güz-* 'ettirgen çatı'; *yirü-* ~ *irü-*, *iri-* 'çürümek, bozulmak' ~ OT. (DLT) *ärü-*, *äri-*; *ärgür-*, *ärüt-*; *iri-* 'cürümek,bozulmak' <AT. **i:rü-* ~ **i:ri-* Bk. irin” (Gülensoy, 2007: 337).

“irin 'İrin, cerehat' = ET., OT. *irin* (DLT) ~ *yirin* < AT. **Trin*] [< Uyg. **yirü-* ~ *irü-*, *iri-* 'çürümek, bozulmak'; Hak. *irik* 'çürük', *irikte-* 'çürümek'] < * *eri* 'schmelzen' (Räsänen, V 48)” (a.g.e., 439).

2.4.14.4 Değerlendirme: eri- “erimek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *eri-* “erimek” fiiliyle Eski Türkçedeki *eri-* “erimek” fiili aynı fiildir. “*ere-* ~ *eri-* fiilleri de eski türemiş fiillerdir. Temel anlamları “*erimek*; *sıvı hâline getirmek*; *eriyip kaybolmak*; *bitmek*”tir. Kökeniyle ilgili olarak, iki ihtimal söz konusudur: 1) *er + -e/-i > ere-/eri- “bozulmak, irimek, çürümek”; 2) *er-/ir- + -e/-i > eri-/iri- “bozulmak, irimek, çürümek”.

2.4.15 ıki- “dürtmek”

ЫКЫ- “1. dürtmek; 2. *mec.* iğnelemek, istihzalı konuşmak, zehirli zehirli konuşmak; 3. aksamak, topallamak” (KRS: 928).Kırgız Türkçesindeki ıki- “dürtmek” fiilinin, uku- “dürtmek” fiiliyle aynı fiil olduğu düşünülebilir (bk. 2.4.39 *uku-* < *nıki-*; *nuku-*). KRS’de *uku-* “dürtmek” fiilinin nıqı-/nuqu- “şiddetle basmak; tazyik etmek” fiiliyle aynı olduğu belirtilmiştir (KS:584) .

O zaman bu fiilin kökeniyle ilgili iki farklı görüş belirtmek mümkündür:

1. Tatar Türkçesi ağızlarındaki *nıqı-* “tekrar tekrar söylemek”, *nıqta-* “sıkıştırmak” < *nıq* “sağlam, sıkı” kelimeleriyle de karşılaştırmak mümkündür (TTES: 152).

O hâlde *ıkı-* fiili, *nıkı-* “şiddetle basmak; tazyik etmek” fiilinin ön sesinin düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

2. Eski Türkçe *ī-/ īd-* “göndermek” fiilinden aşağıdaki şekillerde türemiş olabilir:

a) *ī-* “göndermek” + *-k-* + *-ı*. Bu fiilin sonundaki *-k* eki, sık- “çevresine sarılarak ya da bir şey sararak basınç altına almak” (Gülensoy, 2007: 767) fiilinde görülmektedir.

b) *īd-* “göndermek” + *-(α)k-* + *-ı* > *īdıkı-* > *īdkı-* >> *īykı-* >> *īkı-* > *ıkı*.

Bu durumda, *uku-* “dürtmek” ise, bu fiilin ünlülerinin yuvarlaklaşmış varyantıdır.

2.4.16 *ına-* “ikna olmak”

bk. 2.4.43 *una-* “onaylamak, razı olmak”.

2.4.17 *ısı-* “ısınmak”

2.4.17.1 Kırgız Türkçesinde *ısı-* “ısınmak” Fiili

ысы- II ısınmak, kızmak (KRS: 939).

2.4.17.2 Eski Türkçede *ısı-* “ısınmak” Fiili

isin- “ısınmak; sevmek” (DLT, IV: 219); *isitmak* – ısıtmak (EUTS: 58); *ISI-1*. sıcak olmak, ısınmak; 2. *mec.* ısınmak (DTS. 213).

2.4.17.3 Etimoloji incelemelerinde *ısı-* “ısınmak” Fiili

2.4.17.3.1 Sevortyan’da *ısı-* “ısınmak” Fiili

A I *ЫССЫ/ISSI* түрк., түр., каз., ккал., уз. диал. Абдуллаев Хор. III. 49, Zenker I₅₁ *ایسی* yssy, Houtsma₄₈, TS III₁₉₇₉; *ИССИ/issi* түр. диал. DD₂₇₉₈, кар., кбал., ног., P I₁₅₃₄ (тоб., ктат., *اسی* осм., аз.), Будагов I₄₇ *ایسی*, *اسی*

кар., кбал., ног., P I₁₅₃₄ (тоб., ктат., ايسى осм., аз.), Будагов I₄₇ ايسى (аз.), (тур., казан.), Zenker I₅₁ ايسى (тур.), KW₁₀₇, El-Idr.₂₆, Ettuhfet.₁₇₉, Zajaczkowski Bulgat. I₂₂, Tryjarski₂₉₅, Zajaczkowski St. I₁₂₈, Qutb₇₀, Vambéry CSpr.₂₃₄, Хор. П. I₄₂₈; исси/issi тат.;

(ESTY, 1974: 668)

II исти/isti тур. диал. DD 2₇₉₉, аз., Будагов I₄₇ ايسى (аз.), Pav. C.₁₁₁;

III исы/isi тур., кир., P I₁₃₈₈ (اصى осм.), Harami₁₀₃; аща/āžā чув.; исы/isi сал. Kakuk₁₈₂, Zenker I₅₁ ايسى, KW₁₀₇, Abū H.₄₀, Tryjarski₂₉₅, Schütz A.-Ж.₃₀₂, Аф₀₇₇ ايسى, Ibnū M.₃₄, Pritsak₆₄₈, Qutb₇₀, Хор. П. I₄₂₈; иси/isi баш.; исси/jisi KW₁₀₇; ити/iti: як.;

IV иссиқ/issiq уз. диал. Юдахин Карабулак.₄₀, уйг. диал. Jarring₁₃₆, P I₁₃₉₅ (кир.), Zajaczkowski Bulgat. I₅₆; иссиғ/issig Боровков ЛТ₁₂₉; иссиғ/issig уйг. диал. Jarring₁₃₆, Zenker I₅₁ ايسغ; иссиғ/issig Боровков ЛТ₁₂₆; иссиғ P I₁₅₃₅ (чаг.); иссиқ/issiq уз., уйг., уйг. диал. Аганина₃₄, Menges Gl.₇₃₃, лоб., P I₁₅₃₅ (тар., ايسيق чаг.); иссиғ/issig сюг.; исиг/isig ДТС₂₁₃;

V истық/istiq каз., P I₁₃₉₅ (кир. = каз.);

VI исық/isiq кир., ккал., Абушка₅₈ ايسيق; исығ Будагов I₄₇ (чаг.), Боровков Бад.₁₂₁, Абушка₅₈, Vambéry CSpr._{209,234} в том же написании, что и в Абушка; изиг/iziy тув., P I₁₅₄₀ (шор., леб., саг.); изиг/izig хак.; izi.g, izi.γ^x Joki W.₁₄; изик P I₁₅₃₉ (др.-уйг.); izix койб., izix сойот., isex/iseg караг. Castrén₈₄; изү P I₁₅₄₂ (бар., куманд.); изу/izü алт.; уэү P I₁₈₉₄ (тел., алт.).

(a.g.e., aynı yer)

♦ Б I исси-/issi- уйг. диал. Jarring₁₃₆; исси- P I₁₅₃₅ (тар., ايسياк чаг.); исси-/issi- тат. диал. Тумашева₂₉;

II исы-/isi- кир., каз., ккал., P I₁₃₈₈ (кир. = каз.); исы-/jisi- гаг.; исы Pav. C.₁₁₄; иси-/isi- кум., уз., Будагов I₄₇ ايسيك (аз.), ДТС₂₁₃, Kāšg. D.₂₃₆, Abū H.₄₀; исы-/isi- баш.; изы-/izi- алт., тув., P I₁₅₃₉ (алт., тел., леб., саг., койб.); изы-/izy- хак.;

III иссин-/issin- кар.т.г., ног.; иссин-/issin- тат. диал. Тумашева₂₉;

IV исын-/isin- тур., ктат., кар.к., уйг. диал. Jarring₁₃₆, Broskelmann₆₂₀, Ibnū M.₃₆, Наджиб Мухабб.₁₇₀; ащан-/āžān чув.; исын-/jisin- гаг.; исин-/isin- аз., кар.к., кум., ДТС_{213,214}, Малов₃₈₁, USp.₂₆₆, Аф₀₇₇ ايسن, Боровков Бад.₁₂₁ ايسناق, Qutb₇₀, Хор. П. I₄₂₈;

V иссиқ-/issiq уйг.;

VI иссит-/issit- кар.т.г., ног.;

VII исит-/isit- ктат., кар.к., каз., уйг. диал. Jarring₁₃₆; ащат-/āžāt чув.; исит-/isit- кар.к.т., кум., уз. диал. Я.Гулямов₁₀₃, ДТС₂₁₄, Аф₀₇₇ ايست, Pav. C.₁₁₀ ايستاق, Vambéry CSpr.₂₃₄ ايستاق isitmaq.
(a.g.e., aynı yer)

Sevortyan'da incelenen fiil, B I ыссы- [I issi-], II ысы- [II isi-] ve alt maddelerde incelenmektedir. Ancak bu fiil, "A I ЫССЫ [I ISSI] ve II ысы [isi]... isimleriyle bağlantılı incelenerek ikili kök olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır: ISI- ... ve ISSI-/ISI- < *is ~ *is- Ancak bu düşüncüyü destekler

yeterli verinin bulunmadığına işaret edilerek, yine bu konudaki bazı bilim adamlarının şu görüşlerine yer verilmektedir (ESTY, 1974: 668-670):

- isi- < issi- < *is + -si- (bk. Bang TB VII₂₁₁).
- ISI < *IS- + -I
- issig/ ıssıg < issi-/ıssi- + -ğ/-k. Räsänen'e göre ise issig < *is-sig (Рясянен₁₂₄).
- Ramstedt Altay dillerindeki ISI ile ilgili kelimelerden örnek getirerek, sıcak, sıcak hava anlamındaki *pi ve *pis taklidi kelimelerini *fis- (Рамстедт₁₂₇) sesteş fiil eşi ve türemiş fiil *pisi- ile karşılaştırmış (Fince pihistä- "cızırdamak" fiilini de bu bağlamda incelemek mümkündür Ramstedt OW₁₀₈). Tunguzcadaki pekusi- ise Türkçedeki issi-, -ysy ile, yine bahsi geçen taklidi kelimelerin birleşimi ve -sı- eki aracılığıyla gelişmiştir (Ramstedt SKE₂₁₅). (ESTY, 1974: 670).

2.4.17.3.2 Clauson'da ISI- "Isınmak" Fiili

Clauson'da incelenen fiil, Dis. V. ASA- başlıklı maddenin, isi- "sıcak olmak" alt maddesinde incelenmektedir. Clauson bu fiilin ünlülerinin ön sıralı olduğu görüşündedir (EDPTS: 241).

2.4.17.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ISI- "Isınmak" Fiili

Fedotov ISI- "Isınmak" fiilini **ĂШЛА- /ĂШТАЛА-** "kızartmak; kavurmak" fiili ile ilişkili olarak ele almıştır. Ayrıca, bu fiilin, bazı Türk lehçelerinde (örneğin, Kaz. *ıstık*, Az. *ıstı* "ılık, sıcak, çok sıcak") görüldüğü gibi, Çuvaşçada da kökteki -st- (yani, Çuvaşça ses değişimine göre -št-) şeklini korumuş olduğu görüşündedir. Bu yüzden ağızlarda *ăwmăla-* ve *ăwmălan* biçiminin bulunduğu göre eski Çuvaşçada *ăwmă kelimesinin var olmasının mümkün olabileceğini dile getirmiştir (Fedotov, 1996a: 94-95).

İsim şekli ise yine **ĂŞĂ** maddesinde incelenmekte olup yine genel Türkçe ISI "ısı; sıcak" kelimesinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmıştır (a.g.e., 95).

2.4.17.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ısı- “ısınmak” Fiili

Yakutçada ısınmak fiili, *itiy-*, *sılıy-*’dır¹⁷. Ancak bu fiile Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde rastlanmaktadır.

2.4.17.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ısı- “ısınmak” Fiili

Hacıeminoğlu incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir.

2.4.17.3.6 Tietze’de ısı- “ısınmak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.17.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ısı- “ısınmak” Fiili

Tatar Türkçesinde incelenen fiil yoktur ancak, *ésse* “sıcaklık” şeklinde isim şekli ve bu isimden *-la* ekiyle türemiş *ésséle-* “sıcaklık hissetmek” şeklindeki fiil şekli bulunmaktadır (TTS: 430). Fakat Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde bu fiile rastlanmamaktadır.

2.4.17.3.8 Tuncer Gülensoy’da ısı- “ısınmak” Fiili

ısı- ['Sıcak olmak, ısmmak' = OT. *isi-* (DLT) < **is-/* ~ *itiy-* 'sıcak olmak' < **isī-*, *itī* 'sıcak' < **isig* ~ *āsā* 'sıcak' (Çuv.) < *isig* (Gülensoy, 2007: 419).

“ısı 'Hararet, sıcaklık' = ET,OT (DLT) *isig* ~ KB.: *isi-*, *isig*, *isin-*, *isit-* [~ Süm. *izim* (Tuna 20)] < **is-i-* [< **hisi-*]...” (a.g.e., 2007: 418).

2.4.17.4 Değerlendirme: ısı- “ısınmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki ısı- “ısınmak” fiili, Eski Türkçedeki *isi-* “ısınmak” fiili ile aynı fiildir.

Temel anlamı “ısınmak” olan bu fiilin kökeniyle ilgili Sevortyan’ın görüşü şöyledir: *ısı-* ... ve *ıssi-/ısı-* < **is* ~ **is-*. (ESTY, 1974: 668-670; bk. Bang TB VII₂₁₁). İsim olan ısı’nın son ünsüzünün düşmesi sonucu ortaya çıktığı açıktır (*ısığ* > *ısı*). O hâlde, *ısı-* fiilinin **is-* fiilinden ya da **is* isminden // ile genişlemiş bir fiil olduğu düşünülebilir. Çift */s-/*li varyantında ise ikizleşme

¹⁷<http://www.sakhatyla.ru/sah/translate/%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D0%B5%D1%82%D1%8C>

olayı görülmektedir. Ancak, Gülensoy, bu fiilin daha eski şeklini *hisi- şeklinde vermiştir (Gülensoy, 2007: 418). Düşüncemize göre, Sevortyan'ın görüşü, Eski Türkçe şeklinin isi- şeklinden yola çıkılarak ileri sürülmüş olabilir. Bu fiilin Ana Türkçede şeklinin belki Gülensoy'un belirttiği gibi *hisi- şeklinde olabileceği ise düşündürücüdür.

Bu fiilin, (p/h)is yansıma kelimesinde isim yapım eki -i'nin gelmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir.

2.4.18 iri- “çürümek, bozulmak”

krş. eri- 2.4.14.

2.4.18.1 Kırgız Türkçesinde iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

ири- III “1. (sütle ilgili) ekşimek, topaklanmak; 2. çürümek; 3. *mec.* bozulmak, ahlâkı bozulmak, morali bozulmak” (KRS: 303).

2.4.18.2 Eski Türkçede iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

öri- [*] “içten çürümek Bk: **üri-**” (DLT, IV: 463); **irinmäḡ-** “1. bedbaht olmak; 2. kızmak, öfkelenmek; 3. yirinmäḡ” (EUTS: 64); **yirinmäḡ-** “cerahatlanmak, irinlemek” (EUTS: 194); **JIRÜ-** “bozulmak, dağılıp gitmek, helak olmak” (DTS: 263).

2.4.18.3 Etimoloji incelemelerinde iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

2.4.18.3.1 Sevortyan'da iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

ИРИ-/IRI- кир., ккал., уз., алт., тув., Р I₁₄₅₉ (алт., тел., леб., саг., койб., кач., кир. = каз.); İri-/iri- каз., тат., баш., хак.; ери-/eri- Р I₇₆₁ [алт., тел., леб., бар., Тара, ктат., чаг. (ايريك), осм., аз.], Р I₇₆₂ [кир.= каз., ккир., саг., койб., кач. (eri-)], ДТС₁₇₇ (в составе ерик 'отсыревший', 'гнилой'), Brockelmann₂₃; йиру-/jirü- ДТС₂₆₃, Analyt. In.₅₁₅, Caferoğlu EUS₂₉₉; сёр-/sēr- чув. (ESTY, 1974: 372)

Sevortyan'da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından ön sesi /y/li varyantının daha eski olduğu, dolayısıyla bu fiilin *(y)ir/ (y)ir- şeklindeki bir ikili kökten türemiş olabileceği, belki de bu ikili kökün *yi/ *yi- kökünden türemiş bir gövde

olabileceği, yine bu bağlamda (Türkiye Türkçesindeki *yıy-* “bozulmak; irinlemek vb.” (بيمف Будагов II₃₉₀) fiil göz önünde bulundurularak, *iri-* (<*(y)*ir-* *i-*) fiilinin), yıd “koku” kelimesiyle de ilişkisi olabileceği dile getirilmektedir (a.g.e., 372-374).

2.4.18.3.2 Clauson’da iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, Dis. V. ARA- başlıklı maddenin, *iri:-/irü:-* “çürümek, bozulmak” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson bu fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 198).

2.4.18.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

ÇĖP- III [ÇĖR- III] “irinlemek; sindirilmek (midede)” (Fedotov, 1996b: 111). Çuvaş Türkçesindeki bu fiil, aslında Genel Türkçedeki *çürü-* fiili ile ilişkilidir. Nitekim sözlükte de bu fiil, *çürü-* fiilinin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmaktadır (a.g.e., 112).

2.4.18.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

Yakutçada bu fiilin karşılığı сытый- “bozulmak, çürümek” (YRS: 363); ымый- “çürümek; bozulmak; kokuşmak” (YRS: 526); эмэхей» 1) çürümeye başlamak; bozulmak, çürümek; 2) *mec.* eskimek” (YRS: 541) olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamaktadır.

2.4.18.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

yıd “koku”; yıdı- < yıd-ı- “kokmak, bozulmak”; yıddı neng (Div.,260-13) “nesne bozulup koktu.” (TDYBF: 186); yıd “koku”; yiyi- < yıy-ı- < yıd-ı- “kokmak, çürüyüp kokmak” (TDYBF: 214).

2.4.18.3.6 Tietze’de iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde, incelenen fiilin fonetik karşılığına rastlanmamaktadır. Ancak, *çürü-* ‘çürümek, bozulup

dağılmak' < Tk. Dillerinde yayılmış fiil, b. M. Râsânen I 969 s. 121.) maddesi bulunmaktadır ve farklı bir şey söylenmemektedir (Tietze, 2002: 541).

2.4.18.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, **ЭРЕМЧЕК** “çökelek; süzme peynir” ve **ЭРЕН** “irin” maddelerinde, her iki kelimenin de genel Türkçe *iri-* “bozulmak” fiilinden geldiği belirtilmektedir (TTES: 256).

2.4.18.3.8 Tuncer Gülensoy’da iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

“eri- ['Erimek' = ET. *ergü-* [> *erü-* > *eri-*] ~ Uyg. *är-güz-* 'ettirgen çatı'; *yirü-* ~ *irü-*, *iri-* 'çürümek, bozulmak' ~ OT. (DLT) *ärü-*, *äri-*; *ärgür-*, *ärüt-*; *iri-* 'cürümek,bozulmak' <AT. **i:rü-* ~ **i:ri-* Bk. irin” (Gülensoy, 2007: 337).

“**irin** 'İrin, cerehat' = ET., OT. *irin* (DLT) ~ **yirin** < AT. **irin*] [< Uyg. **yirü-* ~ *irü-*, *iri-* 'çürümek, bozulmak'; Hak. *irik* 'çürük', **irikte-** 'çürümek'] < * **eri** 'schmelzen' (Räsänen, V 48)” (a.g.e., 439).

2.4.18.4 Değerlendirme: iri- “çürümek, bozulmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *iri-* “çürümek, bozulmak” fiili, Eski Türkçedeki **JIRÜ-** “bozulmak, dağılıp gitmek, helak olmak” (DTS: 263) fiilinden, ön sesteki /y-/ sesinin düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır.

O zaman fiilin kökeni **yi/yi-* “koku/ kokmak” gibi bir ikili köke, /-r/ yapım ekinin gelmesi söz konusudur. Dolayısıyla Kırgız Türkçesindeki *iri-* “çürümek, bozulmak” fiili, **yi-* köküne dayanmaktadır.

Bu fiilin *iri-* “bozulmak, çürümek” fiilinin kökü *yı-* “kokmak” köküne dayanmaktadır (bk. *eri-* “erimek”). “*yı-* kokmak” + –d ~r~z~y (fiilden isim yapım eki; bk. *ar-* “yorulmak” ve *az-* “azmak”)+ –a- (isimden fiil yapım eki).

2.4.19 işi- “şişmek”

Bu fiil, şiş-“şişmek” fiiliyle aynıdır. Kırgızistan’ın güney ağızlarında kullanılır. şiş- “şişmek” fiilinin önündeki /ş/ sesinin düşmesinin neticesinde meydana gelmiştir (KRS: 307).

Eski Türkçede bu fiilin **sışıl-** “kabına sığmıyacak kadar su ile şişmek” (DLT, IV: 519); **şış-** “şişmek, kabarmak” (DTS: 524).

Gülensoy (2007: 846) Eski Türkçede sış- ~ şiş- “şişmek” varyantlarıyla karşımıza çıkan bu fiili s(/ş)ī-ş- şeklinde tahlil etmektedir.

Kırgız Türkçesindeki işi- “şişmek” fiili, şiş- “şişmek” fiilinin /i/ sesiyle genişlemiş ve ön sesinin düşmüş varyantıdır.

2.4.20 iyi- “eğmek”

bk. iy- II; 2.2.25; eñ-; 2.2.13 eñ-.

iy- II “eğmek” fiili *inn* /i/ sesiyle genişlemiş şeklidir (bk. iy- II “eğmek”; eñ- “eğilip almak”).

2.4.21 oku- “okumak”

2.4.21.1 Kırgız Türkçesinde oku- “okumak” Fiili

оку- I. okumak; 2. (krş. үйрөн-) öğrenmek (*okumayı, yazmayı, bilimi*); 3. *etn.* azarlamak; okumak, büyü yapmak (*tedavi etmenin üfürükçü yöntemi*) (KRS: 564).

2.4.21.2 Eski Türkçede oku- “okumak” Fiili

okı- çağırarak, davet etmek” (OA: 125); **okı-** okumak; çağırarak (DLT, IV: 430); **ohımağ** - = okımağ; **okımağ**- 1. okumak; 2. çağırarak, davet etmek (EUTS: 94); **OQİ** - I çağırarak (DTS: 369); **OQİ**- II okumak (DTS: 369).

2.4.21.3 Etimoloji incelemelerinde oku - “okumak” Fiili

2.4.21.3.1 Sevortyan’da oku- “okumak” Fiili

ОКА-/оқа- турк.; оқн-/оқи- турк. диал. Қуренов Ставр. I^{181,261}, Құрманов Геокл.²²⁰, каз., ног., ккал., уз. диал. Я.Гулямов Ташкент¹⁶³, P I⁹⁹⁴ (чаг.), ДТС³⁶⁹, Малов⁴⁰⁴, Gabain³²¹, Gabain Hü.¹⁷⁹, Brockelmann¹²⁸, Kāšg. D.⁴³⁰, USP.²⁸⁷, Analyt. In.⁴⁸⁸, T VIII⁹⁴, T X⁴⁷, Atebet.^{XLIX}, Pelliot²⁶⁴, Houtsma⁵¹, Abū H.⁶², Боровков ЛТ²³⁵, Qutb¹¹⁸, Ligeti VSOu¹⁸⁶; оқн-/оқи- Korkut²³⁰; оқи-/оқи- уз.; оқн-/оқи- кар. к., Korkut²³⁰; оқу-/оқу- ктат., кар. к., кбал., кир., уз. диал. Решетов Құрам.⁶²¹, уйг., лоб., P I⁹⁹⁴ (кир. = каз., ккир., куман., осм.), ДТС³⁷⁰, KW¹⁷⁹, Ettuhfet.²²¹, Аф⁰⁷⁰, Ibnü M.⁵³, Наджип Му-хабб.¹⁶⁸, Qutb¹¹⁸, Абушка¹⁰⁸, Rav. C.⁷⁰; оқу-/оқу- тур., гаг., Будагов I¹⁴⁴, Zenker I¹²⁶, Seyhi⁷⁶, Harami¹¹³; оқу-/оқу- аз., кар. т. к., кум., Y. ve Z.^{XVI}, Әсрар.⁴⁴; уқу-/уқу- лоб.; уқу-/уқу- кар. г., кум. диал. Керимов Кай-так.¹³⁷; уқн-/уқи- тат., баш., P I¹⁶⁰⁹ (казан.), Будагов I¹⁴⁴.

(ESTY, 1974: 439-440).

Sevortyan’da söz konusu fiil *oqa- ~ oqi- ~ oqu-* şeklinde incelenmekte ve *-a- ~ -i- ~ -u-* ekleri aracılığıyla Eski Uyğurca’da görülen *ok* “bağırıtı; ses; söz” (P I⁹⁹¹ (др.-уйг.)) isminden türediği dile getirilmektedir. Yine bu ismin Eski Uyğurcada “çağırmak; seslenmek” (P I⁹⁹¹ (др.-уйг.)) anlamında bir sesteş fiil eşinin bulunduğu dikkat çekilerek, temel anlamlarının da “çağırmak; seslenmek; okumak” olduğuna işaret edilmektedir (a.g.e., 440-441).

2.4.21.3.2 Clauson’da oku - “okumak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, Dis V. AĞA- başlıklı maddenin, 1 okı:- “okumak” ve PU 2 okı:- “bağırmak” alt maddelerinde incelenmektedir (EDPTS: 79). Clauson bu alt maddenin başlangıç notunda, incelenen fiilin ikinci şeklinin birincil olduğu dile getirilmiştir (a.g.e.).

2.4.21.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oku - “okumak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde aşağıdaki iki farklı maddede incelenen fiil ile ilgili bilgilere rastlanmıştır:

YKĀT- [UKĀT-] “azarlamak; dövmek”. Çuvaşçaya Tatar Türkçesinden geçtiği düşünülmektedir (Fedotov, 1996b: 273).

YX- I [UX-] “Müslüman ibadetlerini okumak [namaz/dua/Kur’ân okumak]” (a.g.e., 296).

Her iki fiil, genel Türkçedeki *oku-* “okumak” çeşitil tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmaktadır. Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde bu iki fiilin dışında okumak anlamında iki fiil yine bulunmaktadır: ВӐЛА- “okumak” (a.g.e., 99); ВУЛА-/ ВОЛА-/ ВӐЛА-/ ВОЛО- “okumak” (a.g.e., 130). ВӐЛА- maddesinde ВУЛА- maddesine gönderme yapılmıştır. ВУЛА- maddesinde ise, bu fiilin iki şekilde meydana gelebileceği ifade edilmiştir:

1. vula- < ula- “ulmak; seslenmek” (Еропов, 1964: 56).
2. vula- fiili, Eski Türkçe ula- “birleştirmek; bağlamak” (DTS: 608) fiilinden de çıkmış olabilir (a.g.e., 130).

2.4.21.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oku - “okumak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiilin fonetik karşılığına rastlanmamıştır. Ancak, **AAX** 1. “okumak; 2. “saymak; 3. hesaplaşmak; saymak” fiiline rastlanmaktadır. Fakat bu fiilin, Eski Türkçe sa- “düşünmek; saymak” fiiliyle ilgili olduğu belirtilmiştir (STET: 55).

2.4.21.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oku - “okumak” Fiili

Hacıeminoğlu, incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir.

2.4.21.3.6 Tietze’de oku - “okumak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.21.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oku - “okumak” Fiili

УКЫ-У [UKI-W] “okumak (kitap okumak ve eğitim kurumunda okumak)”. Bu fiilin, genel Türkçedeki *оқы-* [oqı-] “çağırmak, hıçkırmak; seslenmek; şarkı söylemek” (< оқ [oq] “ses; isim; ün”) fiiliyle aynı fiil olduğu düşünülmektedir. (“haykırmak, çağırmak > kitap okumak”). Eski Tatarcada *oku-* fiilinin “okulda öğrenmek” anlamının da bulunduğu dile getirilmekte bu bağlamda *ök-* fiilinin “itibarla dinleme; kazanmak; anlamak; öğrenmek” (< genel Türkçe *yık-* [uk-]) anlamının da olduğuna işaret edilmektedir (TTES: 218).

2.4.21.3.8 Tuncer Gülensoy'da oku - “okumak” Fiili

“oku-['Yazıya geçirilmiş bir metne bakarak seslere çevirmek; öğrenim görmek', (hlk.) 'düşün, mevlit gibi yerlere çağırmak' = ET, OT. *oğu*- 'okumak; çağırmak, davet etmek' (EUTS, 140; DLT: *oğıl*-, *oğın*-, *oğıt*-, *oğıtsa*-) CC.: *oğu*- (KLS, 144) < *oğ* 'ok'+ı-'belirtmek, davet etmek, çağırmak, okumak'” ... “Ş. Tekin (İK, 29): *okı*- (< *ok+ı*- 'okun ucuna bir takım işaretler koymak suretiyle haber yollamak'” (Gülensoy, 2007: 619).

2.4.21.4 Değerlendirme: oku - “okumak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *oku*- “okumak” fiili, Eski Türkçedeki *okı*- “çağırmak, davet etmek” fiiliyle aynı fiildir.

Köken bakımından bu fiilin kökeni, *oku*- “okumak” fiilinin, *ok* “(yay ile atılan) *ok*” (Zal, 2007) ismiyle aynı olduğu düşünülebilir.

oku- fiilinin kökeniyle ilgili Zal'ın (*a.g.m.*), düşünceleri dikkat çekicidir. O, kelimelerin birer kültür ürünü olduğunu, kültürün de hayat tarzı ve şartlarıyla bağlantılı olarak meydana geldiğini dile getirmektedir. Dolayısıyla *oku*- “okumak” fiilinin, *ok* ile atılan mektupla ilgili olarak meydana gelmiş olabileceği düşüncesi, isabetli bir görüş olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca, TTES'de *oku*- “okumak” fiili, *oq* [*oq*] “ses; isim; ün” ismi ve *oku*- “okulda öğrenmek”; *ök*- “itibarla dinlemek; kazanmak; anlamak; öğrenmek” (< genel Türkçe *уқ*- [*uk*-]” (TTES: 218) fiili ile ilişkilendirilmektedir. O zaman *oku*- fiilinin, *uk*- “duymak; dinlemek” fiiliyle de bir ilişkisi olduğu düşünülebilir.

oku- fiilinin, *oqa*- ~ *oqı*- ~ *oqu*- gibi varyantlarının, -a- ~ -ı- ~ -u- ile genişlemiş olabileceği (< Eski Uygurca'da görülen *ok* “bağırtı; ses; söz” (P I₉₉₁ (др.-уйг.)) isminden türediği, hem bu ismin Eski Uygurcada “çağırmak; seslenmek” anlamında bir sesteş fiil eşinin bulunduğu bk. yine, P I₉₉₁ (др.-уйг.); ESTY, 1974: 440-441). düşünülürse, “çağırmak; seslenmek; okumak” gibi, temel anlamlara sahip *ok*- fiilinin bulunduğu kesinleşmektedir. O hâlde, hem *ok* isminin, hem *ok*- fiilinin türemiş birer kelime olduğu ortaya çıkmaktadır: *o + -k-; *o- + -k.

O hâlde oku- “okumak” fiilinin, bu köklerin birinden /α/ ile genişlemiş bir fiil olabileceği söz konusudur.

Kanaatimizce, “çağırarak, davet etmek, seslenmek; anlamak [buradan duymak ve dinlemek]” anlamındaki ok- ~ uq- [< *o/u + -k-] kökünden -α ile türemiş bir fiil olduğu kesindir. uk- “dinlemek” fiiliyle anlam bakımından bir derece bağlantılı olduğu düşünülebilir (bk. uk- “dinlemek”).

2.4.22 olu- “yolmak; oymak”

2.4.22.1 Kırgız Türkçesinde olu- “yolmak; oymak” Fiili

olu- “yolmak, koparmak, oluk açmak, oymak” (KRS: 567).

2.4.22.2 Eski Türkçede olu- “yolmak; oymak” Fiili

oy- = oymak; yerleştirmek, sıkıştırmak (DLT, IV: 446); **oluk** = oluk, yalak. [Rad., Krş. oğluk = hendek. I, 67-14; **oluk** = küçük kayık. (DLT, IV: 438); **OLUN** “ağaç gövdesi [özü]; bitki sapı”; **OLUQ I** “oyulmuş kütük; yalak; kayık” (DTS: 366).

UL- “eskimek, yıpranmak, aşınmak” (DTS: 608);

2.4.22.3 Etimoloji incelemelerinde olu- “yolmak; oymak” Fiili

2.4.22.3.1 Sevortyan’da olu- “yolmak; oymak” Fiili

Sevortyan’da bu fiil ayrı bir madde hâlinde bulunmamakla birlikte, tek heceli kökler dizininde *ol/ul ~ *ol/*ul- (ESTY, 1973: 758) şeklinde bir ikili kök verilmiş ve *oluk*- maddesine gönderme yapılmıştır.

OLUK/OLUK тур., тур. диал.; олук/oluq ктат., кар. к., Р I₁₀₈₆ (ктат.), ДТС₃₆₆, Brockelmann₂₇, Kāšg. D.₄₃₈, Ibnü M.₅₃, Abû H.₆₂; олук/oluq ног.; олук/olux тур. диал. DSf.; олук/olluk тур. диал. DSf.; холук/holluk тур. диал. DSf., гаг.; олак/olaq кар. к., уйг.; улак/ulaq тат., баш., Р I₁₆₇₉ (казан.); улук/ülük тур. диал. DD 3₁₄₃₁; валак/valak чув.; вулак/vulak чув. диал. Егоров₄₆.

(ESTY, 1974: 451)

Sevortyan; bu ismin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarında görülen ikinci hecedeki -uk/-uq, -ık/-ıq, -ak/-aq

eklerinin mevcudiyetinden hareketle, **ol* ~ **ul* ~ **val*/**vul* (Çuvaşça için) veya **ol*- ~ **ul*- köklerinden türemiş olabileceğini, ayrıca *yul* “küçük küçük su pınarları”, *yulaq/ yolaq* “mecra, dere yatağı” (DLT, IV: 799) kelimeleriyle bağlantısının problemliliğini dile getirmektedir. Çünkü *olak*, *oluk* isminin hiçbir varyantında /y-/ sesi bulunmamaktadır (a.g.e., 451- 452).

2.4.22.3.2 Clauson’da olu- “yolmak; oymak” Fiili

Clauson’da incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, bu fiilden türediğini düşündüğümüz *oluk* kelimesi, **Dis. ALĠ** başlıklı maddenin, **1 oluk (olok)** - “oluk” ve **3 oluk** “eskimiş, içi boşaltılmış kof” alt maddesinde incelenmektedir. O, bu kelimelerin çeşitli tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlarına yer vermekle yetinmiştir (EDPTS: 136-137).

2.4.22.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde olu- “yolmak; oymak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiil madde hâlinde bulunmamaktadır. Ancak, fiil ile ilgisi olabileceğini düşündüğümüz bilgilere şu maddelerde rastlanmaktadır: **БАЛАК/ ВУЛАК/ ВОЛАК** “yalak; oluk; kütük”; **БУЛА** “kütük; ağız; namlu; kamış olta; sap” (Fedotov, 1996a: 99).

Birinci maddedeki isim, Eski Türkçedeki *olug* kelimesi ile yine bu kelimenin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmıştır. Yegorov (1964: 46) ise bu ismi, genel Türkçe oy- “oymak, delik açmak” fiiliyle ilişkilendirmiştir.

Fedotov (1996a: 99) bu ismi Çuvaşça *вулă/vulă* ismine bağlamaktadır. İkinci maddedeki *вулă/vulă* ismi ise, Yegorov (1964: 57) tarafından, Eski Türkçe *ул* “taban; temel” kelimesiyle ilişkilendirilmektedir (Fedotov, 1996a: 99).

2.4.22.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde olu- “yolmak; oymak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamaktadır. Ancak, Yakutça Rusça sözlükte bu fiil ile ilgili olduğunu düşündüğümüz *сyолах* “oluk” (YRS: 342) kelimesine rastlanmaktadır (bk. TTES: 219).

2.4.22.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda olu- “yolmak; oymak” Fiili

Hacıeminoğlu'nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.22.3.6 Tietze'de olu- “yolmak; oymak” Fiili

Tietze'nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.22.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde olu- “yolmak; oymak” Fiili

Tatarcanın etimolojik sözlüğünde bu fiil bulunmamaktadır; ancak bu fiil ile ilişkili olabileceğini düşündüğümüz bilgilere aşağıdaki maddede rastlanmaktadır:

УЛАК [ULAK] “oluk”. Bu isim, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarıyla karşılaştırılmakla birlikte, Eski Türkçe *oğ, oq “içi kof gövde” isminden türemiş olabileceği dile getirilmektedir (TTES: 219).

2.4.22.3.8 Tuncer Gülensoy'da olu- “yolmak; oymak” Fiili

Tuncer Gülensoy'un eserinde incelenen fiile rastlanmamakla birlikte, “**oluk**² 'Birşeyin akmasma yarayan üst yanı açık boru' = OT. *oluk* '1. oluk, yalak; 2.küçük kayık'< OT. *oy* 'yerdeki oyukluk, çukurluk' (DLT)+/**luk**” (Gülensoy, 2007: 622) kelimesinin söz konusu fiil ile ilişkili olabileceğini düşünmekteyiz.

2.4.22.4 Değerlendirme: olu- “yolmak; oymak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *olu*- “yolmak; oymak” fiilinin, *oy*- “oymak”; *ov*- “ovmak” fiileriyle ve *oluk* “oluk” ismiyle aynı kökten olduğu kesindir (< * u-/ *o- + -l- α-).

Burada *o- (“oymak”) kökünden bahsedilebilir. O zaman bu kökten, /y/, /v/, // ile genişlemiş birer fiil karşımıza çıkmaktadır; yani *oy*-, *ov*- ve *ol*-. /v/ ile /y/ ile genişlemesine bir açıklama getirmek gerekmez. Ancak // ile genişlemesi bir tereddüte yol açmaktadır. *o kökü, edilgenlik eki olan // ile

genişlediği düşünülürse, “oyulmak, yolunmak” gibi ilk anlamlara sahip bir fiil karşımıza çıkmış olacaktır.

Daha sonra şekilde (çeşitli sesler vasıtasıyla) bir genişleme söz konusu olduğu gibi, anlamda da değişmelerin meydana geldiği düşünülebilir. Buna benzer genişleme yine ölü- “ölmek” fiilinde görülmektedir (bk. 2.4.32 ölü-).

2.4.23 ono- “hatırlamak”

2.4.23.1 Kırgız Türkçesinde ono- “hatırlamak” Fiili

oho- III “*güney ağzında*: anmak” (KRS: 568).

2.4.23.2 Eski Türkçede ono- “hatırlamak” Fiili

ö- “düşünmek, anlamak, idrak etmek, hatırlamak” (OA: 125); **ömäk** “hatırlamak; düşünmek” (EUTS: 100); **Ö-** “düşünmek, fikir yürütmek” (DTS: 375). **AN-** anlamak, kavramak (DTS: 46).

2.4.23.3 Etimoloji incelemelerinde ono- “hatırlamak” Fiili

2.4.23.3.1 Sevortyan’da ono- “hatırlamak” Fiili

Sevortyan’da incelenen fiilin karşılığına rastlanmamıştır.

Ancak o:y “düşünce, fikir” maddesinde o:y ~ oy isim kökünün belki de oy- derin düşünmek” (P I₉₇₀) şeklinde tarihî bir sesteş fiil eşinin de bulunduğu dile getirilmiş, ayrıca *-la* eki ile genişlemiş şeklinin “hatırlamak” anlamının olduğuna işaret edilmiştir (ESTY, 1974: 428-429).

Bunun dışında yine **I A:Ñ** “bilinç, akıl” ve **II a:ñ-** “hatırlamak” maddelerinin de incelenen fiil ile ilişkili olabileceği düşünülebilir (a.g.e., 153-154).

2.4.23.3.2 Clauson’da ono- “hatırlamak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Mon. V. AN-** başlıklı maddenin, **añ-** “hatırlamak, anmak” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson belki de *an-* şeklinin *añ-* şeklinden daha eski olabileceğini düşünmektedir (EDPTS:168).

2.4.23.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ono- “hatırlamak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiilin fonetik karşılığı bulunmamaktadır. Ancak genel Türkçe *an ~ añ* “akıl, bellek” kelimesi ile aynı kökten gelen *ән* “anlak, düşünce, fikir, bilinç; bellek” kelimesine **ĂN I** (Fedotov, 1996a: 83-84) maddesinde rastlanmaktadır. Asıl hatırlamak fiilinin karşılığı ise *ac* “us, bellek” > *ac + -ән* “hatırlamak; anmak (merhumu)” (ÇRS: 662; Федотов, 1996a: 61) kelimesiyle ifade edilmektedir.

2.4.23.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sozlüğünde ono- “hatırlamak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde genel Türkçe *sağın-* (Eski Türkçe *saxın-*, *sağın-*) “düşünmek, fikir yürütmek; istemek, dilemek; hatırlamak; özlemek” fiiliyle ilişkili olan **аҕын, ахтар I** “1. hatırlamak, ima etmek, anmak; hatırlatmak, aklına getirmek; 2. özlemek, bir şeye tasalanmak” kelimesine rastlanmaktadır (STET: 59).

Ancak Yakutçada incelenen fiil ile ilişkili olan fiil, *өйдөө-* “1) hatırlamak, akılda tutmak; 2) anmak; 3) anlamak, fehmetmek, anlamak” (YRS: 282) fiili olabilir.

2.4.23.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ono- “hatırlamak” Fiili

ö- “düşünmek; ö-g “akıl”; uk- “anlamak”; uk-u-ş “akıl” (a.g.e., 18).

ök- < ö-k- “düşünmek” (ög < ö-g “akıl, düşünce”) (a.g.e., 78).

ökü- “düşünmek,”

ökül- < ök-ü-l- “düşünülmek, tasarlanmak” (a.g.e., 34).

11. ö- “düşünmek”

ög < ö-g “düşünce, akıl”. Fiili gerçekleştiren araç, organ” (a.g.e., 25).

an- “anmak, yad etmek, hatırlamak” (a.g.e., 111).

2.4.23.3.6 Tietze’de ono- “hatırlamak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde, “hatırlamak, aklına getirmek” anlamında **an-** (< ET. *an-* a.m. Clauson 1972 s.168) fiili bulunmaktadır (Tietze, 2002:169).

2.4.23.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ono- “hatırlamak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde akıl isim ve hatırlamak fiili ile ilgili şu maddelerdeki bilgiler dikkate değerdir:

AH [AÑ] “bilinç” (< Genel Türkçe. *añ* [añ] “akıl, zeka; zeki, şuurlu”). Bu kelimenin eski mecüsîlikte “şamanın ilhamı; ilham; falcılık” anlamına geldiği ve Eski Türkçedeki kök bir kelime olduğu dile getirilmektedir (TTES: 17).

OT-Y II [OT-UV] “akılda tutmak; yakalamak (anlamı, özü)” (< — Eski Türkçe *ym-*, *ȳm-* - [*ut-*, *ūt-*] “akılda tutmak, ezberlemek, bağımlı kılmak”). Bu kelimeyi şu şekilde açıklamaktadır:

Eski Tatarca *yrym-* [*uğut-*] “dinleyip anlamak”; akılda tutmak” > *yk-[uk]* (< Eski Tatarca *ok-* [*ok-*] “itibarla dinlemek; anlamak”). (TTES: 155).

OC [OS] “dikkat; dikkatlilik» (*uc-oc* [*is-os*] şeklinde bir ikilemeli kullanımda “bellek ve dikkat”) *bk.* Çuvaşça *ac* [*as*] “akıl, fikir”, *acmaŭ* [*astay*] “fikirli, dikkatli”; (Moğolca *ycmaŭ* [*ustay*] “uslu”, Eski Türkçe *yc*, *yz* [*us*, *uz*] “tecrübeli, akıllı” *bk.* Усап. (TTES: 155).

YCAL [USAL] “yaramaz; kötü” ~ Uygur Türkçesi *ocal* [*osal*] “yaramaz; kötü”, Eski Türkçe *ocal*, *ycal* [*osal*, *usal*] “kötü (alçak)” kelimesinin kökü, Eski Türkçe *yc*, *oc* [*us*, *os*] “tecrübe; dikkat; akıl” (*bk.* Oc) olarak değerlendirilmektedir: O hâlde, (*usal* <) *yc-ca-* [*us-sa-*] “tecrübesizleşmek” (TTES: 220-221).

YŪ [UY] “düşünce, fikir” ~ Genel Türkçe *oŭ* [*oy*], бор. *od* [*od*] “düşünce”. *krş.* Уян-у [Uyan-uv] (TTES: 218).

YAH-Y [UYAN-UW] “uyanmak, uyandırmak” ~ Genel Türkçe *yŷan-*, *oŷ-* *gan-* [*uygan*, *oygan*] “uyanmak” < eski *yŷra-*, *oŷra-* [*uyğa-*, *oyğa-*] “uyanık olmak” (buradan da *yam-y* [*uyat-u*] “uyandırmak” < *yŷgam-y* [*uyğat-u*]). Bu kelimenin kökü ~ *yŷ* [*uy*] < *oŷ* [*oy*] < **od* (TTES: 222).

**od* [*od*] ~ **оргъ* [*org*] “düşünce, ayıklık” (TTES: 222).

2.4.23.3.8 Tuncer Gülensoy’da ono- “hatırlamak” Fiili

“anla- ['Anlamak, idrak etmek' < ET. *āṇla-* [< **añ* 'düşünce, idrak, anlayış'+la-];...” (Gülensoy, 2007: 71).

2.4.23.4 Değerlendirme: ono- “hatırlamak” Fiili

ono- “hatırlamak” fiilinin, şu şekilde meydana gelmiş olabileceği düşünülebilir:

1. Eski Türkçedeki **ADA-** anlamak, kavramak (DTS: 46) fiiliyle aynı fiil olduğu düşünülebilir. Bu durumda, *aña- oña- > oño > ono* şeklinde bir gelişme söz konusu olacaktır.
2. Belki de, ***o ~ *o-** ikili kökünden türemiş olabilir: **ono- < o- + -n-**
A. Bu yapı, san “sayı kelimesinden türemiş **sana- < sa-n + -A-** “saymak” fiilinde görülmektedir. .

Bu durumda, fiilin kökeniyle ilgili ikinci ihtimalin daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak bu fiil, Ana Türkçedeki *ö-* “düşünmek, anlamak” (TDBUÜ: 183) fiilinden türediği öngörülen *añ-* “anmak” fiilinden, *-a-* ile türemiştir. Yuvarlaklaşma Kırgız Türkçesinin belirgin özelliğidir.

2.4.24 oño – “onarmak; düzeltmek”

bk. 2.2.26 oñ-.

Bu fiilin, *oñ-* I “düzelmek” fiilinden *-α-* ile yapılmış bir fiil olduğu kesindir (bk. *-bk. oñ-* I “düzelmek”; ayrıca bk. *oñ-* II “renge atmak”; *oñ-* I “düzelmek”; *oño-* “onarmak; düzeltmek”; *oz-* “kurtulmak, kaçmak, ileri geçmek”; *öç-* “sönmek”; *öl-* “ölmek”; *ön-* “bitmek”; *öñ-* “eğilerek gizlice yaklaşmak”; *ör-* I “örmek”; *ös-* “büyümek”; *ek-* “ekmek”; *üy-* “yığmak”; *ürt-* “artmak”; *örö-* “bir şekilde etmek”); *oñ- + -A-* (*bk. 2.2.26; Gülensoy, 2007: 625*)

2.4.25 oola- “uzaklaşmak; kaybolmak”

KRS’de oola- “uzaklaşmak; kaybolmak” fiili şu şekilde geçmektedir:

оола- II “kaybolmak, uzaklaşmak”; *бу тоодон тиги тоого оолап кетти* “bu dağdan öteki dağa geçtiler (ağdılar, aştılar)” (KRS: 573:2; bk. *oo-* 2.1.2).

Bu fiilin Ana Türkçedeki *āğ-* “yükselmek, tırmanmak” (TDBUÜ: 171) *< oo-* I “ağmak” fiilinin, “bir yandan öbür yana geçmek” anlamından türemiş bir fiil

olduğu kesindir. Ancak, *-la* isimden fiil yapım ekidir. O hâlde *oo/la-* “uzaklaşmak; kaybolmak” fiilinin, aşağıdaki gibi meydana gelebileceğini düşünmek lazım:

1. *oo-* I fiilinin muhtemel bir sesteş isim eşinden türemiş olabilir.
2. *oo-* I “ağmak” fiilinin, *-la* ekiyle pekiştirilmiş şekli olduğu düşünülebilir (bkz.; 2.1.2. ayrıca, ESTY, 1974: 69): *ağı-la > awıla > ow^ula >oola*.
3. Belki de fiilin, ilk önce *//* edilgenlik ekiyle genişlediği düşünülebilir: *ağ-ı-l-a > aw-ı-l-a > ow-^u-l-a >oola*.

Bu üç ihtimalin sonuncusu daha mantıklıdır.

2.4.26 oona- “ağnamak”

bk. 2.1.2 *oo-* I.

KRS’de *oona-* “ağnamak” fiili şu şekilde geçmektedir:

оона- II “(eşek, at, bazen insan ve kuş hakkında) ağnamak”... (KRS: 574:1).

Bu fiilin Ana Türkçedeki *āgna-* “(hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek” (TDBUÜ: 171) fiiliyle aynı fiil olduğu kesindir. Ana Türkçedeki *āgna-* “(hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek” yine Ana Türkçedeki *āg-* “değişmek, başkalaşmak, çevrilmek” (TDBUÜ: 171) < *oo-* I fiilinin, “bir yandan öbür yana geçmek” anlamından türediğini söylemek mümkündür (bk. *oo-* I “ağmak”). Kırgız Türkçesindeki görülen uzunluk aslî uzunluğun ötesinde üçlü ses grubundan oluşan bir uzunluğa işaret etmektedir. Yuvarlaklaşma ise Kırgız Türkçesinin önemli ses özelliklerindendir: *ağ-ın-a- > aw-ın-a- > ow-una > ow-^una > oona* (bu konuda bk. ESTY, 1974: 69; 75-76; Федотов, 1996b: 297).

2.4.27 oor- “ağrımak; hasta olmak”

Bu fiil, *ağır* “hastalık” ismin isminden /-α-/ ile yapılan bir fiildir: *ağ-/aw-/ow- + -ar/-ır/-ur/ + -ı/-u- > ağ^[a/i/u]rı-* “hastalanmak, ağrımak” (Севортян. 1974: 85-86). Burada Tuncer Gülensoy’un eserinde yer alan bu fiil ile ilgili aşağıdaki bilgiler dikkate değerdir:

“ağrı- ['Ağrımak' = *agrı-* (DLT) < *āgrı-* (< * *hāgrı-*) (T. Tekin) Korkmaz: < *ağır+ı-* ... AG(> v)(> ð)RI(>u)-mak; AG[ı]R-mağ” (Gülensoy, 2007: 57).

Bu fiil, *ağır* “hastalık” ismin isminden /-α-/ ile yapılan bir fiildir: *ağ-/aw-/ow- + -ar/-ır/-ur/ + -ı/-u- > ağ^[a/i/u]rı-* “hastalanmak, ağrımak”. Burada ağır- “hastalık” ismi, a:ğ- “ağrımak, acımak” fiilinden -(α)r yapıldığı düşünülmektedir (Севортян. 1974: 85-86). Bu fiilin, Ana Türkçe dönemlerinde önce /h-/’li olduğu düşünülebilir (Bk. aç- “acıkmak”; açı- “acımak; mayalanmak; ekşimek”).

2.4.28 oro- “sarmak”

2.4.28.1 Kırgız Türkçesinde oro- II “sarmak” Fiili

opo- II “sarmak, sarmalamak, dolamak” (KRS: 578).

2.4.28.2 Eski Türkçede oro- II “sarmak” Fiili

Eski Türkçe ile ilgili kaynaklarda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.28.3 Etimoloji incelemelerinde oro- II “sarmak” Fiili

2.4.28.3.1 Sevortyan’da oro- II “sarmak” Fiili

ORA-/ORA- турк., кум., каз., ног., ккал., сюг., хак., тув., Р L₁₀₄₈ (шор., сарг., койб., кач., кир. = каз., тар., чат.), Будагов L₁₂₀ (казан., кир. = каз.), Vámbéry CSpr. 219 اراماق; ора-/ora- уз.; оро-/oro- кир., алт., Р L₁₀₅₂ (алт., тел., кюэр., ккир.); ойо-/ojo- лоб.; ору-/oru- уйг.; ура-/ura- тат., баш.; хорә-/horä- уз. диал. Джураев Шахрисаб. 87.

(ESTY, 1974: 469)

Sevortyan bu fiilin ilk dönem Çağatayca metinlerinde rastlanmadığını, belki de nispeten sonraki dönemlerde ortaya çıktığını, aynı zamanda da Türkçe kökenli bir fiil olmadığını düşünmektedir. O, Türkçe *ora-* fiilini, Moğolca *oroox* “sarmak; bürümek; dolamak vb.” fiili ile karşılaştırmış. Ve bu

Moğolca *oroox* fiilinin daha eski şeklinin *orija-* ~ *oruḡa* “sarmak; daire şeklinde dörmek; spiral şeklinde yuvarlamak; dolamak; sargılamak; pansuman yapmak” (Lessing⁶¹⁸) şeklinde olduğunu ve Türkçe *ora-* fiilinin de bu fiile dayandığı konusundaki (Ramstedt’in Ramstedt KWb.²⁸⁸) kanaatini dile getirmiştir (ESTY, 1974: 469).

2.4.28.3.2 Clauson’da oro- II “sarmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.28.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oro- II “sarmak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde bulunan ve aşağıda sıralanan maddelerdeki bilgiler, dikkate değerdir:

AVĀR- I “öğütmek, dönmek (değirmenin ile ilgili)” < Eski Türkçe *evir-/evür-* “evirmek, döndürmek; çevirmek (bir dilden başka bir dile)”; (Fedotov, 1996a: 26-27).

VAR III “meyilli inişli yar; küçük vadi; derin uzun kuru sarp kıyılı yar; derin kurumuş su -yatağı” < Eski Türkçe öz “vadi, dağların arasındaki geçiş yeri” < Eski Türkçe *üz-* “koparmak, yolmak; yırtmak; mahvetmek; kırmak” (a.g.e., 100-101).

VAR- IV “gömmek”. Bu kelime çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “çukur; mahzen; toprak tabya; yar; hendek vb.” anlamlarına gelen *or* ve Tatar Türkçesi ağızlarında “sarp kayalı kurumuş dere yatağı” anlamına gelen *ur* kelimeleriyle karşılaştırılmıştır. (a.g.e., 101).

SÄR- IV “çevirmek; yapıştırmak; ilişmek; örtmek; çevrelemek, kaplamak; dikmek”. Bu maddede, çeşitli çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları verildikten sonra, *sır-* maddesine gönderme yapılmıştır (Fedotov, 1996b: 29). *Sır-* maddesinde ise, Çuvaşça *sır-* “ayakkabı giymek, bir şeyi giymek; sarmak; çevrelemek; çepeçevre oturtmak; yapıştırmak; et bağlamak; kapanmak; dizmek” fiili, Eski Türkçe *saru-* “sarmak, dolamak” (ДТС, 488-490; *bu konuda yine bk.* Еропов ЭСЧЯ, 200; Räsänen EWb., 402b.) fiilinin Çuvaşçadaki varyantı olarak değerlendirilmektedir (Fedotov, 1996b: 76).

ЧӖРКЕ- /ЧӖРКА- / ТӖРКЕ- [ЧӖРКЕ-/ЧӖРКА-/ТЕРКЕ] “dolamak, sıvamak, sarmak, наматывать, dürmek; bürümek”. Bu fiil, aşağıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki fiillerle karşılaştırılmıştır:

тар. *йӧргӧк* (*йӧргӧ-* + *-к*) “kundak” = койб. *йӧргӧк*; тар., чаг., вт. *йӧргӧ-* “dolamak, bürümek”; крым. *чӧргӧ-* “sarmak”; карТ. *чарг’эв* “kundak”; чаг. *чӧргӧ-* “bürümek; sarmak”; шор., саг. *чӧргӧк* “kundak”; ambalaj kağıdı; карт., крым. *чӧрг’эн-* “dürülmek; sarılmak”; карТ. *чорг’эн* “kundak” (Радл. Сл. Ш, 449, 1971-1972, 2041-2042); тат., башк. *төр-* “dürmek, çevirmek, bürümek; баланы *төр-* “bebeği sar”; як. *туур-* “dürmek, çevirmek, yumuklamak”. См. Егоров ЭСЧЯ, 325. (a.g.e., 416)

2.4.28.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oro- II “sarmak” Fiili

Yakutçada “çevrelemek, kuşatmak, sarmak” anlamında, **тулалаа-** “çevrelemek; kuşatmak” (YRS: 399), як. *туур-* “dürmek, çevirmek” (Fedotov, 1996b: 416) fiillerine rastlanmaktadır. Ancak bu fiillere Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde rastlanmamıştır.

2.4.28.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda oro- II “sarmak” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.28.3.6 Tietze’de oro- II “sarmak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.28.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oro- II “sarmak” Fiili

Bu fiilin Tatar Türkçesindeki varyantı *ypa-* [*ura-*] “1. dolaşmak; 2. çevrelemek, kuşatmak; 3. sarmak” (TTS: 359) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu fiile, Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde rastlanmamaktadır.

2.4.28.3.8 Tuncer Gülensoy’da oro- II “sarmak” Fiili

Tuncer Gülensoy’un eserinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.28.4 Değerlendirme: oro- II “sarmak” Fiili

İncelenen kaynaklardaki bilgilere göre, Kırgız Türkçesindeki *oro-* “sarmak” fiilinin kökünü, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “çukur;

mahzen; toprak tabya; yar; hendek vb.” anlamlarına gelen *or* ve Tatar Türkçesi ağızlarında “sarp kayalı kurumuş dere yatağı” anlamına gelen *ur* (Fedotov, 1996a: 101) kelimesine götürmek mümkündür.

O hâlde bu kelime özön “suu”, öröön “vadi”; oro [or] “çukur, mahzen” kelimeleriyle de ilişkilidir.

Çuvaşça *ävär*- Kırgız Türkçesindeki *oodar*- [< oo- < ağ-] ile ilişkili olabilir.

2.4.29 oto- “ayıklamak”

2.4.29.1 Kırgız Türkçesinde oto- “ayıklamak” Fiili

ото- “zararlı otları ayıklamak, ayıklamak” (KRS: 583).

2.4.29.2 Eski Türkçede oto- “ayıklamak” Fiili

uta- “yapraklarını, başağını kesmek, ekin biçilmek, budamak” (DLT, IV: 701); *otamaḡ*- “tedavi etmek” (EUTS: 96); *OT* II “ot, yeşillik”; *OTA*- III “ayıklamak” (DTS. 373).

2.4.29.3 Etimoloji incelemelerinde oto- “ayıklamak” Fiili

2.4.29.3.1 Sevortyan’da oto- “ayıklamak” Fiili

OT/ot турк., тур., тур. диал. Aksoy Gaziantep⁵²⁵, Edip - Urfa¹²⁷, DD 3¹⁰⁹⁴, DSf., аз., гаг., ктат., кар., кум., коал., кир., каз., ног., ккал., тат. диал. ДС III¹²², уз. диал. Юдахин Карабулак³³, Решетов Курам¹²⁶, Данияров Бахмал¹⁴, Я.Тулямов³⁹, уйг., сюг., алт., Баскаков Туба¹³⁹, хак., як., Р I¹¹⁰⁰, Будагов I¹⁰⁹, ДТС³⁷³, Малов⁴⁰⁵, Gabain³²², Orkun IV⁷², Brockelmann¹²⁹, Kāšg. D^{443,444}, USp²⁸⁸, Analyt. In.⁴⁸⁸, T VIII⁹⁴, T X⁴⁷, MA⁴⁰⁵, KW¹⁸⁰, Houtsma⁵⁶, Abū H.⁶³, Ettuhfet.²²³, Zajaczkowski Bulgat. I³⁶, Боровков ЛТ²³⁹, Ibnū M.⁵⁴, Korkut²³⁸, Абушка⁸⁶, Pav. C.⁴¹, Vámbéry ČSpr.²¹⁶; *OT/ot* уз.; *OT/ot* тув.; ут/ut тат. (арх.), сюг., Р I¹⁷⁰² (казан., тоб.); ута/udā чув.

(ESTY, 1974: 481)

Sevortyan’da incelenen fiile *ot*- “ot” maddesinde işlenmekte ve bu maddede, incelenen fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları sıralanmaktadır. *ota*- “ayıklamak” fiilinin de, *ot* “ot” ismine /-a-/ ekinin eklenmesi suretiyle ortaya çıktığı dile getirilmektedir (ESTY, 1974: 481-483):

2.4.29.3.2 Clauson'da oto- “ayıklamak” Fiili

Clauson'da incelenen fiil, **Dis. ADA-** başlıklı maddenin, **D 2 ota:-** “otları kesmek; ayık otları koparmak” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson incelenen fiilin kökeni ile ilgili farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 42).

2.4.29.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde oto- “ayıklamak” Fiili

Çuvaşçada ot kelimesinin karşılığı *ută*dır (Fedotov, 1996b: 294-295). Ancak “ayıklamak” anlamında *çумла* ve *çум-* (ÇRS: 424) fiilleri kullanılmaktadır. Çuvaşça'nın etimolojik sözlüğünde incelenen fiilin fonetik karşılığına rastlanmamaktadır.

2.4.29.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde oto- “ayıklamak” Fiili

Yakutçada “ot” kelimesinin karşılığı *ottur*. “ayıklamak” anlamında *отун үрээ*- (YRS: 457); *сыыс оту ылбаа*- (YRS: 525) terkipleri kullanılmaktadır. Ancak, Yakutçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamaktadır.

2.4.29.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda oto- “ayıklamak” Fiili

Hacıeminoğlu'nda bu fiil, “*Yeni Türkçe Devresinde Kıpçak Sahası* bahsinde **ota-** “ilaç yapmak” (TDYBF: 90) anlamında geçmektedir. Zaten bu fiil, Eski Türkçe dönemindeki ot “ot; yeşillik” kelimesinin ikinci anlamı olan “şifalı bitki” anlamından türemiştir (bk. EUTS: 96; DTS. 373; ESTY, 1974: 481-483; EDPTS: 42).

2.4.29.3.6 Tietze'de oto- “ayıklamak” Fiili

Tietze'in sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.29.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde oto- “ayıklamak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.29.4 Tuncer Gülensoy'da oto- “ayıklamak” Fiili

Tuncer Gülensoy'un eserinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.29.5 Değerlendirme: oto- “ayıklamak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *oto-* “ayıklamak” fiili, Eski Türkçedeki *ot-a-/ ut-a-* “budamak, ayık otunu; ayıklamak, biçilmek; tedavi etmek” fiiliyle aynı fiildir (bk. EUTS: 96; DTS. 373; ESTY, 1974: 481-483; EDPTS: 42).

Bu fiil, *ot* “ot” ismine */-a-/* ekinin eklenmesi suretiyle ortaya çıkmıştır (ESTY, 1974: 481-483).

2.4.30 *oyu-* “hayıflanmak; güçsüzlük hissiyle konuşmak”

krş. 2.4.37 *öyü-*; 2.4.51 *ügü-*.

2.4.31 *ögö-* “bilemek; törpülemek”

bk. 2.4.10 *ege-*.

2.4.32 *ölö-* “ölmek”

bk. 2.2.33 *öl-*.

öl- “ölmek” fiilinin */-ö-/* ile genişlemiş şeklidir.

KRS’de bu fiil şu şekilde geçmektedir: “өлө- II bk. өл- II” (KRS: 592).

2.4.33 *öönö-* “kenardan kesmek; menfaati için kenardan kırmak”

KRS’de bu fiil şu şekilde geçmektedir:

өөнө- 1. kenarından kesmek; 2. kendi menfaatine kenardan kırmak (*örn.: tam bir şeyi vermeyerek; saklayarak, eksik vermek vb.*); кыздан өөнөп албаса, кыйындап калган оокаты *şiiir*. ‘zorlandı o hayatından, ki kızından (kızının başlık parasından) kapmadığından’ (KRS: 597).

Ayrıca Eski Türkçe *ige/ iye* “sahip” ismiyle de ilişkili olarak düşünülebilir. *ige/ iye* “sahip” kelimesinin, Kırgız Türkçesinde *ee* şeklinde olup, anlamında bir değişiklik söz konusu değildir.

O hâlde, ilk başta sahiplenmek anlamında bir fiil ortaya çıkmış olup, zamanla anlam değişmesiyle “kendi menfaati için kırpma” anlamı kazanılmış olabilir. Yuvarlaklaşma ise Kırgız Türkçesinin başlıca ses özelliğidir.

2.4.34 örö- “bir şekilde etmek”

KRS’de bu fiil şu şekilde geçmektedir: *өпө- II өпөн-жөпөн* “bir şekilde ederek” (KRS: 599:1). Kırgız Türkçesinde bu tek başına kullanılmaz. Sadece *öröp-cöröp* şeklinde, ikilemeli olarak kullanılır. Bu fiile incelenen kaynaklarda rastlanmamıştır.

Bu fiilin Kırgız Türkçesindeki *öröö-* “bir çeşit ipe sarmalayıp bağlama”. Bu bağlama yöntemi genelde yilkının ayaklarını bağlamada kullanılan bir kavramdır. *-IA* ekiyle *örölö* şekline de rastlanmaktadır, ki anlamı “yilkının sağ arka ve ön, sol arka ve ön bacaklarını sarmalayıp bağlamak”tır (KTTS: 488). Bunun dışında belki *örnök* “örnek” (*a.g.e.* aynı yer) kelimesiyle de karşılaştırılabilir. Çünkü *ör(e)nek* kelimesi, yapılan bir işin sonucu ise, *örö-* de yapılan bir iş olarak karşımıza çıkmaktadır. O hâlde incelenen fiilin *ör-* “belirmek” (Gülensoy, 2007: 670) fiilinden */-A/* sesiyle genişlemiş olup, Kırgız Türkçesinin dudak uyumuyla *örö-* şekline dönüşürken, anlam değişikliğine uğrayarak “bir şekilde etmek” anlamına bürünmüş olabilir. Ayrıca *ör-* “tırmanmak” fiilinin “hareket etmek; yüz üstü yatarak yukarı doğru hareket etmek” anlamındaki *öre-* fiilinin “hareket etmek” anlamından da gelişmiş olabilir (ESTY, 1974: 542-544). Ancak, her iki ihtimalde de bu fiilin kökünün *ör-* “belirmek” fiiline dayandığı açıkça görülmektedir.

2.4.35 örü- “yukarıya, dağa çıkmak”

bk. 2.2.38 ör-.

2.4.36 ötö- “yerine getirmek; ödemek”

bk. 2.4.50 üdü-; 2.4.53 ürö-

2.4.36.1 Kırgız Türkçesinde ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

өтө- III “1. yerine getirmek; sözünde durmak, askerlik vb. vatan ya da başka bir kutsal görev için yükümlü olduğu hizmeti yerine getirmek; cezasını ödemek; 2. borcu ödemek; anne babaya karşı manevi yükümlülüğünü yerine getirmek”.

2.4.36.2 Eski Türkçede ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

öte- “ödemek” (DLT, IV: 467); ÖTÄ- “yerine getirmek; ödemek” (DTS: 392).

2.4.36.3 Etimoloji incelemelerinde ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

2.4.36.3.1 Sevortyan’da ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

ö:de-/ö:de- турк.; өде-/өде- тур., кар. к., Р I₁₂₇₆ (ادام, осм.), Боровков ЛТ₂₄₂, АФ₀₇₃; өдә-/өдә- аз.; оде-/оде- ктат. кар. к.; йөде-/йөде- таг.; ادام Пав. С.₄₆; өте-/өте- каз., ног., ккал., Р I₁₂₆₄ (тар. ادام, чаг., вост.-тюрк.), ДТС₃₉₂, Gabain₃₂₄, Brockelmann₁₃₆, Kāšg. D.₄₃₇, Analyt. In.₄₉₁, Боровков ЛТ₂₅₁, Ibnü M.₅₆, Ettuhfet.₂₂₇; өтә-/өтә- лоб.; отә-/отә- уз.; өтө-/өтө- кир.; үтә-/үтә- тат., баш.; өти-/өти- уйг.; ötü- Р I₁₂₆₅ (ادوم, чаг.), ادوم Пав. С.₄₆; өдү-/өдү- (в составе өдүш ‘заем’) алт., хак. (в составе өдүс ‘долг’); үти-/үти- (в составе үтис ‘долг’) баш.; ед-/ед- (в составе едүш ‘заем’) алт. ГАЯ₁₅₅. (ESTY, 1974: 505).

Sevortyan, ö:de- ~ öde- ~ öte- “ödemek” fiilini, *öt ~ öt ~ öd “borç; ödünç” ismine /-a-/ -i-/ eki aracılığıyla türemiş bir fiil olduğu yönündeki bilim adamlarının (اد Zenker I₁₁₄; Пав.С.₅₂; DD 3₁₀₈₃; Vambéry₅₉; Brockolmann OGM §156,α) görüşlerine yer vermektedir (a.g.e., 505-506).

2.4.36.3.2 Clauson’da ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

Clauson’da incelenen fiil Dis. ADA- başlıklı maddenin, öte- (öde-) alt maddesinde ele alınmıştır (EDPTS: 42-43).

2.4.36.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.36.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ötö- «yerine getirmek; ödemek» Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.36.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda ötö- «yerine getirmek; ödemek» Fiili

öt "borç"; öte- < öt-e- "ödemek" (TDYBF: 181).

2.4.36.3.6 Tietze’de ötö- «yerine getirmek; ödemek» Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.36.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamakla birlikte, “yerine getirmek; yerini tutmak; yerinde kullanılmak” fonksiyonunda ...*туен туpесе вак акча функциясен үтәгән*. “...sincap derisi, ufak para fonksiyonunda kullanılmıştır” (TTES: 199) örneğinde geçmektedir. Ancak Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğündeki şu bilgiler ise ilgi çekicidir:

ҮТЕЧ [ÜTEÇ] “borç; ödünç” ~ бор. тк. *оты-нүч* “rica, yalvarma, dileme”.

Тат. *үтәч-ү* < ром. тк. *отыч- бор. от-* “söylemek”. (TTES: 224).

2.4.36.3.8 Tuncer Gülensoy’da ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

öde- ['Tediye etmek' = ET.,OT.öte- (*EUTS,154; DLT*) < **ö:te-** ...” (Gülensoy, 2007: 647).

2.4.36.4 Değerlendirme: ötö- “yerine getirmek; ödemek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre Kırgız Türkçesindeki *ötö-* “yerine getirmek; ödemek” fiili, eski Türkçedeki *öte-* “ödemek” fiili ile aynı fiildir.

Bu fiilin kökeniyle ilgili Sevortyan’ın görüşü makul görülebilir: *ö:de-* ~ *öde-* ~ *öte-* “ödemek” < **ö:t* ~ *öt* ~ *öd* “borç; ödünç” + */-a-/ -i-/* ek (Севортян, “1974: 505-506; *اود* Zenker I₁₁₄; Pav.C.₅₂; DD 3₁₀₈₃; Vambéry₅₉; Brockolmann OGM §156;).

Ana Türkçedeki şeklinin de uzun ünlülü olduğu düşünülen bu fiilin isimden türediğini söylemek mümkündür: *ö:de-* ~ *öde-* ~ *öte-* “ödemek” < **ö:t* ~ *öt* ~ *öd* “borç; ödünç” + */-a-/ -i-/*. Bu fiilin ön ünlüsünün dar ve kök ünsüzünün sedalı varyantına (bk. *üdö-* “yerine getirmek; ödemek”) ve kök ünsüzünün */r/*’li (bk. *ürö-* “iptal etmek (tüm gücüyle bir şeyi yapmak)” olan varyantlarına da rastlanmaktadır. */ö/* ~ */ü/* genel Türkçede görülen olağan paralelliktir. Kök ünsüzlerdeki değişikliği de, *ayak* ~ *azak* ~ *urah* ~ *atah* “ayak” örneğiyle açıklamak mümkündür. Son sesteki yuvarlaklaşma Kırgız Türkçesinin vokal uyumu ile açıklanabilir.

2.4.37 *öyü-* “endişelenmek; kötü hissetmek”

bk. 2.4.30 oyu-; 2.4.51 ügü-.

2.4.38 *uba-* “sıra hâlinde gitmek”

Sadece *çuba-* “art arda sırayla gitmek” fiilinin */-p/* ya da */-y/* zarf-fiil eki almış şekli ile ikilemeli olarak kullanılır (*ubap çubap/ ubay çubay* “uzunca ardı sıra olarak”). Tek başına kullanımı yoktur (KRS: 796). Bu fiile Eski Türkçe kaynaklarda rastlanmamasına rağmen; *uppu-uzun*, *upa-uzun* gibi ikilemelerde kullanıldığı görülmektedir. O hâlde bu fiilin, şimdilik “uzamak, art-arda gitmek” anlamlı kelimelerinin tekili olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

2.4.39 uku- “dürtmek”

ay.: ыкы-; bk. 2.4.15.

uku- “dürtmek (örn.: *yandan*)” (KRS: 801)

Bu fiilin ünlüleri aslında düz ünlülüdür. (bk. ыкы- “dürtmek”)

2.4.40 ula- I “birleştirmek, bağlamak; ulamak”

2.4.40.1 Kırgız Türkçesinde ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

ула- I “1. uçlarını birleştirmek, eklemek; 2. *mec.* devam etmek; 3. bir şey veya birinin ardından hemen takip etmek; 4. birinden benimsemek, öğrenmek ve geçirmek, teslim etmek” (KRS: 801).

2.4.40.2 Eski Türkçede ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

ula- “ulamak, eklemek; ulaşmak ve buluşmak” (DLT, IV: 688); **ulayu** “ulayarak; ve, sonra, arkasından, ondan sonra; bilhassa, aynı zamanda” (OA: 136); **ulamak-** “bağlamak, raptetmek” (EUTS: 172); **ULA-** “1. bağlamak, birleştirmek” (DTS: 608).

2.4.40.3 Etimoloji incelemelerinde ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

2.4.40.3.1 Sevortyan’da ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

УЛА-/ULA- турк., тур., кир., уйг. диал. Jarring₃₂₂, алт., хак., хак. саг., тув., Р I₁₆₇₆ (алт., тел., шор., леб., саг., койб., куман., др.-уйг., осм.), Р I₁₆₇₇ (ула- тар., чаг., вост.-тюрк.), Будагов I₁₅₂ أولى (чаг.), ДТС₆₀₈, Малов₄₃₈, Gabain₃₄₇, Gabain В.Н₄₁₄, Orkun IV₁₂₃, Brockelmann₂₂₉, Кāšš. D.688, Atebet.LXVII, KW₂₆₄, Abū H.₁₁₁, Houtsma₅₆, Ettuhfet₂₆₉, Ион М.₂₃₂, Ibnū M.₇₉, Harami_{121,161,173}, Пав. С.74; уле-/ulā- уз.; ули-/uli- уйг.; ўла-/ūla- тат. диал. ДС I₁₄₃; ула-/ula- тув.; ула-/u:la- алт.; ула-/ulla- уйг. диал. Jarring₃₂₂. Вероятно к ула- имеет прямое отношение также уле- (в составе *uletmek* ‘соединять’, ‘составлять’) в качестве небной модификации ула- в турецких диалектах (DSf.).

(ESTY, 1974: 587)

Sevortyan’da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından, Tuva Türkçesindeki *uġla-* “yönlendirmek” ve Altay Türkçesindeki *u:la-* “yön göstermek; yönlendirmek” fiillerinin, *ula-*

fiiliyle değil, *uğur* “uğur” (< *oğ-* < *oñ-* + *-ur*) ya da **uk* “rüzgarın yönü; rüzgar değmeyen yön” kelimesiyle homojen olduğu belirtilmiş, bu düşünceye destek olarak Türkmen Türkçesindeki *ı:ķ* “rüzgar değmeyen yön”, *ı:ķ* “yavaşça hareket etmek, süzölmek (bulutlarla ilgili)” kelimesiyle karşılaştırılmıştır (a.g.e., 587-588).

Daha sonra, *ula-* “birleştirmek” fiilinin belki de *ulı-* (krş. *ulı-γ* “bağlama, birleştirme” ДТС₆₀₉) şeklinde bir paralelinin olduğu belirtilmiş, hem *ula-* hem de *ulı-* fiilinin, **ul* “bağ” isminden *-a-* ve *-ı-* fiil yapım ekleri aracılığıyla türemiş olabilecekleri dile getirilmiştir.

Bunun dışında incelenen fiilin, belki, *ul* “temel; dip” kelimesinden türemiş olabileceği, ancak “temel” anlamından “birleştirmek; bağdaştırmak” nasıl genişlediğini gösterecek yeterli verilerin bulunmadığına işaret edilmiştir (a.g.e., 588).

Ayrıca bu fiilin muhtemelen, ön damak ünlülü varyantının (Türkiye Türkçesi ağızlarında *ületmek* “birleştirmek; düzenlemek”) da olduğu belirtilmiştir (a.g.e., 587).

2.4.40.3.2 Clauson’da ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Dis. V. ALA-** başlıklı maddenin, **ula:-** “onarmak (kırılmış bir şeyi *Acc.*); birleştirmek (eşyaları *Acc.*); (birşeyi *Acc.*) (birşeyle *Dat.*) birleştirmek” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson bu fiilin ikinci hecesini olarak göstermiştir. Fakat bu uzunluğun ikincil (bk. ESTY, 1974: 588) olduğu düşünülmektedir (EDPTS: 126).

2.4.40.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

Çuvaş Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamaktadır. Ancak aşağıdaki ВУЛА-/ ВОЛА-/ БĀЛА-/ БОЛО- “okumak” (Fedotov, 1996a: 130) ve ЛАВ/ АЛĀВ “araba; at arabası” (a.g.e., 326) maddelerinde, bu kelimelerin Eski Türkçe *ula-* “birleştirmek” fiiliyle ilişkili olduğu dile getirilmektedir.

2.4.40.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.40.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

Hacıeminoğlu (1991: 233) bu fiili, Özbek Türkçesinde isimden türemiş fiil olarak değerlendirmektedir: *ul "temel": ula- < ul-a-*.

“Bânkeş: Ötegen gögercin (TS,V) soragan < sor-a-gan “çok soran” Behhas: Soragan ve depredegen er ” (TS,V) Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, dola-, bula-, ula-, kapa-, dada-n-, kaz-a-n- fiillerini de -a ile genişlemiş saymaktadır. (Bk.TG,277)

Bizce bu görüş isabetli değildir. Çünkü, dol- ile dola-; bul- ile bula-fiillerinin mânâ bakımından hiç bir alakası yoktur. Nitekim Kaşgarlı'da bul- “bulmak”, bula-“pişinnck”, bulga- “pişirmek”, bulandırmak, karıştırmak” mânâsındadır. Uygur Sözlüğü ve Kutadgu Bilig'de de kelime aynı mânâdadır. (Bk. bulgaş- “karışmak” KB-2336) Türkiye Türkçesindeki bula- da Kaşgarlı'daki bulga-nın inkişaf etmiş şeklidir. Gene aynı kaynağa göre dol- < tol- “girmek”, dola < tolga- “dolamak” Prof. Dr. Caferoğlu'nun Uygur Sözlüğü'nde de “çevirmek” mânâsındadır ve birbiriyle alakalı sayılamazlar (Bk. Div. IV) Diğer örneklerle gelince, ula-, ul- “çürümek” fiiline nasıl bağlanabilir ? Öte yandan kapa- kap isminden, tada-n-, tat- fiilinden değil, tat isminden türemiştir. Çünkü bu fiil de KB ve Divan'da tatı- “tat vermek” şeklindedir. Aynı şekilde bugünkü kazan- kelimesi de hiç bir metinde henüz rastlanmamış olan kaz- kökünden değil, gene Kaşgarlı'da, US'de ve KB'de gördüğümüz kazgan- “kazanmak” fiilinden gelmektedir. (Bk. Div.IV), (KB-2714) 2. -ala-/ele-Diğer şiveler nisbetle Osmanlı Türkçesinde daha yaygın kullanılışı olan ektir. Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu “Türkçede Tekerrür Filleri” adlı makalesinde (TDAY, Ankara, 1956) -ala-/ele- ile genişleyen fiillerin tekerrür ifade ettiğini söylemektedir. Gerçekten de bu ek ile yapılan fiiller iş veya hareketin sık sık yahut sürekli olarak yapıldığını bildirmektedir.” TDYBF: 104).

2.4.40.3.6 Tietze'de ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

Tietze'nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.40.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamaktadır. Ancak, aşağıdaki maddede, Tatar Türkçesinin ağızlarında *ола-* (< *олашу* [*olaşuw*] “birbiriyle birleştirilmek, bir bir dikilip durmak”, *олаштыру* [*olaştırıw*] “eklemek, dermek, kaydetmek [bir liste ya da benzeri şeye eklemek suretiyle]”). Bu kelimenin Eski Türkçe *ula-* “birleştirmek” fiiliyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir (TTES: 154).

ОЛАУ “araba; at arabası” — чув. *алав*, мар. *ула* «олау», венг. *ло* «ат», гом.тк. *улау* ~ *улат*, бор. тк., монг. *улага* «олау, почта, курьер», тат. диал. *ола-*, гом. тк. *ула-* «тоташу, ялгау, юнәлтү» тув., бор. тк. *уғла-*, тув. *ут* «ераклык», ерак юл» сүзеннән. *Олау* сүзе турында әдәбият шактый зур.

Олау сүзеннән рус (казак) Сәйдәшләрәндәге *лава* «гаскәри колонна, атака ясаучы колонна, күч, тоташ агым» сүзе килеп чыккан. Чаг. ш.ук тат. диал. *олашу* «бер-берсенә ялгану, терәлеп тору», *олаштыру* «ялгау, теркәү, теркәтү» (a.g.e.).

2.4.40.3.8 Tuncer Gülensoy'da ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

“*ula-*¹ ['Eklemek, katmak, ilâve etmek' < *ul* 'dip, zemin' + *a-* 'birleştirmek, eklemek'...]” (Gülensoy, 2007: 963).

2.4.40.4 Değerlendirme: ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *ula-* “birleştirmek, bağlamak; ulamak” fiilinin, Eski Türkçedeki *ula-* “ulamak, eklemek; ulaşmak ve buluşmak” fiilinden geldiği açıktır.

Bu fiilin, *ulı-γ* “bağlama, birleştirme” (ДТС₆₀₉) isminin de türemiş olabileceği öngörülen, **ul* “bağ” isminden /-a-/ veya /-ı-/ fiil yapım ekleri aracılığıyla türediği düşünülebilir. Ayrıca, *ul* “temel; dip” kelimesinin de incelenen fiile (her ne kadar “temel” anlamından “birleştirmek; bağdaştırmak” anlamının nasıl genişlediğini gösterecek yeterli bir veri olmasa da) köken teşkil edebileceğini söylemek mümkündür (bk.. ESTY, 1974: 588).

2.4.41 ula- II “avlamak”

bk. 2.4.45 uula- “avlamak”.

uula- “avlamak” fiiliyle aynı olan bu fiilde, ikincil uzunluğun kaybolduğu görülmektedir (bk. 2.4.45 uula- “avlamak”)

2.4.42 ulu- “ulumak”

bk. 2.4.57 üülö-.

2.4.42.1 Kırgız Türkçesinde ulu- “ulumak” Fiili

улу- III “1. düz., mec. ulumak; 2. (*ular*¹⁸ kuşu ile ilgili) hüzünlü ısıklık çalmak, ötmek” (KRS: 803).

2.4.42.2 Eski Türkçede ulu- “ulumak” Fiili

ulı- “ulumak” (DLT, IV: 690); **ulımağ**- “ulumak, sızlanmak, yüksek sesle ağlamak” (EUTS: 172); **ULİ**- “1. ulumak; 2. inlemek, feryat etmek” (DTS: 609).

2.4.42.3 Etimoloji incelemelerinde ulu- “ulumak” Fiili

2.4.42.3.1 Sevortyan’da ulu- “ulumak” Fiili

У:ЛЫ-/U:LI- турк.; **улу**-/ulu- тур., гаг., ктат., кар. г., кум. Мохир⁹¹, Керимов Кайтак.⁹¹, кбал., кир., уйг., лоб., алт., хак., тув., Р I¹⁶⁴³ (алт., тел., кир. = каз., сойон., кюр., куман.), Будагов I¹⁵² اولىق (тур.), KW²⁶⁵, Abū N.¹¹², Ettuhfet.²⁶⁹, Ibnü M.⁸⁰; **ўлу**-/ülü- баш.; **улы**-/ulı- ног., ккал., уз. диал. Мирсоғатов Кырк.²⁰⁴, Будагов I¹⁵² اولىق (казан.), ДТС⁶⁰⁹, Малов⁴³⁸, Gabain³⁴⁷, Brockelmann²²⁹, Kāšg. D.⁶⁹⁰, Pelliot²⁶⁴, Ион М.²³² اولىق, Rossi³⁵¹; **ўлы**-/ŭlı- каз.; **ула**-/ula- аз., тат., уйг. диал. Jarring³²³, чув., Р I¹⁶⁷⁵ (кыз., бар., казан.), Будагов I¹⁵² اولاق (казан.), Gabain³⁴⁷, АФ⁰⁷⁵ (в со- ставе **اولى** ‘выть’), Qutb.¹⁹⁷, Rav.C.⁷⁵ اولاك; **ху:ла**-/hu:la- уз. диал. Абдул- лаев Хор. Ш.⁹⁵; **улуй**-/uluɟ- як.

(ESTY, 1974: 595)

Sevortyan’da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından Özbek Türkçesi Harezmi ağızlarında görülen *hu:la*’nın ön sesteki /h/’nin protez olduğu, kökeninin ise taklit kelime olduğu dile getirilmiştir (a.g.e.).

¹⁸ ular: sülün kuşu.

2.4.42.3.2 Clauson'da ulu- “ulumak” Fiili

Clauson'da incelenen fiil, **Dis. V. ALA-** başlıklı maddenin, **1 ulı:-** “ulumak (temelde kurt uluması için)” alt maddesinde incelenmektedir (EDPTS: 127).

2.4.42.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ulu- “ulumak” Fiili

УЛА- II / ЫЛЕ- [**ULA- II/ ÜLE-**] “ulumak” (Ашм. Сл. IV, 12); **УЛУ** [**ULU-**] вой (Ашм. Сл. ИП, 211). Bu maddede incelenen fiilin, taklit bir kelimeden türediği dile getirilmiştir (См. Егоров ЭСЧЯ, 271; Räsänen EWb., 512a: y-y-y + -ла [*u-u-u* + -la]). (Fedotov, 1996b: 275).

2.4.42.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ulu- “ulumak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.42.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ulu- “ulumak” Fiili

Hacıeminoğlu'nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.42.3.6 Tietze'de ulu- “ulumak” Fiili

Tietze'nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.42.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ulu- “ulumak” Fiili

Tatar Türkçesinde bu fiilin karşılığı *ула-* [*ula-*] “ulumak; улап жибер- [ulap ciber-] ulumağa başlamak” (TTS: 358) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde bu fiile yer verilmemiştir.

2.4.42.3.8 Tuncer Gülensoy'da ulu- “ulumak” Fiili

“ula-² [(hık.) 'Ulamak' < ū 'yansima'+la-” (Gülensoy, 2007: 963).

“ulu- [1. (Köpek, kurt, çakal vb.) Uzun, iniltili, ağlar gibi bir ses çıkarmak;

2. (insan) iniltili ses ses çıkararak boğuk boğuk ağlamak' = ET. (Uyg.) *ulı-* (İKPÖ, 161) < *ū 'yansima'+lu(/ı)-” (a.g.e., 2007: 963).

2.4.42.4 Değerlendirme: ulu- “ulumak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *ulu-* “ulumak” fiilinin Eski Türkçedeki *ulı-* “ulumak” fiiliyle aynı fiil olduğu açıktır.

Kökeninin, taklit bir kelime olduğu düşünülebilir: (h)ũ/ū/ü/u sesine –lα- yapım ekinin gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır (bk. ulu- “ulumak”; uula- “seslemek”; üülö- “üü sesini çıkarmak; huvmak”). Aynı yapının –r- yapım eki aracılığıyla da yapılmış örneğe rastlanmaktadır (bk. ür- “ürmek”; ayrıca bk. ESTY, 1974: 564; 595; Еропов ЭСЧЯ, 271; Räsänen EWb., 512a; Федотов, 1996b: 275).

2.4.43 una- “onaylamak, razı olmak”

krş. 2.4.16 ina- “ikna olmak”.

2.4.43.1 Kırgız Türkçesinde una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

уна- “onaylamak, razı olmak” (KRS: 804).

2.4.43.2 Eski Türkçede una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

una- “razı olmak, kabul etmek” (DLT, IV: 694); unama- “tasvip etmemek, razı olmamak, kabul etmemek, muvafakat etmemek” (OA: 136); unamağ- “tasvip etmek, razı olmak, muvafakat etmek, doğru bulmak” (EUTS: 173); UNA- “razı olmak” (DTS: 612).

2.4.43.3 Etimoloji incelemelerinde una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

2.4.43.3.1 Sevortyan’da una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

УНА-/UNA- турк., турк. диал. Аразкулыев Дертгүл.259, тур. диал. DD 3₁₄₁₉, DSf., аз. диал. ДСАЗ.396, кбал., бал. Аппаев74, кир., ног., ккал., уз., уйг. диал. Jarring323, лоб., хак., Р I₁₆₄₀ (тар., кир. = каз., ккир., ктат., куман., чаг., вост.-тюрк., уз., осм., аз.), Будагов I₁₆₀ اوناق (чаг.), ДТС₆₁₂, Малов438, Gabain347, Orkun IV₁₂₃, Brockelmann231, Kāšg. D.694, USp.301, Pelliot264, KW265, Houtsma57 اون, Грунин409, Аф075 اون, Боровков JT₃₂₈, Боровков Бад.107, Абушка119, Pav. C.81 اوناق; уна-/ūna- каз.; уна-/ina- ног., хак., тув.; она-/ona- тур., уйг. диал. Jarring323, Р I₁₀₄₂ اوناق (осм.), Будагов I₁₆₀ اوناق, اوناق (о – тур.), El-Idr.36; оно-/ono- лоб.; уну-/unu- уйг.диал. Jarring323, Р I₁₆₄₁ (др.-уйг.); уни-/uni- уйг.; үнә-/ünä- тат. диал. ДС III₂₁₄. (ESTY, 1974: 596).

Sevortyan’da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları hem geniş hem dar ünlü ile başlamaktadır. Zaten bu eski dönemde de görülen /o/ ~ /u/ denkliğinin günümüze kadar geldiğini göstermektedir. Maddede, /i-/ sesli varyantların ise ikincil olduğu

vurgulanmaktadır. Fiilin kökeniyle ilgili olarak Türkiye ağızlarında görülen birçok Türk lehçelerinde görülen “hayır; iyilik vb.” anlamlarına gelen *on* isminden /-a-/ eki aracılığıyla türemiş olabileceği dile getirilmektedir (a.g.e.).

2.4.43.3.2 Clauson’da una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Dis. V. ANA-** başlıklı maddenin, **una-** “(Intrans.) razı olmak, ikna olmak” alt maddesinde incelenmekte ve farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 171).

2.4.43.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.43.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.43.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.43.3.6 Tietze’de una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.43.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.43.3.8 Tuncer Gülensoy’da una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

“una-[(hık.) 'Anlamak' = ET., OT. *una*- 'razı olmak, kabul etmek' (DLT) < **u-n-a*-” (Gülensoy, 2007: 968).

Aslında bu fiille daha yakından ilişkili olduğu düşünülen “*onamak* (i-) “Bir işi doğru ve uygun bulmak, tasvip etmek”¹⁹ kelimesi vardır. Bu kelime Gülensoy’un eserinde madde başı olarak bulunmakla, bu fiil ile kökteş olduğu düşünülen “onay ‘Uygun bulma, tasdik” kelimesi ayrı bir madde başı olarak verilmiş şu şekilde de tahlili yapılmıştır:

onay < ET. *on-a-y*

2.4.43.4 Değerlendirme: una- “onaylamak, razı olmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, bu fiilin Eski Türkçede *una-* “razı olmak, kabul etmek” olduğu kesindir: *on* “hayır; iyilik vb.” ismine /-a-/ (ESTY, 1974: 596) ekinin gelmesi suretiyle türediği düşünülebilir. /i-/ ve /i-/’li varyantlar ikincildir (bk. *ina-* “ikna olmak”). Ancak, Gülensoy, bu fiili, **u-n-a-* şeklinde tahlil etmektedir (Gülensoy, 2007: 968).

2.4.44 *ura-* “devrilmek”

KRS’de *ypa-* II “*düz ve mec.* devrilmek, yerle bir olmak; viran olmak” maddesinde ele alınan bu fiilin türemiş bir fiil olduğu kesindir (KRS: 806,1). Bu fiilin, *ubala* – “ufalamak”, bölmek” (KRS: 797,2) fiiliyle aynı kökten olduğu düşünülebilir.

Ayrıca bu fiilin *ubaqıt* < *vaqıt* (وقت) kelimesinde görüldüğü gibi, *viran*(ويران) kelimesinden geldiği de düşünülebilir. Fakat, bu fiilin Eski Türkçedeki **ö:r-* “belirmek, çıkmak, kopmak, yükselmek” köküne dayanıldığı düşünülen (Gülensoy, 2007: 668) *ören* “herşeyin eskisi” (DLT, IV: 463) kelimesiyle yakından ilişkili olabilir.

Kırgız Türkçesindeki dar ve kalın ünlülü olması ise *ö ~ o ~ u* denkliği çerçevesinde anlaşılabilir. Dolayısıyla bu fiilin /a/ sesiyle genişlemiş bir fiil olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁹ www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=onamak

2.4.45 uula- I “avlamak”

Bu fiil “av” anlamına gelen *uu (ab)* ismine *-la-* eki aracılığıyla türemiş bir fiildir. (KRS: 810:1). Fiilin Kırgız Türkçesinde görülen ünlü uzunluğu ikincil olup, ikili ses grubundan oluşmaktadır: *āb+-la- > ab+-la-/ āw+-la- o^uw+-la >> uu+ -la-*.

2.4.46 uula- II “seslemek”

bk. 2.4.42 ulu-.

Taklidi bir kelimedir: (h)ū/ū/ü/u sesine *-lα-* yapım ekinin gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır (bk. ulu- “ulumak”; uula- “seslemek”; üülö- “üü sesini çıkarmak; huylamak”). Aynı yapının *-r-* yapım eki aracılığıyla da yapıldığı örneğe de rastlanmaktadır (bk. ür- “ürmek”).

2.4.46.1 Kırgız Türkçesinde uula- II “seslemek”

Bu fiilin, yapısı itibariyle türemiş bir fiil olduğu kesindir. Ayrıca Kırgız Türkçesinde daha çok gibi ikilemeli kullanılır: *uulap-çuulap* “gürültü ve uğultuyla” (KRS: 810).

Tek başına kullanımı nadirdir. Yapısı itibariyle *uu* taklit kelimesine *-la-* yapım ekine ayrılmaktadır (krş. 2.4.42 ulu-).

2.4.47 uula- III “zehirlemek”

Bu fiil zehir anlamına gelen *uu (ağu)* ismine *-la-* ekinin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Kırgız Türkçesindeki uzunluk ikincil olup, üçlü ses grubundan oluşmuştur: *āğu+-la- > ağu+-la- o^uw+-la >> uu+ -la-*.

2.4.48 uyu- “mayalanmak; pıhtılaşmak”

yю- 1. (*kan ve süt ile ilgili*) pıhtılaşmak; 2. toplanmak, kalabalıklaşmak; 3. (birinin peşinden ona) uymak; *bir kimse veya bir şeye* kendini vermek, tamamiyle inanmak; tamamen emin olmak” (KRS: 814). Türemiş bir fiil

olup, *uğ-* (**uy-*, **ub*) “pıhtılaşmak, koyulaşmak; mayalanmak” kökünden /-u-/ ekiyle yapılmış bir fiil olduğu düşünülmektedir (ESTY, 1974: 574-576).

Eski Türkçede bu fiilin türemiş şekillerine rastlamaktayız: **udhiş-** “uyumakta yarış etmek ; uyuşmak, katılaşmak, pıhtılaşmak. *Bk* : **udhuş-**” (DLT, IV: 684); **udhit-** “uyutmak ; katılaştırmak, peynir yapmak ; söndürmek” (DLT, IV: 684); **udhuş-**— “uyumakta yarış etmek; uyuşmak, katılaşmak, pıhtılaşmak *Bk*: *Düzelt*: **udhiş**”. (DLT, IV: 686); **Uđiŝ-** II “koyulaşmak, pıhtılaşmak, mayalanmak” (DTS: 606); **Uğit-** II “mayalamak, peynir yapmak” (DTS: 606).

öğüt⁻³ [(hlk.) 'Sütü yoğurt yapmak için mayalamak, uyutmak' <OT. ***ük-** 'yığmak, biriktirmek' (DLT)+-(i)t-” (Gülensoy, 2007: 656).

üğüt⁻² [(hlk.) 'Sütü yoğurt yapmak için mayalamak' → **uyut-** ['katılaştırmak, peynir yapmak' (DLT)] (Gülensoy, 2007: 988).

Gülensoy (2007, 980), bu fiili “**uyun** (hlk.) 'Yoğurt’” maddesi altında da ele almış ve şu şekilde tahlil yapmakla yetinmiştir:

uyun (hlk) ‘yoğurt’ < *uyu-* ‘*yoğurdun mayalanması’ +-n.

Bu fiil türemiş bir fiil olup, *uğ-* (**uy-*, **ub*) “pıhtılaşmak, koyulaşmak; mayalanmak” kökünden /-u-/ ekiyle yapılmış bir fiil olduğu düşünülmektedir ((ESTY, 1974: 574-576). Muhtemelen bu fiilin daha eski şekli ***ük-** 'yığmak, biriktirmek' (DLT)+-(i)t-” (Gülensoy, 2007: 656) olabilir (Bk. üy- “yığmak”).

2.4.49 uza - “uzamak, uzaklaşmak”

2.4.49.1 Kırgız Türkçesinde uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

y3a- “1. uzaklaşmak; 2. *mec.* (istihzalı) işi iyi gitmek, başarılı olmak” (KRS: 798).

2.4.49.2 Eski Türkçede uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

uzat- “uzatmak, geciktirmek” (DLT, IV: 706); **uzamağ-** “uzamak” (EUTS: 176); **UZA-** “1. uzamak, uzayıp gitmek; 2. uzaklaşmak” (DTS: 620).

2.4.49.3 Etimoloji incelemelerinde uza - “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

2.4.49.3.1 Sevortyan’da uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

УЗА-/УЗА- турк., тур., гаг., ктат., кар. г., кир., ккал., уз., лоб., алт., тув., Р I₁₇₅₅ (алт., тел., леб., шор., тар., кир. = каз., ккир., др.-уйг., чаг., аз., осм.), ДТС₆₂₀, Gabain₃₄₈, Gabain UU₁₈₀, USF.₃₀₁, Atebet._{LXX}, T VI₁₈₁, Analyt. In.₅₁₀, Боровков ЛТ₃₂₂, Qutb₂₀₂, Pav. C.₆₁; Уза-/Уза- каз.; уза-/уза- як.; уз-/уз- уйг.; уза-/уза- тат. диал. ДС III₁₉₇; уз- сал. Kakuk₁₉₃.

(ESTY, 1974: 570)

Sevortyan’da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından ön sesi /i/’lı şeklinin ikincil olduğu ve ilk anlamının uzunlukta, mesafede ve zamanda, “uzamak; devam etmek; uzatmak, uzun hâle gelmek”, **uz* “uzun” (Bang III₂₀₈) isminden Eski Türkçe fiil yapım eki /a-/ ~ /-i-/ aracılığıyla türemiş olduğu ifade edilmektedir (a.g.e., 570-572). aracılığıyla türemiş olduğu ifade edilmektedir

2.4.49.3.2 Clauson’da uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, Dis. V. AZA- başlıklı maddenin, uza:- “uzamak, uzaklaşmak” alt maddesinde incelenmektedir. Bu fiilin kökeni ile ilgili kesin bir bilgi verilmemektedir (EDPTS: 281).

2.4.49.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamıştır. Ancak, VĀRĀM “uzun, devam eden; yüksek” maddesinde, bu kelimenin Türkçe *uzun* kelimesiyle ilişkili olduğu ve Türkçe *uzun* kelimesinin kökeniyle ilgili olarak Räsänen’in ve Poppe’nin görüşlerine yer vermiştir. Räsänen Türkçe *uzun* kelimesini Praturkçe şeklinin **uz* (Räsänen Ewb., 518) şeklinde olabileceğini düşünmektedir (Fedotov, 1996a: 110).

2.4.49.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.49.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

Hacıeminoğlu'nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.49.3.6 Tietze'de uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

Tietze'nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.49.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile bir madde hâlinde rastlanmamıştır. Ancak, **O3AK [OZAK]** “uzun (vakit), uzun” maddesinde bu kelimenin, genel Kıpçakça olan *y3ak < y3-ak* (o3 “uzunluk, boy”) kelimesi ile ilişkili olduğu dile getirilmiş ve aynı kökten vasıta eki –n ile uzun kelimesinin de meydana geldiği dile getirilmekte ve O3ЫH [OZIN] “uzun, yüksek” maddesine gönderme yapılmaktadır. Sonra her iki kelime Çuvaşça, Moğolca varyantlarıyla karşılaştırılmış ve oz kökünün daha eski şeklinin, Eski Türkçe **yr < *ypǧb* “boy” olabileceği dile getirilmiştir (TTES: 153).

2.4.49.3.8 Tuncer Gülensoy'da uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

uza-[' 1. Uzun duruma germek, boyu büyümek; 2. çok zaman tutmak, uzun sürmek' = OT. *uza* 'geçmiş zaman' (DLT) < **uz-a-* (Gülensoy, 2007: 928).

2.4.49.4 Değerlendirme: uza- “uzamak, uzaklaşmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *uza-* “uzamak” fiilinin, daha Eski Türkçede döneminde isimden türemiş bir fiil olduğu anlaşılmaktadır: **uz* “uzun” + */a-/ ~ /-ı-/* (ESTY, 1974: 570-572: Bang III₂₀₈).

2.4.50 üdö- “yerine getirmek; ödemek”

Bu fiil, Kırgız Türkçesindeki ötü- “yerine getirmek, ödemek” fiiliyle aynı anlam taşımaktadır. Ancak, sadece olumsuz kullanımı yaygındır: үдөй

албайбыз “yerine getiremeyiz; baş edemeyiz” (KRS: 816). bk. 2.4.36 ötö-; 2.3.53 üro-.

2.4.51 ügü- “ufalamak”

bk. 2.4.330 oyu-; 2.4.37 öyü-.

2.4.51.1 Kırgız Türkçesinde ügü- “ufalamak” Fiili

ыгы- “toz hâline getirmek, ufalamak” (KRS:816).

2.4.51.2 Eski Türkçede ügü- “ufalamak” Fiili

ügi- “öğütmek” (DLT, IV: 709); ÜGI- “öğütmek, toz hâline getirmek” (DTS. 622).

2.4.51.3 Etimoloji incelemelerinde ügü- “ufalamak” Fiili

2.4.51.3.1 Sevortyan’da ügü- “ufalamak” Fiili

Sevortyan’da incelenen fiilin, kökeniyle ilgili olduğu düşünülen şu maddelere rastlanmaktadır:

I ÜBE-/ÜWE- турк.; ува-/uva- (в составе uvat- ‘раздроблять’, ‘измельчать’) тур. диал. DD 3₁₄₂₃, Будагов I₁₀₆ اوانق، اوانق (ү – тат.), Zajaczkowski St. II₈₈; öve-/öve- (в составе öve-t-le-me ‘раздробление’) тур. диал. DD 3₁₁₂₂; үги-/ügi- ккал., ДТС₆₂₂, Kāšg. D.709; اۋغىق، اۋغىق Будагов I₁₄₁ (со ссылкой на калькутский словарь);

II ү- Р I₁₇₉₈ (саг.); үк-/ük- кир., каз., ккал., уйг. диал. хотан. Малов УНС₁₆₇ (в составе үгүт < үк-үт ‘зерно для помола на мельнице’), Р I₁₈₀₂ (ккир. = каз.), Kāšg. D.709 (в составе ügit- < ük-it ‘обмолот пшеницы и других злаков’); үк-/ük- (в составе үг-үл ‘крошиться’, ‘размельчаться’, ‘превращаться в пыль’) тат. диал. ДС I₂₅₃; үк-/uq- (в составе учащательных форм үк-ала-, үк-эле- ‘крошить’) уз. диал. Шоабдурахмонов₃₂₅ (ташкентский говор); äv-/äv- чув.; ög- Р I₁₁₉₂ (вост.-тюрк.);

(ESTY, 1974: 618-619).

III үгүн-/ügün- тур. диал. Aksoy Gaziantep.709; үйүн-/üjün аз.; увүн-/uwun- (в составе увнақ < үв-үн-ақ ‘крошка’, ‘мелкий’) уз. диал. Абдуллаев Хор.Ш.89, Zajaczkowski St. II₈₈; өгин-/ögin- Zajaczkowski St. II₈₈;

IV YKYT-/üküt- Zajaczkowski Bulğat. II₇₈; YIYT-/ügüt- туп. диал. DSf., лоб., Abû H. ₁₁₄, Аф ₀₁₁₇; YPIYT-/ügit- Kāšš. D.709; اكت Houtsma₅₁ (M.Хайтма читал ögüt); YBYT-/üwüt- тупк.; YBYT-/üvüt- туп. диал. DSf.; YIYT-/üjüt- аз.; Y:T-/ü:t- пар.; اكت (Ö - туп.), اكت Булагов I₁₄₆; ÖIYT-/öjüt- туп.; ÖBYT-/övüt- туп., K_{W86}.

(a.g.e., 619).

Sevortyan'da incelenen fiilin, yukarıda sıralanan varyantlarının temel anlamlarının, “kırmak, küçük parçalara bölmek; parçalamak, yarmak; ufalamak”, yapısı itibariyle türemiş bir fiil olup, kökeninin de **üg-* ~ *ük-* olabileceği dile getirilmiştir. Ancak, *üve-* varyantı göz önünde bulundurulursa, *üve-* ~ *öve-* *ügi-* şekillerinin, ya fiil yapım eki /-a-/ /-i-/ ya da, harekete yeğnilik, tezlik kazandırma fonksiyonundaki /-a-/ /-i-/ ekleri aracılığıyla meydana gelmiş olabileceği düşünülebileceği ifade edilmiştir. Sonra da, bu fiillerin modifikasyona/ değişime uğramış şekli olarak *ög-/uğ* (ow-) “ovmak” fiili örnek gösterilmiştir. Buradan da **ög(i)* (Räsänen VEWT_{369a}) *ög-* ile *üg-* (Joki LS₃₆₄₋₃₆₅) fiillerinin homojen olduğu düşünülebileceği dile getirilmiştir (a.g.e., 618-620).

2.4.51.3.2 Clauson'da ügü- “ufalamak” Fiili

Clauson'da incelenen fiil, Dis. V. EGE- başlıklı maddenin, VU ögi:- “öğütmek” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 101).

2.4.51.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde ügü- “ufalamak” Fiili

ÄV-/ IV- “ovmak, ovuşturmak; ezmek, övütmek; buruşturmak; vurmak; kamçılama”. Bu fiilin çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantları verildikten sonra Eski Türkçe (Çağatayca) *uğ-* fiilinin Çuvaşça varyantı olduğu dile getirilmektedir (Fedotov, 1996a: 79).

2.4.51.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde ügü- “ufalamak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.51.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu'nda ügü- “ufalamak” Fiili

Necmettin Hacıeminoğlu'nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.51.3.6 Tietze’de ügü- “ufalamak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.51.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde ügü- “ufalamak” Fiili

Tatar Türkçesinde bu fiilin karşılığı *u-* (Fedotov, 1996a: 79; ESTY, 1974: 618) şeklindedir. Ancak Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde bu fiile rastlanmamıştır.

2.4.51.3.8 Tuncer Gülensoy’da ügü- “ufalamak” Fiili

“*öğüt*⁻¹ ('Ezmek, çiğnemek; un haline getirmek' = ET. (KT,Uyg.) *öğü*-, *öğüş*- = OT. *ügi*-, *öğüt*- (DLT) < **ögi-t*- CC. *öyük* 'değirmen taşı' (KLS, 153)<**ögi-k övüt*- 'öğütmek' ... < **üki*- ..” (Gülensoy, 2007: 655).

“*üğün*-* (hlk.) 'İ.Öğütölmek; 2.ufalanıp dökölmek' < OT. *uw*-/*uv*-/*öw*- 'ufalanmak' +*ü-n*- → *üğüt*- ...” (Gülensoy, 2007: 988).

“*üğüt*⁻¹ (hlk.) 'Öğütmek' → *өгüt*-[NOT:ögit-YANLISTIR] = OT. *ügi*- 'öğütmek'(DLT: *ügüş* 'öğütmekte yardımcı ve yarış etmek' < *üki-t*- An.ağL: *üğüt*- {DS.XI, 4061); *üğüt*- 'çok istekli, çabuk yemek yemek' (s. 4062) ~ *üvet*- (Trkm.) < *ügit*- *üğüt*- 'temizlemek' QfUyg.)/ *üğüt* et-'hububatı ayıklamak' < **üyürt*- < **iidiirt*- ...” (Gülensoy, 2007: 988).

2.4.51.4 Değerlendirme: ügü- “ufalamak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre *ügü*- “ufalamak” fiilinin, daha Eski Türkçe döneminde türemiş fiil olduğu kesindir. “Kırmak, küçük parçalara bölmek; parçalamak, yarmak; ufalamak” anlamlarına gelen bu fiilin, kökünün **üg*- ~ *ük*- olabileceği ile ilgili Sevortyan’ın görüşü isabetli görölmektedir. Sevortyan, *ügü*- fiilinin, **üg*- ~ *ük*- kökünden, (ya yapım eki ya da harekete tezlik fonksiyonu kazandıran ek) /-a-/ , /-ı-/ eklerinin eklenmesi suretiyle yapıldığını ileri sürmektedir (ESTY, 1974: 618-620).

2.4.52 üñü- “saplanmak; sokulmak”

krş. 2.4.56 üşü- I.

2.4.52.1 Kırgız Türkçesinde üñü- “saplanmak; sokulmak” fiili

ҮҢҮ- “saplanmak, sokulmak (*bir şeye gövdesiyle, cismiyle delik açarak*); delmek, oyarak delik açmak”. (KRS: 822).

2.4.52.2 Eski Türkçede üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

öñğ — “delmek. *Bk : Düzelt:* üñğ— (DLT, IV: 459); üñğ — “delmek. *Bk. Öñğ — Krş. Rad., Kom. — üñğ — = kazmak*”. (a.g.e., 713); ÜD- “delik açmak; delmek” (DTS: 626);

2.4.52.3 Etimoloji incelemelerinde üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

2.4.52.3.1 Sevortyan’da üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Sevortyan’da, incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamıştır. Ancak, tek heceli kökler dizininde *ün/in* “in” ismiyle ~ *üñ*- “delik açmak” fiili için *üñkür* “mağara” maddesine göndermede bulunmaktadır (ESTY, 1974: 759). Bunun dışında genel dizin kısmında da *üñü*- fiili için de *üñkür* “mağara” maddesine gönderme yapılmıştır (ESTY, 1974: 724).

üñkür “mağara” maddesinde Kırgız Türkçesindeki *üñü*- “saplanmak, sokulmak” fiilinin gelişimi şu şekilde gösterilmektedir: *ün + -gi < ün+ -kı* (a.g.e., 634).

2.4.52.3.2 Clauson’da üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiile ayrı bir madde hâlinde rastlanmamaktadır. Ancak, **Mon. V. AN-** başlıklı maddenin *üñ*- “delik açmak, *bir şeyi delmek*” alt maddesinde Kırgız Türkçesinde bu fiilin *üñü*- şeklinde karşılaştığı dile getirilmektedir.

2.4.52.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.52.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.52.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.52.3.6 Tietze’de üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.52.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile ayrı bir maddede rastlanmamakla birlikte **ÖN III** “in” maddesinde, **ön III** “in” kelimenin Genel Türkçe *üñ, in* “in” kelimesiyle aynı olduğu, ayrıca, Başkurt ve Tatar Türkçesi ağızlarında *üñ- öñ-* “eşmek (suyun gevşeterek); kazmaya girişmek” fiilinin de bulunduğu dile getirilmektedir (TTES: 159).

2.4.52.4 Tuncer Gülensoy’da üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

Gülensoy (2007: 664), Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan ve heykel anlamına gelen **önge** kelimesinin delmek anlamına gelen bir *öng-* ~ *üng-* fiillerinden –ge eki aracılığıyla türediğini söylemektedir:

önge (hlk.) 'Heykel' < OT. *öng-* ~ *üng-* 'delmek' DLT)+ge [> *önge*].

2.4.52.5 Değerlendirme: üñü- “saplanmak; sokulmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *üñü-* “saplanmak; sokulmak” fiilinin Eski Türkçedeki *üñ-* “delik açmak” fiilinden türediği kesindir: *üñü-* <ün + -gi < ün+ -kı. (ESTY, 1974: 634).

Kırgız Türkçesinde ekin başındaki -G- sesi kaybolmuştur. Yuvarlaklaşma ise Kırgız Türkçesinin en belirgin ses özelliklerindendir.

2.4.53 ürö- “iptal etmek (tüm gücüyle birşey yapmak)”

2.4.53.1 Kırgız Türkçesinde ürö- “iptal etmek; tüm gücüyle” Fiili

үрө- “sıfırlamak, iptal etmek (kreditör değil, aracı borcu iptal ettiği durumda); tüm gücüyle” <> *жанын үрөп* “(o) hayatını esirgemedi (tüm gücüyle)” (KRS: 824.1.-824).

İncelenen kaynaklarda bu fiile rastlanmamıştır.

Bu fiilin $y \sim d/d \sim t \sim z \sim r$ denkliği göz önünde bulundurulursa, *ötö-/ üdö-* “yerine getirmek; ödemek” fiiliyle ilgili olduğu düşünülebilir (bk. *ötö-* 2.4.366; *üdö-* 2.4.50).

2.4.54 üşö- “gurbette zahmet çekmek; özleminden erimek” Fiili

KRS’de bu fiilin terkip hâlindeki anlamı verilmiştir:

үшө-: жер үшө- (veya жерүшө-) “1) gurbette zahmet çekmek; 2) memlekete karşı özleminden erimek”; жер үшөдүм “gurbetten sıkıldım”; жолдош издеп, үшөп көргөн жан эмес “yoldaş aramış, onları isteyip de tasalanmış biri değildir. (KRS: 827:2).

İncelenen kaynaklarda bu fiile bu anlamıyla rastlanmamıştır. Biz bu fiilin Türkiye Türkçesinde görülen *üşe-n-* (< *üşen-*) “tembellik etmek, bıkmak” Gülensoy (2007: 1000) fiilinin, “bıkmak” anlamıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz. Görüldüğü gibi *üşen-* fiili, *üş-e-n* şeklinde morfemlere ayrılabilir. O halde, Kırgız Türkçesindeki şekli de *üşe-* (> *üşö-*) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu fiilin Ana Türkçedeki şeklinin de *üşen* “üşenmek, tembellik etmek, bıkmak” olduğu görülmektedir (TDBUÜ: 185).

2.4.55 üşü- I “delmek”

bk. 2.4.53 üñü-.

2.4.55.1 Kırgız Türkçesinde üşü- “delmek” Fiili

үшү- I “delmek, delik açmak” (KRS: 827); **үшкү** “delgi, makkap ucu; *uuk*’larda delik açmada kullanılan bız; (KRS: 827.1-827).

2.4.55.2 Eski Türkçede üşü- “delmek” Fiili

üş- “üşmek, üşüşmek, toplanmak; delgiç ile delmek” (DLT, IV: 717); üzmağ- “1. kırmak, koparmak, yoketmek; 2. delmek, parçalamak, bozmak, uzaklaştırmak” (EUTS: 179); ÜŞ- I “delik açmak” (DTS: 628).

2.4.55.3 Etimoloji incelemelerinde üşü- “delmek” Fiili

2.4.55.3.1 Sevortyan’da üşü- “delmek” Fiili

Sevortyan’da incelenen fiil, ayrı bir madde olarak ele alınmamaktadır. Ancak, tek heceli kökler dizininde, *üş- “delmek” fiili geçmekte ve ÜŞGÜ “delgi” maddesine gönderme yapılmaktadır (ESTY, 1974: 759).

◇ УШҒИ/ÜŞYİ турк. диал. Шамуратов Ёмуд.²⁶²; УШКУ/üşkü аз. диал. Исламов Ну-ха²⁵⁹, кир., Houtsma⁴⁹ اشكو, Ettuhfet.²⁷⁴; УШГУ/üşgü аз. диал. ДСАз.⁴⁰¹; Өшкө Р I₁₃₅₁ (казан.); УЧКУ/üşkü уйг.; وشكى Будагов I₁₃₈ (тоб.); وشكو Будагов I₁₃₆ (ү - кир. = каз.); УСКІ/üşkī каз.; УШКЕ/üşke уйг. диал. хотан. Малов УНС₁₆₈, Р I₁₉₀₆ (тар., тоб.); Ўскө Р I₁₈₇₉ (кир.).

(a.g.e., 643).

Bu maddede, üşgü “delgi” isminin, yukarıda sıralanan çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki varyantlarından Uygurcadaki kök ünsüzü –ç- sesli olmasının şimdilik belirli bir açıklamasının olmadığı, *üş- “delmek” fiilinin fiilden isim yapma eki –*kı*, –*ka* aracılığıyla türemiş olduğu belirtilmektedir. Delmek anlamındaki bu üş- fiilinin Kırgız Türkçesindeki üşü- ve Eski Türkçedeki üşe- varyantlarının ise iki şekilde meydana gelebileceği dile getirilmiştir (a.g.e., 643-:644)

1) üş- + -ı/-a- (harekete tezlik ve yeğnilik kazandıran ek)

2) üş²⁰ + -ı/-a-

2.4.55.3.2 Clauson’da üşü- “delmek” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Mon. V. AŞ** başlıklı maddenin, **2 üş-** “delik açmak, delmek (bir şeyi Acc.)” alt maddesinde incelenmektedir. Clauson, çeşitli tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde “delik açmak, delmek; tığ ile delmek;

²⁰ *üş: delgi aleti.

oyuk açmak” anlamlarına gelen bu fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir (EDPTS: 256).

2.4.55.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde üşü- “delmek” Fiili

Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.55.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde üşü- “delmek” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.55.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda üşü- “delmek” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.55.3.6 Tietze’de üşü- “delmek” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.55.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde üşü- “delmek” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.55.3.8 Tuncer Gülensoy’da üşü- “delmek” Fiili

üşük² (hlk.) 'Çukur' < OT. üşe- 'yer ve benzeri şeyleri aramak üzere kazmak' (DLT)+-k. (Gülensoy, 2007: 1000).

üşüle- [(hlk.) 'Kürek, kazma gibi araçların sapını yontmak, sıyırmak' < OT. üşe-le- (a.g.e., 1000).

2.4.55.4 Değerlendirme: üşü- “delmek” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki üşü- “delmek” fiilinin Eski Türkçedeki üş- “üşmek, üşüşmek, toplanmak; delgiç ile delmek” fiiliyle ilişkili olduğu kesindir. Bu konudaki Sevortyan’ın görüşleri dikkate değerdir:

1. üş- + -ı/-a- (harekete tezlik ve yeğnilik kazandıran ek); 2. üş²¹ + -ı/-a-

²¹ *üş: delgi aleti.

2.4.56 üşü- II “üşümek, donmak”

2.4.56.1 Kırgız Türkçesinde üşü- “üşümek, donmak” Fiili

үшү- II “üşümek, donmak” (KRS: 827).

2.4.56.2 Eski Türkçede üşü- “üşümek, donmak” Fiili

üşü- “üşümek, bk. üşi-” (DLT, IV: 718); ÜŞİ- “üşümek, donmak = Krş; ÜŞÜ- “üşümek, donmak” <> Krş. ÜŞİ- (DTS: 628).

2.4.56.3 Etimoloji incelemelerinde üşü- “üşümek, donmak” Fiili

2.4.56.3.1 Sevortyan’da üşü- “üşümek, donmak” Fiili

Bu fiil Sevortyan’da aşağıda görüldüğü gibi, ÜŞİ:- maddesi ve bu maddeye bağlı II üşe- ve III ütü- alt maddelerinde incelenmektedir.

◊ I YŪŪ:-/ÜŞİ:- турк. диал. Шамуратов Ёмуд.32; YŪŪ:-/üşü- аз. диал. Велиев Апшерон.386, ДТС.628, Brockelmann237, KW271, Houtsma49; YŪŪ:-/üşü- тат.; YŪŪ:-/üşü- ног., ккал., Kāṣṣ. D.718; YŪŪ:-/üşü- каз.; YŪŪ:-/isi- кар.г.; YŪŪ:-/üşü- тур., аз., гаг., кар.к., кум., кбал., бал. Шаумян73, кир., уз. диал. Абдуллаев Хор. Ш.91, уйг., Р I1905, Будагов I138, YŪŪ:-/üşü- Kāṣṣ. D.718, Et-tuhfet.274, Zajaczkowski Bulgat. II79; YŪŪ:-/üşü- баш., Р I1350 (казан.); YŪŪ:-/üşü- алт., тув., Р I1907 (тел., шор., леб.); YŪŪ:- Р I1879 (кир. = каз.); YŪŪ:-/üşü- хак.; YŪŪ:-/üşü- кар.к., кум. Мохир.92, уз.; YŪŪ:-/üşü- хак.; II YŪŪ:-/üşü- турк., Et-tuhfet.274; YŪŪ:-/üşü- чув.; III YŪŪ:-/üşü- (в составе ütük ‘зябкий’ тур. диал. DSf., YŪŪ то же аз. диал. Исламов Нуха258); YŪŪ:-/üşü- (в составе ütek) тур. диал. DSf.

(ESTY, 1974: 644)

Sevortyan’da incelenen fiilin, I. ve II. şekilleri arasındaki farkın fonetik değil morfolojik olduğu dile getirilmiştir. Fiilin, ikinci hecesindeki yuvarlak ve düz ünlülü şekillerine eski metinlerde de rastlandığı belirtilmekte ve kökeniyle ilgili iki farklı düşünce şu şekilde sıralanmaktadır (ESTY, 1974: 644):

- 1) $\ddot{u}\ddot{s}- + -i:- \sim \ddot{u}\ddot{s}- + -\ddot{u}- \sim \ddot{u}\ddot{s}- -e$ (burada üç şekil için $\ddot{u}\ddot{s}i:- < * \ddot{u}\ddot{s}-$ “üşümek; donmak, soğuğu hissetmek; soğuktan donmak; soğuktan titremek vb.” fiili baz alınmıştır) ve $-i:- \sim -\ddot{u}- \sim -e$ eki, ifadeye tezlik ve yeğnilik anlamı kazandıran fiilden fiil yapma ekleridir (krş. Başkurt Türkçesi *ağ. üşä- < üş- + -ä- “üşümek”*).

- 2) *üşi*: ve varyantları *üş şeklinde bir ünlemden türemiş olabilir (krş. Tuva Türkçesi ağızlarında şo-şo “üşüme duygusuyla çıkarılan bir ses”).

2.4.56.3.2 Clauson’da üşü- “üşümek, donmak” Fiili

Clauson’da incelenen fiil, **Dis. V. AŞA-** başlıklı maddenin, **üşi:-** “üşümek, soğuktan titremek” alt maddesinde incelenmektedir (EDPTS: 256). Clauson, incelenen fiil ile ilgili farklı bir şey söylememektedir.

2.4.56.3.3 Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde üşü- “üşümek, donmak” Fiili

ШӐН- [ŞĂN-] “donmak, buz tutmak; üşümek; soğumak, buz kesilmek; donup kalmak”. Fedotov bu fiilin, genel Türkçe “üşümek” fiilinin belki de Karakalpakça *uşın-* (< *u-* *şın-*) varyantıyla ilişkili olabileceğini, ancak, *tuñ-/toñ-/doñ-* “donmak” fiili ile de mukayese edilebileceğini düşünmektedir (Fedotov, 1996b: 444).

2.4.56.3.4 Yakutçanın Etimolojik Sözlüğünde üşü- “üşümek, donmak” Fiili

Yakutçanın etimolojik sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.56.3.5 Necmettin Hacıeminoğlu’nda üşü- “üşümek, donmak” Fiili

Hacıeminoğlu’nda incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.56.3.6 Tietze’de üşü- “üşümek, donmak” Fiili

Tietze’nin sözlüğünün yayımlanmış cildinde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.56.3.7 Tatar Türkçesinin Etimolojik Sözlüğünde üşü- “üşümek, donmak” Fiili

Tatar Türkçesinin etimolojik sözlüğünde incelenen fiile rastlanmamıştır.

2.4.56.3.8 Tuncer Gülensoy'da üşü- “üşümek, donmak” Fiili

üşü- ['Isı yokluğu, ısı azlığı veya ısı kaybından etkilenmek, soğuğun etkisini duymak' = OT. *üşü-*, *üşü-* (DLT: *üşik* 'soğuk') Çağ.: *üşü-* < *üşü-* (Gülensoy, 2007: 1000).

2.4.56.3.9 Değerlendirme: üşü- “üşümek, donmak” Fiili

İncelenen kaynaklara göre, Kırgız Türkçesindeki *üşü*- “üşümek, donmak” fiilinin Eski Türkçedeki *üşü*- “üşümek” fiili ile aynı fiildir.

Fiilin kökeniyle ilgili olarak, Sevortyan'ın iki farklı görüşe yer verdiğini görmekteyiz (ESTY, 1974: 644):

1. *üş-* + *-i-* ~ *üş-* + *-ü-* ~ *üş-* -*e-* (burada üç şekil için *üşü-* < **üş-* “üşümek; donmak, soğuğu hissetmek; soğuktan donmak; soğuktan titremek vb.” fiili baz alınmıştır) ve *-i-* ~ *-ü-* ~ *-e-* eki, ifadeye tezlik ve yeğnilik anlamı kazandıran fiilden fiil yapma ekleridir (krş. Başkurt Türkçesi *ağ. üşä-* < *üş-* + *-ä-* “üşümek”)

2. *üşü-* ve varyantları **üş* şeklinde bir ünlemden türemiş olabilir (krş. Tuva Türkçesi ağızlarında *šo-šo* “üşüme duygusuyla çıkarılan bir ses”).

Belki de birinci şekildeki varyant, ikinci şekilden türemiş olabilir. Yani bu fiilin kökeni taklidi bir kelime olabilir (ESTY, 1974: 644).

2.4.57 üülö- “üü sesini çıkarmak; huylamak”

bk. 2.4.42 ulu-.

üülö- “(*puhu kuşunun sesi ile ilgili*) üü sesini çıkarmak; huylamak” (KRS: 826.2) fiili, üü “huv” taklit kelimesinden -la ekinin gelmesiyle türemiştir:

“ula-² [(hlk.) 'Ulumak' < ü 'yansıma'+la-” (Gülensoy, 2007: 963).

“ulu- ['1. (Köpek, kurt, çakal vb.) Uzun, iniltili, ağlar gibi bir ses çıkarmak;

2. (insan) iniltili ses ses çıkararak boğuk boğuk ağlamak' = ET. (Uyg.) *ulı-* (İKPÖ, 161) < **ū* 'yansima'+lu(lı)-” (a.g.e., 2007: 963).

üfle- ['1. Dudakları büzerek soluğu bir şey üzerine hızla vermek; 2. yanmakta olan bir şeyi söndürmek veya canlandırmak için soluk vermek' < $\bar{u}$ 'yansıma'+f+le- (a.g.e., 2007: 987).

Taklidi bir kelimedir: (h) $\bar{u}/\bar{u}/\bar{u}/u$ sesine –lα- yapım ekinin gelmesi sonucu ortaya çıkmıştır (bk. ulu- “ulumak”; uula- “seslemek”; üülö- “üü sesini çıkarmak; huylamak”). Aynı yapının -r- yapım eki aracılığıyla da yapıldığı örneğe de rastlanmaktadır (bk. ür- “ürmek”)

3 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: BULGULAR VE YORUMLAR

KÖK ANLAMLARINA VE EK İŞLEVLERİNE GÖRE FİİLLER

Burada fiiller, Ana Türkçede olduğu varsayılan biçimlerine göre, bu dönemdeki varsayılan biçimleri bilinmiyorsa Eski Türkçe anlamlarına göre sınıflandırılmış, böylece anlamlarına göre kökteş fiillerin belirlenmesine çalışılmıştır. Burada hareket noktamız şu düşünce olmuştur: Aralarında anlam ilişkisi olan kelimeler, ses denklikleri ile destekleniyorsa, bunların aynı kökten geldikleri söylenebilir. Böylece aynı zamanda kökeni karanlıkta kalmış ekler de belirlenmeye çalışılmıştır.

3.1 FİİL KÖKLERİ ve AİLELERİ

3.1.1 ā- “ayrılmak” kökünden türeyen fiiller

Bu kökten türeyen fiiller şunlardır: aç- “açmak”; ak- “akmak”; al- “almak”; ar- “yorulmak”; as- “asmak”; aş- “aşmak”; at- “atmak”; az- “azmak”; ık- “rüzgarın yönüyle gitmek” ooş- “değiştirmek”; art- III “aralamak, iyice bakmak”; art- IV “arıtmak; temizlemek”; ayr- “ayırarak”; aarı- “silme; temizlemek”; arı- “yorulmak”; oola- “uzaklaşmak”; oona- “ağnamak”. Ana Türkçe dönemlerinde /h-/li varyantlarının da olduğu tahmin edilmektedir ancak, o dönemdeki lehçe özelliği olduğu düşünülebilir (Gülensoy, 2007: 94).

1. oola- “uzaklaşmak, kaybolmak” < oo- I “ağmak, yani, yüksek tepeden ya da ufuktan diğer yana geçmek” << ā-+-ğ- “yükselmek yani, güneşin bulutun ufuktan ayrılarak yükselmemesi”
2. oona “ağnamak” < oo- I a “değişmek” << ā-+-ğ- “değişmek, başkalaşmak, çevrilme; asıl olanından ayrılarak başkalaşmak”
3. aç- “açmak” < ā-+-ç-
4. ak- “akmak, yani su ayrılıp gitmek” < ar^lk- < ā-+-r- “akmak” +^ok-
5. al- “almak, yani bir şeyi yerinden ayırarak” < ā-+-l-
6. ar- “yorulmak, yani güçten takatten ayrılmak” < ā-+-r-
7. as- “asmak” < ā-+-s-

8. az- "azmak, yani doğru yoldan ayrılmak; sapmak" < ā-+-z-

9. art- III "aralamak, iyice bakmak" << aarı-+-t-

10. art- IV "arıtmak, temizlemek" << aarı-+-t-

Hacıeminoğlu'nda, bu fiil, "En Eski Türkçede Kök Fiiller" bölümünde tek ünlüden ibaret kök fiil olarak değerlendirilmektedir: "a- "ayırarak" (>> adır- <ad-ır- "ayırarak" (KB), (Div.), (ETG) ve adır- < ad-ır-ı-l- "ayrılmak" (KB). TDYBF: 19; 30).

AYRILMAK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
*haç-	"açmak"	aç-	"açmak"	geçişli	aç- I	"açmak"
a-l/r-k-	*"ayrılmak, akmak"	< ak-	"akmak"	geçişsiz	ak-	"akmak"
*a-l-	* "ayırarak almak"	al-	"almak"	geçişli	al-	"almak"
ha:r-	"yorulmak"	ar-	"yorulmak"	geçişsiz	ar-	"yorulmak"
?has- /*as-	"asmak"	as-	"asmak; asarak idam etmek"	geçişli	as-	"asmak"
âş-	"aşmak"	aş-	"aşmak; geçmek"	geçişli	aş-	"aşmak"
âş-	"aşmak"	aş-	"aşmak; geçmek"	geçişli	aşa- II	mec. "yapmak"
ât-	"adım atmak"	at-	"atmak"	geçişsiz geçişli	at- I	"atmak"
ha:z-	"azmak"	az-	"yolunu şaşırarak; kaybolmak"	geçişsiz	az-	"azmak"
ya:z-	"sapmak, yoldan çıkmak, yanılmak"					
âr-	"bozmak, sıyırmak"	ez-	"kazımak, sıyırmak; ezmek"	geçişli	ez-	"ezmek"
*a-k- ?> argu:	*"ayrılmak, akmak"	ak-	"akmak"	geçişsiz	ık-	"rüzgarın yönüyle gitmek"
âğ-	>	> ağ-	> aw- > ow	>-ğ>-w>-...o	oo- I	1. "ağmak" 2. "değişmek"
ār-	"temiz olmak, temizlenmek" + t	art- IV	"arıtmak, temizlemek"	geçişli	art- IV	"aralamak, iyice bakmak"
ār-	"temiz olmak, temizlenmek" + t	art- IV	"arıtmak, temizlemek" + - t	geçişli	art- IV	"arıtmak, temizlemek"
*(h)a-< *hādīr- "ayırarak"	"?ayırarak" + - ō~d~y~r~z + -αr-	ağır-	"ayırarak"	geçişli	ayr-	"ayırarak"
< ārı-	temiz olmak, temizlenmek	a:ri-; a:rri-	Temizlemek	geçişli	aarı-	"silme; temizlemek"
āğ-	"yükselmek, tırmanmak" + -lα-	ağ-+- lα-	"yükselmek, çıkmak"	geçişsiz	oola-	"uzaklaşmak; kaybolmak"
āğ-	"yükselmek, tırmanmak" + -αnα-	ağ-	"yükselmek, çıkmak" + -αnα-			
āğna-	"(hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek"	ağ -+- nα-	"(hayvan) yerde yuvarlanmak, çevrilmek"	Geçişsiz	oona-	"ağnamak"
āğ-	"değişmek, başkalaşmak, çevrilmek"	ağ-	"değişmek + -αş-	Geçişli	ooş-	"değiştirmek"

3.1.2 ĩ- ~ ē- “birleştirmek” anlamalı fiiller

Bu anlam dairesindeki fiiller şunlardır: aşa- “yapmak”; il- “iliştirmek”; ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak”. Bu fiillerin aynı kökten türediklerini söylemek zordur. Bu fiillerden ula- “birleştirmek, bağlamak; ulamak” fiilinin isimden türemiş geçişli fiil olduğu bellidir (*ul* “temel”). *il-* “iliştirmek; ulamak” fiilinin ise, sonundaki */l/* sesinin *al-* “almak” fiilindeki gibi ettirgen ek olduğu düşünölebilir.

BİRLEŞTİRMEK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
ĩl-	“ilmek, iliştirmek”	il-	“iliştirmek, tutuşturmak, asmak”	Geçişli	il-	“iliştirmek”
ē-	“ermek, erişmek” +-çi-			Geçişsiz	eeçi-	“peşine takılmak”
ũla-	“ulamak, bağlamak”	ul+-α-	“ulamak, eklemek”	geçişli	ula- l	“birleştirmek, bağlamak; ulamak”
ũl	“temel” +-α-		“temel, dip” +-α-	geçişsiz		

3.1.3 i:- ~ ä- “bozulmak” ve uğ-/ub- “pıhtılaşmak” anlamalı fiiller

Bu anlam dairesinde şu fiiller bulunmaktadır: ez- “ezmek”; e/e- II “farketmek”; ene- “farketmek”; eri- “erimek”; iri- “çürömek, bozulmak”; uyu- “mayalanmak; pıhtılaşmak”.

Bu fiillerden *eri-* fiilinin Eski Türkçedeki şeklinin *eri-/ erü-* “erimek” olduğu kesindir. Eski Türkçedeki bu fiilin, Orta Türkçede “bozulmak ve çürömek” anlamında */y-/* sesli varyantının da olduğunu belirten Gülensoy (2007: 337), Ana Türkçedeki **i:rü- ~ *i:ri-* fiilinden geldiğini dile getirerek, irin “irin, cerahat” maddesine gönderme yapmıştır. Bu durumda Kırgız Türkçesindeki *eri-* “erimek”, *iri-* “çürömek” fiilleri aynı kökten gelmiş olacaktır. *eri-* “erimek” fiilinin kökü *er-* “sıvı hâline gelmek; yani akıcı duruma gelmek” köküne, *iri-* “bozulmak, çürömek” fiilinin kökü de *yı-* “bozulmak” köküne dayanmaktadır (bkz: *iri-* “çürömek, bozulmak”). Kırgız Türkçesinde *irim* “girdap, derin sular, yar” (KRS: 303) kelimesi, *iriñ* “irin, cerahat” kelimesinin */-m/*’li varyantıyla sesteştir. Bu benzerlik bu iki kelimenin de bir **ir-* **“akmak, ayrılmak”* (<*/i/ä/a/-* “ayrılmak” + *-r/z-*; bu ekin kullanımı *ez-* “ezmek”, *ar-* “yorulmak” *az-* “azmak”

fiillerinde görülmektedir) köküne dayandığını göstermektedir. Sonuç olarak bu kelimenin ā- “ayrılmak” köküne dayandığını söylemek mümkündür. /y-/li varyantlarının ise ikincil olduğu söylenebilir.

uyu- “mayalanmak, pıhtılaşmak” fiili tabloda görüldüğü gibi, sanki başka bir kökten gelmiştir.

ele-/ene- “farketmek” fiilleri ise, *iri-* “bozulmak, çürümek”in ses değişikliği ile birlikte anlam kaymasına uğramış varyantıdır (bk. 2.4.12; 2.4.13).

BOZULMAK, PIHTILAŞMAK DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
är-	“bozmak, sıyırmak”	ez-	“kazımak, sıyırmak; ezmek”	geçişli	ez-	“ezmek”
i:ri-/i:rü-	“çürümek, bozulmak”	yirü-	“bozulmak, dağılıp gitmek, helak olmak”tan mec. anl.	geçişli	ele- II	“farketmek”
i:ri-/i:rü-	“çürümek, bozulmak”	yirü-	“bozulmak, dağılıp gitmek, helak olmak”tan mec. anl.	geçişli	ene-	“farketmek”
i:ri-/i:rü-	“çürümek, bozulmak”	eri-/erü-	“erimek”	geçişsiz	eri-	“erimek”
çürü-	“çürümek”					
i:ri-/i:rü-	“çürümek, bozulmak”	yirü-	“bozulmak, dağılıp gitmek, helak olmak”	geçişsiz	iri-	“çürümek, bozulmak”
çürü-	“çürümek”					
uğ- (*uy-, *ub)	“pıhtılaşmak, koyulaşmak; mayalanmak” + -öl-	uö-ı-ş-	“pıhtılaşmak; mayalanmak” “mayalamak, peynir yapmak”	geçişli	uyu-	“mayalanmak; pıhtılaşmak”

3.1.4 e- “imek, olmak” kökünden türeyen fiiller

Bu kökten türeyen fiiller şunlardır: e-, et-.

İMEK, OLMAK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
		i-, e-	“olmak, olmak”	geçişsiz	e-	“imek, olmak”
		ét-	“(yardımcı fiil) yapmak, etmek, eylemek”		et-	“etmek”

3.1.5 ĩ- ~ ē- > ä- “eğirmek” (< i- ~ e- ~ ü-/ö- “eğmek, döndürmek, bükmek”) kökünden türeyen fiiller

Bu kökten türeyen fiiller şunlardır: *eñ-* “eğilip almak”; *eş-* “esmek”; *iy-* II “eğmek”; *iy-* “eğirmek”.

Ana Türkçedeki de *ēg-* “eğmek” (TDBUÜ: 180) ve *ĩş-* “eğirmek” (TDBUÜ: 183) fiilleri daha o dönemdeki i- ~ e- denklğine işaret etmektedir.

Demek ki bu paralel ünlü kökten, çeşitli ses ve ekler aracılığıyla aşağıdaki tabloda görülen fiiller türemiştir.

EĞMEK, DÖNDÜRMEK, BÜKMEK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
ēg-	"eğmek"	āḡ-/ eḡ-/ eg-	"eğmek"	geçişli	eñ-	"eğilip almak"
īṣ-	"(yün, iplik vb.)	eṣ-	"eşmek; taşmak; at hakkında"	geçişli	eṣ-	"eşmek"
	bükme, eğirmek"		yorga yürümek"	geçişsiz		
ēg-	"eğmek"	āḡ-/ eḡ-/ eg-	"eğmek"	geçişli	iy- II	"eğmek"
īk	"iğ" -αr-	egir-	"kuşatmak; eğirmek"	geçişli	iyr-	"eğirmek"
a:w-	"toplaşmak, üşüşmek, etrafını çevirmek"	ewür- <äbir-	"çevirmek, döndürmek"	Geçişli	üy-	"döndürmek"
		ügr i-	"sallamak, kımıldatmak; birine karşı yaltaklanarak hilesini saklamak"			
		övü r-	"başını çevirmek, yüz çevirmek"			
		evü r-	"döndürmek; geri dönmek; evirmek; çevirmek"			
		öğür-	"başını çevirmek, yüz çevirmek"			
ēg-	"eğmek" +α-	āḡ-/ eḡ-/ eg- +α-	"eğmek" +α-	geçişli	iyi-	"eğmek"

3.1.6 ı- "göndermek" kökünden türeyen fiiller

Bu kökten türeyen fiiller şunlardır: ir- "göndermek"; iy- I "göndermek"; ıkı- "dürtmek"; uku- "dürtmek".

Bu fiillerden VCV şeklinin ī "göndermek" + -k- + - ı şeklinde türemiş olduğu düşünülebilir (-k eki, sık- "çevresine sarılarak ya da bir şey sararak basınç altına almak" (Gülensoy, 2007: 767) fiilinde de görülmektedir.

Diğer iki VC şekilleri ise īd- varyantının, son sesinin değişikliğe uğramış şekilleridir (son sesteki değişim, r~d~y denkliği çerçevesinde açıklanabilir).

GONDERMEK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
İ-, İd	"göndermek"	İd-/İd-/İt-/İz-	"göndermek"	geçişli	ir-	"göndermek"
İ-, İd	"göndermek"	İd-/İd-/İt-/İz-	"göndermek"	geçişli	iy- I	"göndermek"
İ-, İd-	"göndermek" + -k- + -α-	?İ-, İd- + -k- + -α-		geçişli	ıki-	"dürtmek"
İ-, İd-	"göndermek" + -α-	?İ-, İd-	"göndemek" + -kα-	geçişli	uku-	"dürtmek"

3.1.7 (h)ü- > ö:- ~ ü- ~ *o:- "ilerlemek, düzelmek, tırmanmak" kökünden türeyen fiiller

Bu kökten türeyen fiiller şunlardır: oñ- I "düzelmek"; oñ- II "renge atmak"; oz- "öne çıkmak"; öç- "sönmek"; öl- "ölmek"; ön- "bitmek, büyümek"; öñ- "eğilerek gizlice yaklaşmak"; ör- I "örmek"; ör- II "tırmanmak"; ös- "büyümek"; öt- "geçmek"; üy- "yığmak"; art- I "artmak"; ürt- art- "artmak"; ina- "ikna olmak"; oño- "onarmak; düzeltmek"; ölö- "ölmek"; örö- "bir şekilde etmek"; örü- "yukarıya, dağa çıkmak"; una- "onaylamak, razı olmak".

Bütün bu kelimelerin belki temel anlamı olan *"verim almak (ekin ekerken)" olan bir *ö:n- [< (h)ü- > ö:- ~ ü- ~ *o:-] "büyümek; gelişmek; bitmek; yükselmek, çıkmak, tırmanmak" (ESTY, 1974: 459) kökünden /ç/, /l/, /n/, /r/, /s/ ve /z/ sesleriyle genişlediklerini görmekteyiz. /ç/ ve /l/ seslerinin ifadeye geriye doğru bir ilerleyiş anlamı katmaktadır (öç- "sönmek"; öl- "ölmek"), diğerlerinde ise ileriye doğru gelişme anlamı bulunmaktadır (oz- "kurtulmak, kaçmak, ileri geçmek"; ön- "bitmek"; öñ- "eğilerek gizlice yaklaşmak"; ör-II/ örü- "tırmanmak" ös- "büyümek"). oñ- II "renge atmak" fiilinin anlamının ise, "benzin sararması" yani bir rengin öne çıkması anlamından anlam kayması sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir.

İLERLEMEK DÜZELMEK, TIRMANMAK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
hün-> ö:n- >?ön-	"iyileşmek, düzelmek"	oñ-	"iyileşmek, düzelmek"	geçişsiz	oñ- I	"düzelmek"
?öñ-	"sararmak"	oñ- öñ-	"sararmak, rengi atmak"	geçişli	oñ- II	"renge atmak"
?öç- / üç-	"sönmek; yitmek; durmak"	öç- / üç-	"sönmek; yitmek; durmak"	geçişsiz	öç-	"sönmek"
?(h)öl-	"ölmek"	öl-	"ölmek"	geçişsiz	öl-	"ölmek"
hün-	"çıkmak, (yerden) bitmek, büyümek"	ön-	"(ot) fışkırmak: gitmek"	geçişsiz	ön-	"bitmek, büyümek"

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
-		öñ-	"teşebbüs etmek, teşebbüsünde bulunmak, kalkışmak, yeltenmek, kastetmek, suikast etmek (?) ²² "	geçişli geçişsiz	öñ -	"eğilerek gizlice yaklaşmak"
hör-	"örmek"	ör-	"örmek"	geçişli	ör- I	"örmek"
ör-	"(ot) çıkmak, belirmek, yükselmek"	ör-	"yukarı çıkmak, yükselmek, kopmak, belirmek vb.)."	geçişli	ör- II	"tırmanmak"
ös-	"büyümek"	ös-	"büyümek, yetişmek"	geçişsiz	ös-	"büyümek"
*ö:t-	"geçmek"	öt-	"geçmek"	geçişsiz	öt-	"geçmek"
*(h)üg-	"yığmak, biriktirmek"	ük- /ök-	"yığmak, biriktirmek"	geçişsiz	üy-	"yığmak"
*art	"çoğalmak"	art- I	"artmak"	geçişsiz	art- I	"artmak"
ör-	"(ot) çıkmak, belirmek, yükselmek"	?ör-	"yükselmek' + -t-	geçişsiz	ürt- art-	"artmak"
*u-n-a-	"razı olmak"	una-	"razı olmak, kabul etmek"	geçişsiz	ına-	"ikna olmak"
on	"hayır; iyilik vb." + -α-					
		oñ-	"düzelmek" + -α-			
?oñ-	"iyileşmek, düzelmek" + -α-	oñ-+- α-	"iyileşmek, düzelmek"	geçişli	oño -	"onarmak; düzeltmek"
öz-	"kurtulmak"	oz -	"kaçmak, kurtulmak"; "öne geçmek, önce davranmak, geride bırakmak"	geçişsiz geçişli	oz -	"öne çıkmak"
?(h)öl-	"ölmek"	öl-+-α-	"ölmek" + -α-	geçişsiz	ölö-	"ölmek"
ör-	"(ot) çıkmak, belirmek, yükselmek" + -α-	ör-+-α-	"yukarı çıkmak, yükselmek, kopmak, belirmek vb.). + -α-	geçişli	örö-	"bir şekilde etmek"
ör-	"(ot) çıkmak, belirmek, yükselmek" + -α-	ör-+-α-	"yukarı çıkmak, yükselmek, kopmak, belirmek vb.). + -α-	geçişsiz	örü-	"yukarıya, dağa çıkmak"
*u-n-a-	"razı olmak"	una-	"razı olmak, kabul etmek"	geçişsiz	una-	"onaylamak, razı olmak"
			"düzelmek" + -α-			
			"hayır, iyilik" + -α-			

3.1.7.1 Öte- "ödemek, yerine getirmek" anlamlı fiiller

Aslında öde- "ödemek" fiili, (h)ü- > ö:- ~ ü- ~ *o:- "ilerlemek, düzelmek, tırmanmak" kökünden mecazen gelişmiş olabilir. Aynı kökten gelen ön- "bitkinin tomurcuk atması, bitki bitmek" fiilinin de borçlar hakkında tediye edilmek anlamı vardır. Bu kökten öncelikle isim sonra da fiil yapılmıştır.

²² Soru işareti ilgili kaynaktan geçmektedir.

Bu fiil ile ilişkili fiiller şunlardır: ötü- “yerine getirmek; ödemek”; üdü- “yerine getirmek; ödemek”; ürö- “iptal etmek (tüm gücüyle bir şeyi yapmak)”

ÖDEMEK, YERİNE GETİRMEK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
öte-	“ödemek”	öte-	“ödemek”	geçişli	ötö-	“yerine getirmek; ödemek”
öte-	“ödemek”	? öte	“ödemek”	geçişli	üdü-	“yerine getirmek; ödemek”
?öte-	“ödemek”		“ödemek”	geçişsiz	ürö-	“iptal etmek (tüm gücüyle birşey yapmak)”

Bkz.: ötü- “yerine getirmek; ödemek”

3.1.8 [(h/f/p)u(ı/ä/o/ü)- > ü- ~ ö- ~ ü-]- “oymak” kökünden türeyen fiiller

Bu kökten türeyen fiiller şunlardır: or- “ormak”; oy- “oymak”; ul- “yolmak”; ur- “vurmak”; üz- I “koparmak”; ege- “eğelemek; kaynaştırmak”; olu- “yolmak; oymak”; oro- II “sarmak”; oyu- “hayıflanmak; güçsüzlük hissiyle konuşmak”; ögö- “bilemek; törpülemek”; öönö- “kenardan kesmek; menfaati için kenardan kırmak”; öyü- “endişelenmek; kötü hissetmek”; ura- “devrilmek”; ügü- “ufalamak”; üñü- “saplanmak; sokulmak”; üşü- I “delmek”.

Bu fiilin Eski Türkçe döneminde de, Kırgız Türkçesinde olduğu gibi, or- “biçmek; kesmek; vurmak; ormak” şeklinde olduğu kesindir. Ancak, Eski Türkçede ikinci bir or- “delmek, delik açmak” fiilinin de olduğu bilinmektedir (Gülensoy, 2007: 628). Bu “delmek” anlamındaki or- fiilinin oy- “oymak” fiiliyle bağlantılı olduğu kesindir. Ancak, “ormak” anlamındaki fiilin ise belki de ur- “vurmak” fiiliyle ilişkisi olduğu düşünülebilir (bk. ur- “vurmak”). Ama yine de, her iki fiil tarafından gerçekleştirilen eylem, el ya da bir şey ile ileri hareket ettirmek suretiyle yapılmaktadır. Dolayısıyla belki daha gerilere gidilirse her iki anlamı da tek bir kökten gelişmiş olabileceği düşünülebilir. Kısacası bu or- “ormak”, ur- “vurmak” (< ür- < hür- ~ [(h/f/p)u(ı/ä/o/ü)r- “parçalamak; vurmak; öğütmek vb.”, bkz: ESTY, 1974: 600; Gülensoy, 2007:1018; 988; 655])

fiillerinin, Ana Türkçedeki “oymak” anlamındaki öy- ve “dikmek” anlamındaki öy- fiilleriyle bağlantılı olduğu ve bunların da ortak bir, ö- [<(h/f/p)u(ı/ä/o/ü)-+-R- “parçalamak; vurmak; öğütmek vb.”] köküne dayandığını söylemek mümkündür (Son sesleri için bk. 3.2. Türetme Ekleri). Bu durumda, fiilin, or- “ormak”, oy- “oymak”, ur- “vurmak”, ?ul- “yolmak”, üz- I “koparmak”, ege- “eğelemek; kaynaştırmak”, olu- “yolmak; oymak”, oro- “sarmak”, oyu- “hayıflanmak; güçsüzlük hissiyle konuşmak”, ögö- “bilemek; törpülemek”, ?öönö- “kenardan kesmek; menfaati için kenardan kırpma”, öyü- “endişelenmek; kötü hissetmek”, ügü- “ufalamak”, üñü- “saplanmak; sokulmak”, üşü- I “delmek” fiillerle aynı kökten geldiği düşünülebilir.

OYMAK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
? ö- I	? “1. oymak; 2. dikmek”	or-	“biçmek; kesmek; vurmak; ormak”	geçişli	or-	“ormak”
			“delmek, delik açmak”	geçişli		
öy-	“1. oymak; 2. dikmek”	oy-	“oymak, delmek, delik açmak”	geçişsiz	oy-	“oymak”
ül-	“yıpranıp yırtılmak”	ul-	“eskimek, yıpranmak, aşınmak”	geçişsiz	ul-	“yolmak”
(y)ul-			“yolmak-“	geçişli		
hür-	“vurmak; koymak, bırakmak”	ur-	“vurmak, dövmek, koymak vb.”	geçişli	ur-	“vurmak”
*(h)ür- puru- / pür-ü-	“parçalamak ”	üz-	“kesmek, kırmak, koparmak, delmek, parçalamak”	geçişli	üz- I	“koparmak”
ēke-	“eğelemek”	ige-	“eğelemek, gıcırdatmak”	geçişli	ege-	“eğelemek; kaynaştırma k”
?ö(y)-	“oymak” +I- +α-	o-lu-k	“oluk, yalak”	geçişli	olu-	“yolmak; oymak”

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
*or	"çukur, mahzen"	or+-α-/ orun<or+-α-	"çukur, mahzen" +- α- / mesken, yer" +-α-	geçişli	oro- II	"sarmak"
üki- ükit-	"üğütmek, üvütmek"	?ügi-	"öğütmek"te n mec. Anl..	Geçişsiz	oy	"hayıflanmak; güçsüzlük"
ēke-	"eğelemek"	?ige-	"eğelemek, gıcırdatmak" mec. Anlam.		u-	"hissiyle konuşmak"
ēke-	"eğelemek"	?ige-	"eğelemek, gıcırdatmak"	geçişli	ögö-	"bilemek; törpülemek"
ēdi	"sahip" +- n+α-		"sahip, efendi" +- n+α-	geçişsiz	öön	"kenardan kesmek; menfaati için"
ēke-	"eğelemek" +-n+α-		"eğelemek, gıcırdatmak" +-n+α-		ö-	"kenardan kırmak"
üki- ükit-	"üğütmek, üvütmek"	?ügi-	"öğütmek"te n mec. anl.	geçişsiz	öyü-	"endişelenmek; kötü hissetmek"
		ör-e-+-n	"herşeyin eskisi"		ura-	"devrilmek"
üki- ükit-	"üğütmek, üvütmek"	ügi-	"öğütmek"	geçişli	ügü-	"ufalamak"
Hüt	"delik"	üh-+-α-	"delik açmak; delmek"	geçişli	ühü-	"saplanmak; sokul"
?hü-	"delmek" ²³					"mak"
hü-	"delmek" ²⁴	üş- I	"delik açmak"		üşü- I	"delmek"
hüt	"delik"					
üki- ükit-	"üğütmek, üvütmek"					
öy-	"1. oymak; 2. dikmek"					

²³ hün-"çıkmaq, (yerden) bitmek, büyümek" veya ör-"(ot) çıkmak, belirlemek, yükselmek" ile karşılaştırılabilir.

²⁴ hün-"çıkmaq, (yerden) bitmek, büyümek" veya ör-"(ot) çıkmak, belirlemek, yükselmek" ile karşılaştırılabilir.

3.1.9 u- “muktedir olmak” kökünden türeyen fiiller

Bu fiil kökünden türeyen fiiller şunlardır: uç- “uçmak”; ut- “kazanmak”;

Bu fiillerin Eski Türkçede *u-* “muktedir olmak” fiilinden *-t* ve *-ç* ekleriyle türemiş birer fiil oldukları söylenilebilir (TDYBF: 17; 25; 85).

MUKTEDİR OLMAK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
?uç-	“uçmak”	uç-	“uçmak”	geçişsiz	uç-	“uçmak”
(y)üt-	“yutmak”		“yutmak, galib gelmek, kazanmak”	geçişli	ut-	“kazanmak”

3.1.10 ö- “düşünmek” ~ u- ~ o- < a- “anlamak; seslenmek; çağırmak” kökünden türeyen fiiller

Bu fiil kökünden türeyen fiiller şunlardır: uk- “dinlemek”; ayt- “söylemek”; ata- “ad koymak; adıyla çağırmak”; aya- “acımak”; ono- “hatırlamak”; oku- “okumak”.

Bu kökten türeyen fiillerin ortak yönü, düşünmektir. Ve muhtemelen *u-* [*<~ o~ ö-*] “düşünmek, anlamak” (TDBUÜ: 183) fiilinden, –çeşitli eklerle genişleyerek aşağıdaki tabloda görülen fiiller türemiş olabilir.

oku- “okumak” fiili de bu fiilden türemiş olabilir.

ANLAMAK, SESLENMEK, ÇAĞIRMAK ANLAM DAİRESİ TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
ö-	“düşünmek, anlamak”	uk-	“anlamak”	geçişsiz	uk-	“dinlemek”
?ay-	“söylemek, anlatmak”+ -t	ay-	“söylemek, anlatmak”+ - ot-	geçişli	ayt-	“söylemek”
< ât	“ad, unvan” + -α-	ata-	“takma ad – lakap – vermek; ad, unvan vermek”	geçişli	ata-	“ad koymak; adıyla çağırmak”
? ât	“ad, unvan” + -α-	aya-	“lâkap vermek; korumak; acımak”	geçişsiz	aya-	“acımak”
ö-	“düşünmek, anlamak” + - n-+α-	ö-/ o-+ -nα-/	“düşünmek, anlamak, idrak etmek, hatırlamak”	geçişli	ono-	“hatırlamak”

an-	"anmak" + -α-	an-				
ok-	"çağırmaq, davet etmek" + -α-	okı-	"çağırmaq, davet etmek"	geçişli	oku-	"okumak"
ok	"ok" + -α-					

3.1.11 Taklit Fiiller

Taklit fiilleri şunlardır: oo- II "yutmak"; em- "emmek"; es- "esmek"; öp- "öpmek"; ür- "ürmek"; ısı- "ısınmak"; uba- "sıra hâlinde gitmek"; uula- II "ses çıkarmak"; ulu- "ulumak"; ürk- "ürkmek"; üülö- "üü sesini çıkarmak; huylamak"; üşü- II "üşümek, donmak". Taklit fiillerinden dar yuvarlak ünlülü varyantının kökünde (h) $\bar{u}/\bar{u}/\bar{u}/u$ taklit kelimesinin bulunduğunu söylemek mümkündür. *em-*, *op-* *ös-* fiillerinin ise fiilin gerçekleşmesindeki çıkan seslerin taklidinden ibaret olduğu düşünülebilir. Kırgız Türkçesinde yutmak anlamındaki *op-* fiilinin tek sestten ibaret ve uzun olduğu görülmüştür. Uzunluğun kök ünlüde olduğu düşünülürse, sonundaki /p/ sesinin önce sedalılaşıp daha sonra eriyip düştüğünü söylemek mümkündür. Fakat, tam tersi de olmuş olabilir, yani şöyle bir gelişme gerçekleşmiş olabilir: öp- >> ob- > ow- >> oo- (bkz: 2.1.3.4).

TAKLİT FİİLLER TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
öp-	"içmek, yutmak"	op-/öp-	"yudumlamak, yutmak"	Geçişli	oo- II	"yutmak"
?em-	"emmek"	em-	"emmek"	geçişli	em-	"emmek"
ös-	"esmek, savurmak"	es-	"esmek; kalburlayarak savurmak"	geçişli	es-	"esmek"
*öp-	"yansıma"	öp-	"öpmek"	geçişli	öp-	"öpmek"
hür-	"ürmek, havlamak"	taklidi	"ürmek"	geçişsiz	ür-	"ürmek"
*hisi- ~ is-	"ısımak"	isi-	"sıcak olmak, ısınmak"	geçişsiz	ısı-	"ısınmak"
	-	-		geçişsiz	uba-	"sıra hâlinde gitmek"
üli-	"ulumak"			geçişsiz	uula-	"seslemek"
$\bar{u}$	'yansıma' + - lα-				II	
ülü-	"ulumak"	ülü-	"havlamak"	geçişli	ulu-	"ulumak"
$\bar{u}$	'yansıma' + - lα-					
*hürk-	"ürkmek"	ürk-	"ürkmek"	geçişsiz	ürk-	"ürkmek"

ũ+IA-	"huvlamak"	ũ+Iα-	"huvlamak"		üülö-	"üü sesini çıkarmak; huvlamak"
?üşİ-	"üşümek, donmak"	üşü-/ üşı-	"üşümek, donmak"	geçişsiz	üşü- II	"üşümek, donmak"

3.1.12 İsimlerden Türemiş Fiiller

3.1.12.1 ağ(u) "acı şey, toz; zehir" isminden türeyen fiiller

aç- "acıkmak"; açI- "acımak; mayalanmak"; oor- "ağrımak; hasta olmak"; uuk- "zehirlenmek"; uula- "zehirlenmek";

AĞ(U) "ZEHİR" İSMİNDEN TÜREYEN FİLLERİN TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
āç-	"acıkmak"	a:ç-	"acıkmak"	geçişsiz	aç- II	"acıkmak"
hāçI-	"acılaşmak"	açI-	ekşimek, (yara, vücut) acımak	geçişsiz	açI-	"acımak; mayalanmak, ekşimek"
āğrı- < * hāğrı- < āğ+I- r+I-	"ağrımak"	ağrı-	"ağrımak; hasta olmak"	geçişsiz	oor-	"ağrımak; hasta olmak"
āgu+k-	"zehirlenmek"	āgu-k-	"zehirlenmek"	geçişli	uuk-	"zehirlenmek"

3.1.12.2 ab "av" isminden türeyen fiiller

Bu isimden türeyen fiiller şunlardır: ula- II "avlamak"; uula- I "avlamak".

AB "AV" İSMİNDEN TÜREYEN FİLLERİN TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
āb	"av" +Iα-	abla-/ āwla-	"avlamak"	geçişsiz	ula- II	"avlamak"
āb	"av" +Iα-	abla-/ āwla-	"avlamak"	geçişli	uula- I	"avlamak"

3.1.12.3 Diğer İsimlerden Türeyen Fiiller

aşa- I "yemek"; eele- "sahiplenmek; işgal etmek"; ele- "elemek"; üşö- "gurbette zahmet çekmek; özleminden erimek (cer üşö- örneğinde); uza- "uzamak, uzaklaşmak".

DİĞER İSİMLERDEN TÜREYEN FİLLERİN TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
āş	"yemek" + -α-	aşa- I	"yemek"	geçişli	aşa- I	"yemek; içmek"
ēdi	"sahip" +Ie-	iye	"sahip, efendi" +Ie-	geçişsiz	eele-	"sahiplenmek; işgal etmek"

?elge-	"elemek"	elge-	"elemek"	geçişli	ele- I	"elemek"
ārt	"yüklemek, sırtına almak"	art- II	"yüklemek"	geçişli	art- II	"yüklemek"
?a:rt-	< ağ- ar-t					
	"ot, bitki" + -α-	ota-	"ayıklamak"	geçişli	oto-	"ayıklamak"
?üşen-	"üşenmek, tembellik etmek, bıkmak"	üşel- I	"aranmak"	geçişli	üşö	"gurbette zahmet çekmek; özlemden erimek (cerüşö- örneğinde)"
		üşel-II	"ufalanmak"		-	
		öşer-	"açlıktan göz karmak"			
*uz-a-		uza-	"1. uzamak, 2. uzayıp gitmek; uzaklaşmak"	geçişli	uza -	"uzamak, uzaklaşmak"
*uz	"zaman" + -α-					

3.1.13 Belirli Ses Olayları Sonucu Ortaya Çıkan Fiiller

Bu kategorideki fiiller şunlardır: im- "binmek"; in- "binmek"; üz- II "süzmek"; ant- "onu etmek; öyle yapmak"; işi- "şişmek"; at- II "yatmak".

BELİRLİ SES OLAYLARI SONUCU ORTAYA ÇIKAN FİİLLERİN TABLOSU

AT	Anl.	ET	Anl.	Ek işlevi	Kırg.	Anl.
bīn-	"binmek"	bin-	"binmek"	geçişsiz	im-	"binmek" < min- "binmek"
bīn-	"binmek"	bin-	"binmek"	geçişsiz	in-	"binmek" < min- "binmek"
süz-/sūr	Bir sıvıyı, içindeki katı maddelerden ayırmak için bez veya delikli kaptan geçirmek"	süz-	süzmek	geçişli	üz- II	"süzmek"
-		tekit		geçişli	ant-	"onu etmek; öyle yapmak"
sī-	"şişmek" + -ş-	sış-/şış-	"şişmek"	geçişsiz	iş-	"şişmek"
yat-	"yatmak"	yat-	"yatmak"	geçişsiz	at- II	"yatmak"

EKLERİN TABLOSU

SESLELER			İÇİNDE GEÇTİĞİ FİLLER		EKLER	AÇIKLAMALAR
I.F.Y.E.		F.F.Y.E.				
/a/	aşa- l; ata-; aya-; ula-l;	aşa-ll; ma-; uba-; ura-; ele-l; (ağ-(l)n-a<) oona-; (ağ-l-a<) oola-;		Tek vokalden oluşan yapım ekleri daha çok ya isimden fill, ya da fiilden isim yapma ekleri olarak bilinen eklerdir. Fakat, tezlik ve ivedilik ya da pekiştirme fonksiyonlarıyla, eklendikleri fiillerin anlamını pekiştirdikleri de görülmüştür (ESTY, 1974: 618-619). Aslında, /a/, /e/, /i/, /u/, /ü/ seslerinin Eski Türkçe döneminde de fiilden fill yapım eki olarak bulunduğu bilinmektedir.		
/e/ > /ö/	ötö-; üdö-; ürö-;	oño-; ono-; oro-;				
/a/ > /o/	oto-;	ege-; ögö-; üşö-				
/i/ ~ /a/ > /u/		ar-; ısı-; ikt-; oyu-; oku-; olu-; uyu-; uku-;				
/i/ ~ /e/ > /ü/		it-~er- < ele-ll<ene-; ügü-; üñü-; üşü-ı				
/o/ ~ /ç/	(ağ+çl-<) aç- ll	aç- l; iç-; öç-; uç-; açl-; eeçl-;				
/b/ ~ /p/ > /w/ > > /o/	op/öp (taklit kelime)	(op-öp- (taklit fill) <) oo- ll				
/ğ/, /ğ/ > > /w/ > > /o/		(âğ- <) oo- l; (ûki- <) ügü-				
/k/, /k/	(ağ+~k-<) uuk-	(hü->> âñk<) ek-; (ar-/al-<ar~k-<) ak-; uk-; (h)ür(t)k-				
/l/		al-; il-; dl-; ul-; (ağ(l)-a-<) oola-;				
/m/	em (taklit kelime)	em- (taklit fill)				
/n/ < /ñ/; /n/ > /m/		(h)ñ >> ðn-; (ô:n->> âñk<) ek-; (bin<) im-; in-; ono-; (ağ-(l)n-a<) oona-; üñü-; oño-;				
/s/	es (taklit kelime)	as-; es- (taklit fill)				
C	/ş/	aş-; (l~e-<) eş-; (âğ-(l)ş-<) <ooş-; aş-a- ll;				
	/v/	(ağ-ıt- <) at- l; (yat-<) at- ll; ut-; ar(l)t- llI, IV; ay(l)t-; üt-				
/y/-zl- (<-d-~<-d-) ~ /v/		(ağ-(l)y-<) ayr-; ar~az-; (âi-<) ez-; ez-; ayr-; ay-(l)t-; iy-(l)t-; üy-(l)t-; üz- l; üz- ll; or-; oy-; ur-; ör-; öñü-; oyu-; öyü-; oro-;		Bu ek grubu, fiilden fill yapım ekidir. Ettirgen fonksiyonu vardır. Fiilden ad yapan ek olarak da karşımıza çıkmakta; geniş zaman eki -r- ile aynı iş görür.		

3.2 TÜRETME EKLERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

Bu çalışmada, Kırgız Türkçesindeki ünlüyle başlayan şu fiil tipleri incelenmiştir: Tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller.

Bu araştırmada Kırgız Türkçesi yazı dili esas alınmış; ağızlar ve konuşma dili araştırma kapsamının dışında tutulmuştur. Tarihî devirlerle yapılan karşılaştırmalar tarihî sözlükler ve gramer kitaplarından veri toplama işiyle sınırlandırılmıştır. Araştırma, Kırgız Türkçesi yazı dilinin en muteber sözlüğü olan *Kirgizsko-Russkiy Slovar (Kırgızca Rusça Sözlük)*'da madde başı olarak yer alan ve tipleri yukarıda belirtilen fiiller üzerinde yapılmıştır. Çalışmada Türk Dilinin bugüne kadar yapılmış belli başlı etimoloji incelemeleri elden geçirilerek burada ele alınan fiiller hakkındaki görüşler belirlenmiştir.

Çalışmada Kırgız Türkçesindeki fiiller, ses düzenleri dikkate alınarak kendi içlerinde tasnif edilmiştir. Tasnif yapılırken, günümüz Kırgız Türkçesi esas alındığı için, uzun ünlüler tek ses olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde incelenen fiiller, ses düzenleri dikkate alınarak, dört maddede ele alınmıştır. Sonra her maddede, o maddeye uyan fiiller alt maddelerde incelenmiştir. Örneğin 2. bölümün 1. maddesini “Tek Ünlüden Oluşan Fiil Kökleri” oluşturmaktadır. Her alt maddede bir fiil kökü incelenmektedir.

Bir fiil incelenirken, öncelikle Kırgız Türkçesindeki şekli ve anlamları, sonra sırasıyla Eski Türkçedeki ve mevcut etimoloji incelemelerindeki şekilleri ve anlamlarına yer verilmiş, bu kaynaklardaki bilgiler, o fiille ilgili son madde olarak “Değerlendirme” kısmında tarafımızca değerlendirilmiş; araştırmacıya ait görüşler ve eleştiriler yine bu “Değerlendirme” kısmında yapılmıştır. Bu şekilde çalışmada elde edilen neticeye göre incelenen fiillerin, anlam ilişkilerine ve sonuna gelen seslere, yani eklere göre tasnifi III. bölümde yapılmış, fiil kökleri ve aileleri tespit edilmiştir. Böylece, aynı kökten türeyen

fiiller sıralanmış, tablolar şeklinde de gösterilerek yine aynı kökten gelen fiillerin tarihi gelişmeleri canlandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın sonunda, *Kirgizsko-Russkiy Slovar (Kırgızca Rusça Sözlük)*'daki fiillerin sayısının 11.645 olduğu, bütün söz varlığın % 29'unu oluşturduğu tespit edilmiştir. Bunun içinden kök fiillerin sayısının 1700 (% 14) olup, fiillerin % 86'sının ise türemiş şekillerden meydana geldiği anlaşılmıştır²⁵. Bu çalışmada incelenen ve ünlüyle başlayan fiillerin sayısının 121 olduğu, bunların tüm fiillerin yaklaşık %0,97'sini oluşturduğu anlaşılmıştır. Bunların içinde, tek ünlüden oluşan fiillerin sayısının 3, ünlü ünsüzden oluşan fiillerin sayısının 50, ünlü ünsüz ünsüzden oluşan fiillerin sayısının 11 ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiillerin sayısının da 57 olduğu tespit edilmiştir.

Tezde incelenen bu fiillerin temel anlamlarının, hemen hepsinin Eski Türkçedeki varyantlarında da aynı olduğu tespit edilmiş ve bu fiillerin Eski Türkçede mevcut olduğu [ses olayları çerçevesinde] görülmüştür.

Böylece, Kırgız Türkçesinde bazı ses olayları ve değişikliklerinin iki farklı merhalesinden meydana gelmiş olan fiillerin (temel anlamı esasında gelişen çeşitli yan ve mecaz anlamları ile kullanıldığı durumlar çerçevesinde görülen farklarıyla), aynı anda yaşamakta oldukları da tespit edilmiştir, örn.:

ar- ~ *arı* “yorulmak” (bk. 2.2.5.1; 2.4.3).

e- ~ *et-* “etmek” (bk. 2.1.1; 2.2.16).

ege- “eğelemek; kaynaştırmak” ~ *ögö-* “bilemek, törpülemek” (bk. 2.4.10; 2.4.31).

ötö- ~ *üdö-* “yerine getirmek; ödemek” (bk. 2.4.36; 2.4.50).

ına- “ikna olmak” ~ *una-* “onaylamak, razı olmak” (bk. 2.4.16; 2.4.43) vb.

Ayrıca *oo-* “yutmak” ile *öp-* “öpmek” (bk. 2.1.3; 2.2.36.3) fiilinin, *ak-* “akmak” ile *ık-* “rüzgârın yönünde gitmek” (bk. 2.2.3; 2.2.18) fiilinin ise aynı kökten geldiği tespit edilmiştir.

²⁵ <http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd2/sbd-2-01.pdf>

Ses düşmesi, benzeşmesi, iki kelimenin birleşmesiyle hece düşmesi vb. olaylar sonucu ortaya çıkan bazı fiillerin de Kırgız Türkçesinde bulunduğu tespit edilmiştir, örn.: *at-* “yatmak” (<*yat-*; bk. 2.2.9 *at-* II); *im-* “binmek” (<*bin-*; bk. 2.2.21 *im-*); *in-* “binmek” (<*bin-*; bk. 2.2.22 *in-*); *eeçi-* “peşine takılmak” (bk. 2.4.8 *eeçi-*) *ant-* “onu etmek; öyle yapmak” (<*anı et-*; bk. 2.3.1 *ant-*) vb.

Aslında tek sesli fiillerin olduğu da düşünülmektedir. Bu tür fiillerin, seslerin değişmesiyle, eklerin eklenmesiyle anlamlarının da çeşitlendiği bilinmektedir (doğal bir gelişme süreciyle devam ederek). Bu konu tezin amacı, kapsamı ve sınırlılığını zorlayan bir konu olmasına rağmen, konunun önemli bir mesele olduğu anlaşılmıştır.

Bu bağlamda, fiillerin arasında görülen bağlantılar dikkat çekmektedir:

- *az-* “azmak; yorulmak, güç kaybederek (gücü ayrılarak) yorgun düşmek; doğru yoldan ayrılmak; sapmak; yolunu şaşırmak”
- *ar-* “yorulmak, güç kaybederek (gücü ayrılarak) yorgun düşmek”
- *at-* “atmak; bırakmak; adım atmak vb.”
- *ayr-* “ayırarak, ikiye bölmek” vb.

Yukarıdaki fiillerin hepsinin, N. Hacıeminoğlu’nun da belirttiği gibi *a-* “ayırarak” köküne dayandığı düşünülebilir (TDYBF: 19-29).

Kırgız Türkçesindeki fiillerin, teorik olarak Eski Türkçedeki fiillerden, onların da Türk Dilinin daha eski dönemlerinden geldiği bilinmektedir. Ancak bu çalışmada Eski Türkçeden daha önceki dönemlerin söz varlığı incelenmemiştir. Buna rağmen, çalışmanın sonunda, bazı fiillerin belirli anlam daireleri etrafında toplanabilmesi ve buna paralel olarak da ön ve son seslerdeki denkliklerin de göze çarptığı görülmüştür. Bu da her anlam dairesindeki fiillerin aynı kök fiilden geldiğini düşündürmektedir. Bu düşünceden yola çıkılarak, “Bulgular ve Yorumlar” bölümünde (bk. III. Bölüm) “Kök Anlamlarına ve Ek İşlevlerine Göre Fiiller” başlığı altında, incelenen

fiillerin anlam ilişkilerine göre bir tasnifi yapılmış, tablolar kısmında da tarihi gelişimi gösterilmeye çalışılmıştır.

Türkçede kalınlık-incelik uyumu olduğu için geniş ünlüleri bir arada, dar ünlüleri de kendi içlerinde bir arada değerlendirebiliriz (bk. 3.2 EKLER).

Bu sesler, incelenen fiillerin şu andaki Kırgız Türkçesinin yapısından hareketle tespit edilmiştir. Elbette bu seslerin, çeşitli ses uyumlarına ve geriye doğru gelişimi takip edildiği takdirde de çeşitli gelişim evresinden geçtiği görülebilir, örn: at- “yatmak” (< *yat-*; bk. 2.2.9 at- II); im- “binmek” (< *bin-*; bk. 2.2.21 im-); in- “binmek” (< *bin-*; bk. 2.2.22 in-); eeçi- “peşine takılmak” (bk. 2.4.8 eeçi-) ant- “onu etmek; öyle yapmak” (< *anı et-*; bk. 2.3.1 ant-); oo “ağmak” (< *ağ-*; bk. 2.1.2. oo- I); oo- II “yüklemek” (< *ağ-*; bk. 2.2.3. oo- II) vb.

Dolayısıyla incelenen 121 fiilin, 3’ü tek sestem ibarettir. 109’unun sonu çeşitli seslerle genişlemiş gibi görünmektedir. Ancak, çeşitli seslerle genişlemiş gibi görünen fiillerin, “Bulgular ve Yorumlar Bölümü”nde (III. Bölüm), yapılan çalışmaların sonucunda neredeyse hemen hepsinin türemiş fiil oldukları tespit edilmiştir. Bu bölümde fiiller, Ana Türkçede olduğu varsayılan biçimlerine göre, bu dönemdeki biçimleri bilinmiyorsa Eski Türkçe anlamlarına göre sınıflandırılmış, böylece anlamlarına göre kökteş fiillerin belirlenmesine çalışılmıştır. Bu şekilde aynı kökten türeyen fiiller sıralanmış, tablolar şeklinde de gösterilerek yine aynı kökten gelen fiillerin tarihî gelişmeleri canlandırılmaya çalışılmıştır.

Tek sestem ibaret olan fiiller ise şunlardır:

1. e- “imek” (bk. 2.1.1 e-)
2. oo- I “ağmak” (bk. 2.1.2 oo- I)
3. oo-II “yutmak” (bk. 2.1.3. oo II)

Bunlardan birincisi tek sestem ibaret kök halindedir. Diğer ikisi ise çeşitli ses olaylarından kaynaklanan değişikliğe uğramış, günümüz Kırgız Türkçesinde tek sesli hale gelmiştir.

Yine bazı fiillerin çeşitli ses olaylarından ötürü, ilk şeklinden farklı bir şekle dönüştüğü tespit edilmiştir, örn: /a/ sesiyle biten oona- “ağnamak” (bk.

2.4.26 oona-); /ö/ sesiyle ile biten “kenardan kesmek; menfaati için kenardan kırmak” (bk. 2.4.33 öönö-); /k/ sesiyle biten uuk- “zehirlenmek” (bk. 2.2.46 uuk-); /u/ sesiyle biten fiillerden ooru- “ağrımak; hasta olmak” (bk. 2.4.27 ooru-);

Kırgız Türkçesi fiillerinden, inceleme konusunu teşkil eden 121 fiilin içinden istisnaları dışında hemen hepsinin türemiş fiil olduğu tespit edilmiştir.

Son seslerine göre fiilleri değerlendirdiğimizde, tek ünlüden oluşan fiillerin sayısının toplam üç ve bir tanesinin tek sestten ibaret kök halinde olduğu, diğer ikisinin ise çeşitli ses olaylarından kaynaklanan değişikliğe uğradığı tespit edilmiştir. Ünlü ünsüzden oluşan fiillerin içinden de ul- “yolmak”, uuk- “zehirlenmek”, ooş- “değiştirmek” fiillerinin dışında hemen hepsi Eski Türkçede de aynı yapıda ve anlamda karşımıza çıkmaktadır. Ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiillerin de hemen hepsinin Eski Türkçede türemiş fiil oldukları ve aşağıda sıralanmakta olan bir kısmının da Eski Türkçe kaynaklarda bulunamadığı tespit edilmiştir:

1. aşı- II “yapmak” (bk. 2.4.5 ve 3.4.5).
2. ele- II “farketmek” (bk. 2.4.12 ve 3.4.12).
3. ene- “farketmek” (bk. 2.4.13 ve 3.4.13).
4. öönö- “kenardan kesmek; menfaati için kenardan kırmak” (bk. 2.4.33 ve 3.4.33).
5. örö- “bir şekilde etmek” (bk. 2.4.34 ve 3.4.34).
6. öyü- “endişelenmek; kötü hissetmek” (bk. 2.4.37 ve 3.4.37).
7. uba- “sıra hâlinde gitmek” (bk. 2.4.38 ve 3.4.38).
8. ul- fiili, *cul-* “yolmak” fiilinin teki olarak KRS’de (KRS: 801.2) geçmektedir. (bk. 2.2.43 ve 3.4.43).
9. ura- “devrilmek” (bk. 2.4.44 ve 3.4.44).
10. ürö- “iptal etmek (tüm gücüyle birşey yapmak)” (bk. 2.4.53 3.4.53).

11. üşö- “gurbette zahmet çekmek; özlemde erimek (cerüşö-örneğinde)” (bk. 2.4.54 ve 3.4.54).

Bu şekilde, Kırgız Türkçesindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiil olarak karşımıza çıkan fiillerin çoğunun Eski Türkçede de aynı şekilde kök ve gövde şeklinde bulunması, Eski Türkçenin sadece kök ve gövde fiillerinin değil bütün söz varlığının, daha da derinlemesine araştırılmasını gerektiren, önemli bir mesele olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.

Sonuç olarak, konunun, sadece Kırgız Türkçesindeki fiillerin etimolojisini değil, genel Türkçedeki dolayısıyla Eski Türkçedeki fiillerin hatta, bütün söz varlığının etimolojisini ilgilendiren ve ayrı bir çalışma gerektiren mesele olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Kırgız Türkçesinin, diğer bütün tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri gibi, hem genel Türkçe içinde yer aldığı hem de söz varlığının Eski Türkçe söz varlığıyla hemen hemen örtüştüğü bilinen bir gerçektir.

Ayrıca incelenen kaynaklara göre, incelenen fiillerin hemen hepsinin Eski Türkçedeki fiillerle aynı olması, düşüncemizi açıkça ispat etmektedir.

0.7 KAYNAKÇA

0.7.1 KİTAP, İLMÎ ÇALIŞMALAR VE MAKALELER

AK, Mehmet; **Dilbilgisi-Genel Dilbilgisi-Ses Bilgisi**, İstanbul, 1982

AKSAN Doğan; **Her Yönüyle Dil, Anaçizgileriyle Dilbilim I-IV**. Cilt, TDK: 439, Ankara, 1998.

ARAT Reşit Rahmetî; (Neşre hazırlayanlar Kemal Erarslan-Osman Fikri Sertkaya-Nuri Yüce), **Kutadgu Bilig**, İndeks Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1979.

ARIKOĞLU Ekrem, “Tuva ve Hakas Türkçelerinde Fiil”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) YÖK Tez merkezinde, No: 52682.

ASLAN Burcu, “*Eski Türkçeden Türkiye Türkçesine Çatı Ekleri*”, Ankara, 2009. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı Prof. Dr. Ç. Pekacar.

AXMATOV, T.; **Kirgizskiy Yazık**, Mektep, Frunze, 1975.

Azırkı Kırgız Tili: Morfologiya; DAVLETOV S., KUDAYBERGENOV S.; Mektep, Frunze, 1980.

Azırkı Kırgız Tili; (redaksiyalagandar) ABDULVALİEV İ., SADIKOV T., Soros, Bişkek, 1997.

Azırkı Kırgız Tili: Fonetika, Leksika; (redaktorlor) AXMATOV T., MUKAMBAEV S., Mektep, Frunze. 1978.

Azırkı Kırgız Tili: Fonetika, Leksika; (redaktorlor) AXMATOV T., ÖMÜRALYEVA S., Mektep, Frunze, 1990.

BANGUOĞLU, Tahsin; **Türkçenin Grameri**, Ankara, 1998, TDK Yay.

BANGUOĞLU, Tahsin; “**Oğuz Lehçesi Üzerine**”, *TDAY Belleten*, 1960, s. 23-48.

BASKAKOV, N.A., **İstoriko - tipologiçeskaya morfologiya Tyurskih yazıkov: struktura slova i mehanizm agglyutinatsii**, Moskva : İzdatel'stvo Nauka, 1979.

-----, **İstoriko-tipologiceskaya fonologiya Tyurkskih yazıkov/** Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1988.

-----, **Areal'naya konsolidatsiya drevneyşih nareçiy i genetiçeskoe rodstvo altayskiy yazıkov/** 1974.

-----, **Ob odnom drevnem tipe strukturi skazuemogo v sarig-uygurskom yazıke /** N. A. Baskakov. Moskva: [yayl.y.], 1976.

ECKMANN J.; **Çağatayca El Kitabı**, (Tercüme eden: Güney Karaağaç), İstanbul, 1998, 288 s.

EDİSKUN, Haydar, **Türk Dilbilgisi**, İstanbul, 1999, Remzi Kitabevi.

ERCİLASUN A. B.; **Kutadgu Bilig Grameri, Fiil**, G.Ü., Ankara, 1984.

ERCİLASUN A. B.; **Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

ERCİLASUN, Ahmet B.; **“Türkçede İki Fonetik Temayül Üzerine”**, *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi 1992*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 199-203.

ERGİN M.; **Orhun Âbideleri**, 16. Baskı, Boğaziçi Yayınları, 1992.

ERGİN M.; **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, 1992.

GABAİN Von; **Eski Türkçenin Grameri**, (çeviren: M. Akalın, TTK, Ankara, 1988.

GÜLENSOY Tüncer; **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, Ankara, 2007, Türk Dil Kurumu Yayınları.

HACİEMİNOĞLU, Necmettin; **Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller**, İstanbul, 1991, Kültür Bakanlığı Yay.

İyi Kötü Prens Öyküsü, James, Russel, HAMILTON, Türkçe Çevirisi: Vedat KÖKEN, Ankara, 1998.

JAPAROV Abdıkul; **Sintaksiçeskiy Stroy Kirgizskogo Yazıka: 1**, Mektep, Bişkek, 1992.

JAPAROV Abdıkul; **Sintaksiçeskiy Stroy Kirgizskogo Yazıka: 2**, Mektep, Bişkek, 1992.

KARA, Mehmet; *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Ankara 2004, Çağlar Yayınları.

KARAHAN L.; **Türkçenin Söz Dizimi**, 5. Baskı, Akçağ, Ankara, 1998.

KARAMANOĞLU A. F.; **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK. 579, Ankara, 1994.

KARIMŞAKOVA Ayşa Talgarovna; **Çastitsı v Sovremennom Kirgizskom : Yazıke**, İzdatel'skiy Dom Kirgızstan, Mektep, Bişkek, 1998.

KARIMŞAKOVA Ayşa Talgarovna; **Semantiko-Grammatiçeskie Funktsii V Kirgizskom Yazıke**, (v sravnitel'nom plane), Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata filologiçeskix nauk, Alma-Ata, 1992.

KASAPOĞLU-ÇENGEL Hülya.; **Kırğız Türkçesi Grameri: Ses ve Şekil Bilgisi**, Ankara, Akçağ, 1. Baskı, 2007.

KİLLİ, Gülsüm, **Hakas Türkçesinin Ağızları**. Ankara: 2002, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Kırğız Adabiy Tilinin Grammatikası; (redaktsiyalık komissiya; filologiya bilimderinin doktoru S. Kudaybergenov, (baş redaktor), filologiya bilimderinin kandidattarı: A. Tursunov, S. Sadıkov), İlim, Frunze, 1980.

Kırğız tili; (redktsiyalagandar) E. ABDULDAEV, S. DAVLETOV, A. İMANOV, A. TURSUNOV.; Mektep, Frunze, 1986.

KONONOV, A.N., *Grammatika Yazıka Türkskix Runiçeskix Pamyatnikov, VII—IX vv.* "Nauka", Leningradskoye Otdeleniye, 1980.

MURATALYEVA Dj.; **Poslelogi v Kirgizskom Yazıke**, Frunze, 1958.

Orhon Yazıtları, Prof. Dr. Talat TEKİN, Ankara, 1988.

Orhun Abideleri, Prof. Dr. Muharrem ERGİN, 1992. 16. Baskı, Boğaziçi Yayınları

Old Turkic Word Formation, Marcel ERDAL,

ORKUN, H. N.; Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1994.

PEKACAR, Çetin, **Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı**, Ankara, 1995, G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

SARAY, Mehmet, **Kırgız Türkleri Tarihi**, 1993, Ankara.

Sözcük Türleri; (yöneten ve yayına hazırlayan) Prof. Dr. AKSAN Doğan, TDK 421, Ankara, 1983.

TEKİN, Talat; **Orhon Yazıları**, TDK- 540, Ankara, 1988.

TEKİN, Talat; **Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler**, Ankara, 1995.

TİMURTAŞ, F. K.; **Eski Türkiye Türkçesi: XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.

Üç İtigsizler, F. Sema BARUTÇU-ÖZENDER, Ankara, 1998.

Үсөнәлиев, S.; **Морфологияны жана орфографияны окутуу**, Мектеп, Фрунзе, 1985.

ZAL, Ünal; **“Türk Kültüründe “Ok”ların Taşıdığı Anlamlar ve “Okumak” Fiilinin Ortaya Çıkışı Üzerine**”, Türk Dünyası Araştırmaları (167), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

ZAL, Ünal; **“Gurbannazar Ezizov’un Kelime Dünyasına Bir Bakış”**, İstanbul Kültür Üniversitesi Uluslar Arası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (UTEK 2007), 27-28 Ağustos 2007, İstanbul.

ZAL, Ünal; **“Balıkesir Ağızlarında Yaşayan Bir Kelime “Okuntu”, II. Balıkesir Sempozyumu**, Kasım 2005, Balıkesir.

0.7.2 İNTERNETTEN KAYNAKLAR:

<http://www.manas.kg/sbe/tezler/turkoloji/kerimsarigul.pdf>

<http://yordam.manas.kg/ekitap/pdf/Manasdergi/sbd/sbd2/sbd-2-01.pdf>

0.8. SÖZLÜKLER

Abuşka lugatı veya Çağatay sözlüğü/ Haz.:Besim Atalay.—05, Ankara: [yayl.y.], 1970.

Altayca-Türkçe Sözlük, Hazırlayanlar: Emine Gürsoy NASKALİ, Muvaffak DURANLI, Ankara, 1999.

Astarabadi, Mirza Mahdi, **Sanğlax: Turkish- persian dictionary from 12th. Century**; Hejri (18 A. C.) / Mirza Mahdi Astarabadi; Ed. by Rowshan Xiyavi.—Virestar: Ruşen Hayavi Neşri Merkez, 1376.

ATALAY Besim; **Divan ü Lügati't-Türk Tercümesi IV Dizin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara ,1992.

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Seyfettin ALTAYLI, İstanbul, 1994.

Başkirsko-Russkiy Slovar, Moskva, 1958.

BİLGEĞİL, M. Kaya; **"Türkçe Dilbilgisi"**, İstanbul, 1984, Dergâh Yay. (1982)

Bolşoy Kazahsko-Russkiy, Russko-Kazahskiy Slovar, Kaldıbay, Bektayev, Almatı, 1999.

BUDAGOV, L.; **Sravnitel'nıy Slovar' Turetsko-Tatarskix Nareçiy I-II.**, Sanktpeterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1869.

CAFEROĞLU A.; **Eski Uygur Sözlüğü**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası)1968.

CELALÜDDİN HIZIR (Hacı Paşa); **Müntahab-ı Şifa II. Sözlük**, Hazırlayan Zafer önler, İstanbul, 1999, Simurg.

CLAUSON, Sir Gerard; **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford, 1972, At The Clarendon Press.

ЧАВАШЛА ВЫРĂСЛА СЛОВАРЬ, М. И. СКВОРЦОВ редакциленӗ, МУСКАВ «РУССКИЙ ЯЗЫК» ИЗДАТЕЛЬСТВ, 1982.

DEVELİOĞLU Ferit.; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997.

Derleme Sözlüğü, I.-XII. C. Ankara: 1963-1982, TDK Yay.

DİLÇİN, Cem, Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: 1983 TDK Yay.

Divanü Lûgat-it-Türk Dizini, “Endeks” IV. Çeviren Besim Atalay, TDK: 524.

Древнетюркский Словарь, Академия Наук СССР, Институт Языкознания, «Наука» Ленинград, 1969. XXXVIII+676

ӨХМӨТЪЯНОВ, Рифкатъ; Татар Теленең Кыскача Тарихи-Этимологик Сүзлеге, Казан Татарстан Китап Нәшрияты, 2001.

EREN Hasan; Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 1. Baskı, Ankara 1999.

ФЕДОТОВ, М. Р.; Этимологический словарь чувашского языка: В 2-х тт, Т.1, А-Р., Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.

ФЕДОТОВ М. Р. Этимологический словарь чувашского языка: В 2-х тт, Т.2, С-Я., Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.

Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, G. A. Gaydarci, E.K. Koltza, L.A.Pokrovskaya, B.P. Tukan, Sorumlu Redaktör: Prof.Dr. N.A. Baskakov; Rusça'dan aktaranlar: Prof.Dr. İsmail Kaynak, Prof. Dr. A. Mecit Doğru, Ankara 1991. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1294.

Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü, Ufuk TAVKUL, TDK: 770, Ankara 2000.

Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar, Baskıya Hazırlayanlar: N.A. Baskakov, A. Zayonkçkovkiy ve S.M. Şapşal, Moskva, 1974.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II; ERCİLASUN A. B. komisyon başkanlığı altında, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Komisyon Başkanı: Prof. Dr. A.B. Ercilasun. Ankara, 1991

Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, I-X. Tom. K-Q, Redaktor. A.M. İBATOV, Almatı, 1974-1986. “Gılım”

Kırgız Sözlüğü I-II. Cilt., Prof. K.K. Yudahin, Türkçeye Çeviren A.B.Taymas., TDK, 93, Ankara 1994, XXIII+809 s.

KORKMAZ, Zeynep, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Ankara: 2003 (1992), TDK Yay.

Kuman Lehçesi Sözlüğü, K. Gronbech, Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini, Çeviren Prof. Dr. Kemal AYTAÇ, Kültür Bakanlığı Yayınları 1996.

Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü; ABDULDAEV E., İSAEV D., Mektep, Frunze, 1969.

NAZİMÂ, Ali ve REŞAD, Faik, **Mükemmel Osmanlı Lügati** (hızl. N. Birinci ve başk.), Ankara: 2002. TDK Yay.

Nehcü'l-Feradis, Uştmahlaring Açuk Yolu/ Cennetlerin Açık Yolu, III. Dizin-Sözlük. Dr. Aysu AYATA. Ankara, 1998.

Nogaysko-Russkiy Slovar, Moskva, 1963.

Opit Slovarya Türkskix Nareçiy, Wilhelm RADLOFF, I.-IV. Mouton & Co 1960. 's-Gravennage.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, İstanbul: 2000, Milli Eğitim Basımevi.

ПОПОВ, Г. В.; **Сахатылын Этимологической Тылдыта: 1 чааһа – А-ДЬ** Эппизттиир редактор филологической наука доктора, СР НА академига П.А. Слепцов, Новосибирской, «Наука» 2003

Russko-Kirgizskiy Frazelogičeskiy Slovar'; Mektep, Frunze, 1977.

Russko-Kumikskiy Slovar; N.E. HACİAXMEDOV, Maxaçkala, Daguçpedgiz, 1991.

Russko-Uzbekskiy Slovar; I. cilt, Taşkent 1983.; II. Cilt, 1984.

SAMİ, Şemseddin, **Kâmûs-i Türkî**, İstanbul: 1989, Enderun Kitabevi.

СЕЙДАКМАТОВ, К.; Кыргыз Тилинин Кыскача Этимологиялык Сөздүгү, «Илим» Басмасы. Кыргыз ССР илимдер академиясы тил жана адабият институту.

СЕВОРТЯН, Э. В.; **Этимологический Словарь Тюркских Языков: Общeturкские и Межтюркские Основы На Гласные**, АН СССР. Ин-т языкознания. -М., Наука, 1974

СЕВОРТЯН, Э. В.; **Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и Межтюркские Основы На Букву "Б"**, АН СССР, Ин-т языкознания. - М., Наука, 1978.

СЕВОРТЯН, Э. В.; **Этимологический Словарь Тюркских Языков: Общeturкские и Межтюркские Основы На Букву "В", "Г" и "Д"**, АН СССР. Ин-т языкознания; Ред. Н.З.Гаджиева. -М., Наука, 1980.

СЕВОРТЯН Э. В., ЛЕВИТСКАЯ Л. С.; **Этимологический Словарь Тюркских Языков: Общeturкские и Межтюркские Основы На Буквы "Ж", "Ж", "Й"**, Авт. Сл. Статей Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. М., 1989.

СЕВОРТЯН, Э. В.; **Этимологический Словарь Тюркских Языков: Общeturкские и Межтюркские Основы На Буквы "К", "Қ"**, Авт. Сл. Статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин, М., 1997.

СЕВОРТЯН, Э. В.; **Этимологический Словарь Тюркских Языков: Общeturкские и Межтюркские Основы На Букву "Қ"**, Авт. Сл. Статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. М., 2000.

СЕВОРТЯН, Э. В.; **Этимологический Словарь Тюркских Языков. Общeturкские и Межтюркские Основы На Буквы «Л», «М», «Н», «П», «С»** Издательство: М.: Восточная литература РАН, 2003.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков Том I А-Н, Ленинград, 1975, Издательство Наука, Ленинградское отделение

Tarama Sözlüğü, (I-VII). Ankara. 1963-1977.

Tatarça-Törékçä Süzlék, F. GANIYEV, R. Ehmetyanov, hâilil AÇIKGÖZ, Kazan-Moskova, 1997. İnsan Yayinevi.

TİETZE, Andreas; **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati: Birinci Cilt A-E**, Simurg Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2002.

Туркменско-Русский Словарь, Moskva, 1987.

Türkçe–Sahaça (Yakutça) Sözlük, Yuriy Vasiliev (Cargıstay), TDK Yayınları 621, Ankara, 1995.

Тувинско-Русский Словарь, Под Редакцией А.А. Палмбаха, Москва, 1955.

Тъва-Orustun Tojul Pizii, (Тувинско-Русский Словарь), Кызыл-Хоорай-1932.

Türkçe Sözlük 1.- 2. cilt (hazırlayanlar: Prof. Dr. İsmayıl PARLATIR, Prof. Dr. Nevzat GÖZAYDIN, Prof. Dr. Hamza ZÜLFİKAR), 8. Baskı, TDK 549, Ankara, 1998.

Türkmençe-Türkçe Sözlük, Hazırlayanlar: Talat TEKİN, Mehmet ÖLMEZ, Emine CEYLAN, Zuhâl ÖLMEZ, Süer EKER. Ankara 1995.

Uygursko-Russkiy Slovar, N.A. BASKAKOV ve V.M. NASİLOV, Moskva, 1939.

Yakutsko-Russkiy Slovar, Editorü: P. A. SLEPTSOV, Moskva, 1972.

Yeni Tarama Sözlüğü, TDK, 503, Düzenleyen Cem Dilçin, Ankara 1983.c
Ankara Üniversitesi Basımevi.

Yeni Uygur Sözlüğü, Rusçadan çeviren: Yrd. Doç. Dr. İklil KURBAN, Ankara, 1995.

YUDAHİN K. K.; (çeviren: A. Taymas) **Kırgız Sözlüğü**, c. 1-2, TDK-121, 3. Baskı, Ankara, 1994.

ЮДАХИН, К. К.; **Киргизско-Русский Словарь**, Издательство “Советская Энциклопедия”, Москва, 1965.

0.10 ÖZET

Bu çalışmada, Kırgız Türkçesi edebî dilinde kullanılan ve ünlüyle başlayan fiiller etimolojik açıdan incelenmeye çalışılmıştır. Fiiller, K. K. Yudahin'in "Kırgızsko-Russkiy Slovar" adlı sözlüğünden tespit edilmiştir. Çalışma, "Ön Söz", "İçindekiler", "İşaretler" "Kısaltmalar", I. Bölüm: Giriş", "II. Bölüm: İnceleme", "III. Bölüm: Bulgular ve Yorumlar: Kök Anlamlarına ve Ek İşlevlerine Göre Fiiller", "IV. Bölüm: Sonuç", "Kaynakça", Türkçe ve İngilizce "Özet" bölümlerinden oluşmaktadır.

Çalışmada Kırgız Türkçesindeki tek ünlüden, ünlü ünsüzden, ünlü ünsüz ünsüzden ve ünlü ünsüz ünlüden oluşan fiiller öncelikle, ses düzenleri dikkate alınarak kendi içlerinde tasnif edilmiştir. Tasnif yapılırken, günümüz Kırgız Türkçesi esas alındığı için, uzun ünlüler tek ses olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde incelenen fiiller, ses düzenleri dikkate alınarak, dört maddede ele alınmıştır. Sonra her maddede, o maddeye uyan fiiller alt maddelerde incelenmiştir. Her alt maddede bir fiil kökü incelenmektedir. Fiil kökleri incelenirken, öncelikle Kırgız Türkçesindeki şekli ve anlamları, sonra sırasıyla Eski Türkçedeki ve Etimoloji incelemelerindeki şekilleri ve anlamlarına yer verilmiş, bu kaynaklardaki bilgiler, aynı maddenin sonunda yer alan "Değerlendirme" kısmında değerlendirilmiş; araştırmacıya ait görüşler ve eleştiriler yine bu kısımda sunulmuştur.

Aynı anlam dairesi etrafında toplanan ve ön ve son seslerinde denklikler görülen fiiller Bulgular ve Yorum bölümünde tablolar hâlinde bir araya getirilerek, bugüne kadar tespit edilemeyen dip kökler ile yapım ekleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler

1. Türk Dili
2. Türk Lehçeleri
3. Kırgız Türkçesi
4. Fiiller
5. Etimoloji

0.11 ABSTRACT

The study examines the verbs beginning with the vowels used in Kyrgyz literary language in terms of etymology. The verbs studied have been determined in the "Kyrgyz-Russian Dictionary" by K.K. Yudahin. The study contains: "Preface", "Contents", "Symbols", "Abbreviations", Chapter I: Introduction", "Chapter II: Analysis", "Chapter III: Findings and Discussions: Classification of the verbs according to their meanings and additional functions", "Chapter IV: Conclusion", "Bibliography", and the "Summary" part.

In this study the verbs beginning with the vowels used in Kyrgyz literary language have been studied in terms of etymology. The verbs have been determined in the "Kyrgyz-Russian Dictionary" by K.K. Yudahin. The study contains: "Preface", "Contents", "Symbols", "Abbreviations", Chapter I: Introduction", "Chapter II: Analysis", "Chapter III: Findings and Discussion: Classification of the verbs according to their meanings and additional functions", "Chapter IV: Conclusion", "Bibliography", and the "Summary" part in Turkish and English.

Firstly, according to the phonological arrangements Kyrgyz verbs have been divided into 4 categories as the verbs (1)consisting of a vowel; (2) of vowel and consonant; (3) of vowel, consonant and vowel and (4) vowel, consonant and consonant . As the classification has been made on the basis of the Modern Kyrgyz Turkish, long vowels were evaluated as single phonemes. The verbs evaluated in this way, also, have been studied under four groups according to their phonological arrangement. Then in each group the verbs appropriate to that group have been analysed under the subgroups. Each subgroup contains one verb root/ etymon. In the analysis of the verb roots/ etymons, primarily, their meanings and forms in Kyrgyz Turkish have been taken into consideration and then their meanings and forms in Old Turkish and their meanings in etymologic studies have been presented respectively. The findings in these sources as well as the researcher's opinions and comments are given in "Evaluation" section.

Key Words:

1. Turkic language
2. Turkic dialects
3. Kyrgyz Turkish
4. Verbs
5. Etymology